

ISBN 0236-3100

INSTITUTUL DE ISTORIE  
AL ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A REPUBLICII MOLDOVA

**REVISTA  
DE**

**ISTORIE**

**A  
MOLDOVEI**

2004

4

DONATIE  
DONA



ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI

INSTITUTUL DE ISTORIE

COLEGIUL DE REDACȚIE

REVISTĂ  
DE ISTORIE A MOLDOVEI

4 (60)

2004 – octombrie - decembrie

Revistă științifică, fondată în 1990

CIVITAS

CHIȘINĂU  2004

Biblioteca Națională  
a Republicii Moldova

RV-28746



RV-28746



## COLEGIUL DE REDACȚIE

### Redactor-șef:

*Demir DRAGNEV*, dr. habilitat în istorie, prof. univ., membru corespondent al A.Ș.M.

### Membri ai colegiului:

*Leonid BULMAGĂ*, dr. în istorie, *Ioan CAPROȘU*, dr. în istorie, prof. univ. (Iași),  
*Ion CHIRTOAGĂ*, dr. habilitat în istorie, *Pavel COCĂRLĂ*, dr. habilitat în istorie,  
prof. univ., *Gheorghe COJOCARU*, dr. în istorie, *Gheorghe GONȚA*, dr. habilitat în istorie,  
prof. univ., *Andrei EȘANU*, dr. habilitat în istorie, m. coresp. al A.Ș.M.,  
*Ion JARCUȚCHI*, dr. în istorie, *Gheorghe NICOLAEV*, dr. în istorie,  
*Constantin REZACHEVICI*, dr. în istorie, prof. univ. (București),  
*Ion ȘIȘCANU*, dr. habilitat în istorie, prof. univ., *Ion VARTA*, dr. în istorie,  
*Alexandru ZUB*, dr. în istorie, prof. univ., membru coresp. al Academiei Române (Iași),  
*Zinaida ALEXANDREANU-SĂTNIC*, dr. în istorie (secretar de redacție).

## REDACȚIA

Redactor: *Dumitru BOICU*

Tehnoredactare computerizată: *Vera BOSTAN*

Apărut cu sprijinul Consiliului Suprem  
pentru Știință și Dezvoltare Tehnologică

## S U M A R

### STUDII

- 5 *Gheorghe Postică*, **Considerații privind vestimentația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean**
- 10 *Ion Chirtoagă, Valentina Chirtoagă*, **Nomazii în sud-estul Moldovei și Balcani în sec. XVI-XVII**
- 21 *Emil Dragnev*, **Note privitoare la pictura „înțeleaptă” din Moldova medievală**
- 34 *Angela Lisnic*, **Moldova și Țara Românească în contextul acțiunilor politico-militare ale Marilor Puteri în războiul austro-ruso-turc din 1735-1739**
- 49 *Rodica Svetlicinâi*, **Unele aspecte ale vieții social – politice a minorităților naționale din Basarabia în cadrul României (1918-1925)**
- 64 *Tatiana Varta*, **Noi contribuții la problema privind domeniile mănăstirilor închinatelor din Basarabia (1813-1907). Suprafața, orientare, capacitate economică. Considerații generale**

### COMUNICĂRI

- 81 *Igor Cereteu*, **Valoarea documentară și semnificația istorică a notelor posesorale**
- 88 *Pr. Vicențiu Curelaru* (Thessaloniki; Grecia), **Biserica Grecească Sfântul Pantelimon din Chișinău**
- 92 *Alexandru Furtună*, **Moara și morăritul în spațiul românesc, reflectate în creația populară**
- 97 *Igor Cașu*, **Fals premeditat sau eroare banală? Considerații despre ultimatumul sovietic din iunie 1940**
- 102 *Gheorghe Cojocaru*, **De ce s-a destrămat Uniunea Sovietică? O paradigmă istoriografică**

### RECENZII ȘI PREZENTĂRI

- 107 *Igor Cașu, Carter Johnson* (SUA), *M. N. Guboglo*, ***Jazyki etničekoju mobilizacii, Moskva: Škola „Jazyki russkoju kul'tury”, 1998, 816 p.***
- 111 *Ion Chirtoagă*, **O nouă evocare a numelui marelui domnitor**
- 112 *Alina Felea*, **Problemele politicii externe văzute prin prisma „diplomației de mariaj”**
- 114 *Sergiu Tabuncic*, **Un studiu asupra arhitecturii ecleziastice din Țara Moldovei în secolele XIV-XV, până la epoca ștefaniană**

## CONTENTS

### STUDIES

- 5 *Gheorghe Postică*, Considerations concerning the early medieval clothing in the prut-dniestrian space
- 10 *Ion Chirtoagă, Valentina Chirtoagă*, Nomads in south eastern moldavia and balkans, 16-17th century
- 21 *Emil Dragnev*, Notes on "wise" painting in Medieval Moldavia
- 34 *Angela Lisnic*, Moldavia and Vallahia in context of political and military actions of Great Powers during Austro-Russo-Turkish war of 1735-1739
- 49 *Rodica Svetlicinâi*, Some aspects of the national minority's social and political life from Basarabia part of Romania (1918-1925)
- 64 *Tatiana Varta*, Bessarabian Monasteries' domains in the 19<sup>th</sup> century: area, orientation, economic capacity. General considerations

### COMMUNICATIONS

- 81 *Igor Cereteu*, Documentary value and historical significance of possessorial papers
- 88 *Pr. Vicențiu Curelaru (Thessaloniki; Grecia)*, The Greek Church of Saint Pantelimon from Chisinau
- 92 *Alexandru Furtună*, Mill and Mill Industry in Romanian Lands as reflected in Oral Sources
- 97 *Igor Cașu*, Conscious falseness or banal error? Notes on June 1940 Soviet Ultimatum
- 102 *Gheorghe Cojocaru*, Why Soviet Union collapsed? A historiographical Paradigm

### BOOK REVIEWS

- 107 *Igor Cașu*, *Carter Johnson (USA)*, *M. N. Guboglo*, *Jazyki etničkoj mobilizacii*, Moskva: Škola „Jazyki ruskoj kul'tury”, 1998, 816 p.
- 111 *Ion Chirtoagă*, A new consideration on the famous „Gospodar”
- 112 *Alina Felea*, Foreign Policy viewed from „diplomacy of Mariage” point of view
- 114 *Sergiu Tabuncic*, Un studiu asupra arhitecturii ecleziastice din Țara Moldovei în secolele XIV-XV, până la epoca ștefani ană

## Studii

### CONSIDERAȚII PRIVIND VESTIMENTAȚIA MEDIEVALĂ TIMPURIE DIN SPAȚIUL PRUTO-NISTREAN

Gheorghe Postică

Despre vestimentația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean nu s-au păstrat informații directe. Cu toate acestea, în perspectiva reconstrucției portului din perioada respectivă, pot fi evidențiate o serie de date arheologice din așezări și necropole, care oferă anumite posibilități de cercetare a fenomenului nominalizat. În acest sens se remarcă rămășițe materiale de vestimentație, modele ale unor categorii de vestimentație, imagini schematice ale vestimentației de pe unele obiecte de metal și diverse piese metalice, care făceau parte din vestimentație.

*Materialul.* Pentru confecționarea vestimentației, în perioada medievală timpurie, în funcție de anotimp erau folosite diverse materiale: inul, lâna, cânepa, pielea tăbăcită și blănurile. Despre utilizarea unor materiale din in, lână și cânepă mărturisesc amprente de țesături descoperite pe suprafața unor vase de ceramică, de regulă, pe fundul acestora și foarte rar pe pereți. Asemenea urme au fost descoperite pe ceramica din secolele VI-X de la Hansca, Odaia, Pohorniceni-Petruha<sup>1</sup>. Despre folosirea pielii tăbăcite confirmă unele descoperiri din necropolele din secolele X-XII de la Hansca<sup>2</sup> și Costești-Stânca Bălții<sup>3</sup>. Resturi de materie din in au fost înregistrate și în așezarea din secolul al X-lea de la Echimăuți<sup>4</sup>.

*Forme.* Din vestimentația medievală timpurie se disting: forme pentru acoperământul capului (*căcula*), haine pentru partea superioară a corpului (*pieptare, cămașe, cojoace, pantaloni, centuri*) și unele tipuri de încălțăminte (*bocanci, cizme, opinci*). Forme și modele de vestimentație s-au semnalat pe suprafața unor pandative de bronz de tipul călărețului din secolele X-XII, descoperite în așezările Hansca<sup>5</sup>, Pohorniceni-Petruha<sup>6</sup>, Cărăcușenii Noi<sup>7</sup>, Popeștii de Sus<sup>8</sup> și Bolgrad<sup>9</sup>. Pe o aplică de la Hansca se observă centura lată a călărețului și încălțăminte de tip bocanci cu botul ascuțit. Pe aplica de la Popeștii de Sus călărețul are pe cap o bonetă semisferică, pe piept o cămașă cu mânecile lungi, confecționată, mai degrabă, din piele, pe membrele inferioare pantaloni largi, la mijloc o centură din piele cu cataramă, iar pe picioare bocanci cu boturile ascuțite și puțin îndoite în sus.

*Încălțăminte.* Un model de cizme din piele tăbăcită cu tureatca lungă până la nivelul jenunchilor, tocul înalt de circa 4 cm și talpa din piele tare, bătută în ținte din lemn, a fost documentat în necropola din secolele X-XII de la Costești-Stânca Bălții<sup>10</sup>. Bocancii sunt documentați în cetățuia de la Echimăuți, unde a fost depistat un model de bocanc din lut ars. Acesta are o formă „umflată” cu botul rotunjit și drept. Modele de cizme cu botul ascuțit s-au atestat pe figurine din bronz de tipul călărețului de la Hansca. Ce-a mai frecventă formă de încălțăminte în perioada respectivă, probabil, erau opincile, acestea fiind lucrate din piele sau din coarjă de copac.

**Centura.** Un element al vestimentației bărbățești era centura din piele, prevăzută cu cataramă din fier, bronz, argint aurit sau din os, care uneori avea la un alt capăt o limbușoară din metal, iar pe suprafața sa diferite aplice metalice. Urmele unei centuri din piele, datată cu secolul X - începutul secolului XI, au fost descoperite în necropola de la Brănești<sup>11</sup>. Centura avea forma unei fâșii din piele cu lățimea de 2 cm, care se prindea cu ajutorul a două cataramă din fier, una dreptunghiulară și alta circulară. Pe suprafața acestei centuri erau prinse câteva obiecte: un cârlig, două cute, un amnar, un cuțit cu teacă și un vas mic de sticlă. Aplice de centură din argint sau din bronz din secolele X-XI au fost descoperite în număr mare la Echimăuți (de exemplu, 45 de aplice în formă de inimă)<sup>12</sup>, la Costești-Stânca Bălții (7 exemplare)<sup>13</sup>, la Hansca (circa 20 exemplare) etc.

Centura era caracteristică și pentru populațiile nomade din regiune. Mai multe elemente de la o centură cu aplice din argint aurit ornamenteate au fost identificate într-un mormânt din secolele X-XI dintr-un tumul din preajma satului Badragii Vechi<sup>14</sup>. Aplice din argint aurit au fost descoperite, de asemenea, în mormântul unui nomad din secolele XII-XIII de lângă satul Seliște<sup>15</sup>. Piese similare, lucrate exclusiv din argint, din perioada secolelor X-XIII, s-au înregistrat în mormintele nomazilor de la Chircăiești<sup>16</sup>, Trapovka<sup>17</sup> etc.

**Nasturii.** Unele tipuri de haine erau prinse cu nasturi din bronz. Nasturii erau de formă sferică, goale în interior, sub formă de ciupercă turnată, sferice cu corpul turnat și ornamentat la suprafață sau circulare, în formă de plăcuță. Judecând după cantitatea nasturilor din necropolele Brănești (secolele X-XI) - 25 de nasturi în 14 morminte din totalul de 98 morminte<sup>18</sup>; Hansca-Căprăria (secolele X-XII) - 5 nasturi în 3 morminte din totalul de 75 morminte<sup>19</sup> și Hansca-Limbari (secolele XII-XIV) - 3 nasturi la 110 morminte<sup>20</sup>, putem conchide că moda folosirii acestor piese diferea de la o zonă la alta, fiind tipică mai mult pentru așezările din codrii Orheiului (Brănești) și atipică pentru altele, de exemplu, pentru zona din codrii Lăpușnei (Hansca). În baza acestor observații se poate presupune că în primul sfert al mileniului II în spațiul pruto-nistean în vestimentație existau anumite deosebiri zonale.

Rezultatul cercetării materialelor din necropolele menționate permit a concluziona că nasturii din bronz, de regulă, reprezentau un atribut al hainelor feminine și doar ca excepție al hainelor bărbățești. Astfel, în necropola de la Brănești 10 (71 %) nasturi din bronz descoperiți în 14 morminte aparțineau unor femei, 3 (21 %), unor copii și numai un nasture (7 %) era bărbătesc. La o haină reveneau, de regulă, 1-2 nasturi, mai rar câte 3-4. În necropola de la Brănești, în 7 morminte (50 %) erau câte un nasture, în 4 morminte (29 %) câte 2 nasturi, în 2 morminte (14 %) câte 3 nasturi și doar într-un mormânt (7 %) erau 4 nasturi. În necropolele de la Hansca în 2 morminte au fost descoperiți câte un nasture, iar în altele 2 câte 2 nasturi. Nasturii încheiau haina în regiunea gâtului sau în regiunea pieptului. În necropola de la Brănești în 7 morminte nasturii se găseau în regiunea gâtului, iar în alte 7 morminte pe piept.

Nasturi din bronz sunt semnalati la toate etapele evului mediu timpuriu: Dănceni, secolele V-VII<sup>21</sup>, Etulia, secolele X-XI<sup>22</sup>, Hansca, secolele X-XIV<sup>23</sup>, cetățuia Alcedar, secolele X-XI<sup>24</sup>, necropola Alcedar, secolele X-XI<sup>25</sup>, Brănești, secolele X-XIII<sup>26</sup>, Lencăuți, secolele XII-XIII<sup>27</sup> etc. Acești nasturi sunt atestați frecvent în mormintele nomazilor din secolele X-XIV-lea: Petrești<sup>28</sup>, Ursoaia<sup>29</sup>, în regiunea Nistrului Inferior<sup>30</sup> etc.

**Aplice de haină.** Pe suprafața unor tipuri de haine, la fel ca pe centuri, erau prinse pentru înfrumusețare aplice din bronz, argint sau din aur. Aceste obiecte reprezentau plăcuțe

foarte subțiri de metal circulare sau patrulaterale, ștampate sau turnate, ornamentate pe suprafață, cu 2-3 perforații sau cu 1-3 nituri pentru a fi prinse pe haină. Două aplice din argint în formă de rozetă cu nituri și 5 aplice circulare din argint cu perforații au fost descoperite în 2 morminte masculine din necropola Hansca-Limbari<sup>31</sup>, 3 aplice circulare din argint cu perforații – în 2 morminte (un bărbat și un copil) din necropola Hansca – Căprăria<sup>32</sup>. Aplicele s-au găsit lângă oasele tazului (2 morminte), lângă coate (2 morminte) și gât (un mormânt), ceea ce demonstrează că acestea erau, mai degrabă, un atribut al vestimentației masculine, fiind plasate în diferite regiuni ale caftanului. Aplice de argint și aramă din secolele VI-VII și X-XII au fost depistate, de asemenea, în așezările de la Hansca<sup>33</sup>, Lucășeuca<sup>34</sup>, Molești<sup>35</sup>.

Analiza materialelor arheologice arată că aplicele de haine și de centure, posibil, nu erau caracteristice pentru toate așezările din perioada medievală timpurie. În această ordine de idei, spre exemplu, în necropola de la Brănești, care cuprindea 98 de morminte din secolele X-XI, multe fiind cu inventar reprezentativ, n-a fost descoperită nici o aplică, fapt ce demonstrează, probabil, lipsa acestor piese în vestimentația acestei comunități. Aplice de haine se întâlnesc destul de frecvent în mormintele nomazilor din secolele X-XIII, de exemplu, în cele de la Taraclia<sup>36</sup>.

*Fibule.* O parte componentă a vestimentației populației din secolele V-VIII au fost fibulele, care reprezentau, piese de podoabă, moștenite din perioada antică târzie. Se deosebesc 4 tipuri de fibule: *cu piciorul înfășurat* - Codân<sup>37</sup>, Hansca<sup>38</sup>, Socol-Ostrov<sup>39</sup>, Socol-Luka-Kavetcinska<sup>40</sup>; *cu butoni laterali* - Seliște<sup>41</sup>; *digitate* - Teremțy<sup>42</sup>, Ciornivka<sup>43</sup>, Goroșevo<sup>44</sup>, Rașcov<sup>45</sup>, Seliște<sup>46</sup>, Dănceni<sup>47</sup> și Hansca<sup>48</sup>; *antropomorfe și antropozoomorfe* - Hansca<sup>49</sup>.

*Catarama.* Din vestimentația din secolele V-XIII făceau parte și unele tipuri de catarama din fier, aramă sau din os. Descoperirile făcute țin de perioada secolelor V-VII – Codân<sup>50</sup> și Seliște<sup>51</sup> – și de perioada secolelor X-XII – necropolele Hansca-Căprăria<sup>52</sup>, Hansca-Limbari<sup>53</sup>, Brănești<sup>54</sup>, Costești-Stânca<sup>55</sup>, așezările Hlinjeni<sup>56</sup>, Lucășeuca<sup>57</sup> etc. În mormintele populațiilor nomade din secolele X-XIII au fost înregistrate diverse tipuri de catarama din fier - Seliște<sup>58</sup>, aramă și os - Ursoaia<sup>59</sup>, aramă - Taraclia<sup>60</sup>.

*Producerea vestimentației.* Producerea și reparația vestimentației în perioada medievală timpurie reprezentau domenii specifice, care se practicau în fiecare gospodărie. Activitățile de croitorie, inclusiv de cusut curent, sunt documentate prin diverse unelte, dintre care pot fi remarcate: ace din os sau din fier, tocure din os destinate pentru păstrarea acelor, foarfece și cuțite din fier.

Ace din os au fost atestate la Seliște (secolele V-VII)<sup>61</sup>, Socol-Luka Kavetcinska (secolele V-VII)<sup>62</sup>, Hansca (secolele VIII-IX)<sup>63</sup> etc., iar tocure pentru ace au fost descoperite la Seliște<sup>64</sup>, Mereșeuca (secolele XII-XIII)<sup>65</sup> etc. Un cuțit de croitorie din fier din secolele VIII-IX a fost identificat la Hansca<sup>66</sup>, iar foarfece de croitorie din fier – în așezarea de la Echimăuți<sup>67</sup> și în mormintele nomazilor din secolele X-XIV<sup>68</sup>.

*Concluzii.* În baza datelor arheologice se poate conchide că vestimentația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean, în linii generale, corespunde tipurilor de îmbrăcăminte cunoscute, mai mult sau mai puțin, la populațiile din spațiul central-est european și din stepele nord-pontice. În același timp, judecând după datele necropolelor, în vestimentația și portul populației din ținut se profilează anumite particularități regionale, care reflectau fie unele tradiții locale mai vechi, fie inovațiile apărute sub influența unor populații alogene stabilite în ținut.

## NOTE

- <sup>1</sup> Рафалович И.А., *Славяне VI-IX веков в Молдавии*, Кишинэу, 1972, р. 206-207.
- <sup>2</sup> Хынку И.Г., *Памятники балкано-дунайской культуры (X-XIV вв.)*, în „Древняя культура Молдавии”, Кишинэу, 1974, р. 127-150.
- <sup>3</sup> Хынку И.Г., Титов В.С., *Из истории села Костешты по данным раскопок 1973 г.* în „ИМ1973 г”. Кишинэу, 1974, р. 174.
- <sup>4</sup> Федоров Г.Б., *Городище Екимауцы* оп „КСИИМК”, вып. 50, 1953, р. 123; Idem. *Славянские городища в Молдавии*, în „Вестн. АН СССР”, nr. 4, 1953, р. 47.
- <sup>5</sup> Хынку И.Г., *Исследование селища Ханска (X-XIV вв.)*, în „АО” 1974. I., 1975, р. 448-449; Idem, *Раскопки средневекового селища Ханска*, în „АО” 1975. M., 1976, р. 447-448.
- <sup>6</sup> Corman I., *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistrean în epoca evului mediu timpuriu (se. V-VII d. Chr.)*, Chișinău, 1998, р. 53, fig. 54, 6.
- <sup>7</sup> *Săpăturile lui E.A. Rikman*. Material inedit.
- <sup>8</sup> Obiectul a fost depistat prin anii 1985-1987 de către elevii din localitate și transmis profesorului de istorie Osadcii, care a avut bunăvoința să-l pună la dispoziția noastră prin intermediul fiicei sale Raisa Osadcii și dnei Silvia Ciubotaru.
- <sup>9</sup> Субботин Л.В., Черняков И.Т., *Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная*, în „Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье”. Киев, 1982, р. 160-168.
- <sup>10</sup> Хынку И.Г., Титов В.С., *Op. cit.*, р. 174.
- <sup>11</sup> Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С., *Бранештский могильник X-XI вв.* Кишинэу, 1984, р. 21-22, 51, fig. 9.
- <sup>12</sup> Федоров Г.Б., *Городище Екимауцы...*, р. 124; Idem, *Из итогов работ Славяно-Днестровской археологической экспедиции в 1950-1951 гг.*, în „Изв. Молд. филиала АН СССР”, nr. 3-4, 1953, р. 62.
- <sup>13</sup> Хынку И.Г., Титов В.С., *Op. cit.*, р. 174, fig. 12: 2, 3.
- <sup>14</sup> Чирков А. Ю., *Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья*, în „Археологические исследования молодых ученых Молдавии”. Кишинэу, 1990, р. 161-163, fig. 4, 2-10.
- <sup>15</sup> Рафалович И. А., Лапушнян В. Л., *Работы Реутской археологической экспедиции*, în „АИМ 1972”. Ed. „Штиинца”, Кишинэу. 1974, р. 110-147. р. 146, fig. 15, 1.
- <sup>16</sup> Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тельнов Н. П., *Курган Буджакской степи*, Кишинэу, 1989, р. 134-136, fig. 59, 8.
- <sup>17</sup> Добролюбовский А. О., Субботин Л. В., *Погребение средневекового кочевника у села Траповка* în „Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье”. Киев, 1982, р. 171, fig. 2-6.
- <sup>18</sup> Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С., *Op. cit.*, р. 12-27, 62-63.
- <sup>19</sup> Хынку И. Г., Кэпрэрия - памятник культуры X-XII вв, ed. “Știința”, Chișinău, 1973, р. 24, fig. 22, 1, 2; р. 26, fig. 24; р. 29, fig. 25, 1, 2.
- <sup>20</sup> Хынку И. Г., *Лимбарь-средневековый могильник XII-XIV веков в Молдавии*, Кишинэу, 1970, р. 14, fig. 4, 5, 10.
- <sup>21</sup> Рафалович И. А., Гольцева Н. В., *Раннеславянское поселение V-VII вв. Данчены I*, în „АИМ в 1974-1976 гг”, Кишинэу, 1981, р. 130, fig. 5, 12.
- <sup>22</sup> Чеботаренко Г. Ф., Щербакова Т. А., *Каменное сооружение на поселение Етулия VI* în „АИМ в 1974-1976 гг”, Кишинэу, 1981, р. 144, fig. 3, 3.
- <sup>23</sup> Чеботаренко Г. Ф. Тельнов Н. П., *Исследования южнославянской экспедиции в 1979 г.* în „АИМ в 1979-1980 гг”, Кишинэу, 1983, р. 92, fig. III, 3; Хынку И. Г., *Результаты раскопок на селище X-XIV вв. у с. Ханска в 1970-1971 гг.* în „АИМ 1970-1971”, Кишинэу, 1973, р. 197, fig. 17; Tentiuc I. *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*. Iași: Ed. „Helios”, 1996, р. 257, fig. 14, 2, 6, 9, 14, 15, 20, 21, 25; р. 264, fig. 21, 2, 3.
- <sup>24</sup> Федоров Г., *Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии* în „КСИИМК”, 1954. Ed. 56, р. 20.
- <sup>25</sup> Федоров Г. Б., *Работы Пруто-Днестровской экспедиции в 1960-1961 гг.* în „КСИА”, 1964, ed. 99, р. 87-88, р. 35, 5, 6.
- <sup>26</sup> Хынку И. Г., *Поселения XI-XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии*, Кишинэу, 1969, р. 111, fig. 60, 10.
- <sup>27</sup> Тимошук Б. А., *Ленковецкое древнерусское городище*, în „Советская археология”, 1959, '4, fig. 3/2, 5: 1982, 5, 6.
- <sup>28</sup> Чирков А. Ю., *Op. cit.*, р. 161, fig. 3, 3-5.
- <sup>29</sup> Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тельнов Н. П., *Op. cit.*, р. 110-111, fig. 48, 7, 8.

- <sup>30</sup> Добролюбовский А. О., *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев, 1986, p. 115-118, 116.
- <sup>31</sup> Хынку И. Г. Лимбарь..., p. 42, fig. 17, 1, 2; Хынку И. Г., *Результаты раскопок...*, p. 197, fig. 17.
- <sup>32</sup> Хынку И. Г., *Кэпрэрия...*, p. 11, fig. 5; p. 18, fig. 14.
- <sup>33</sup> Постикэ Г. И., *Археологические исследования на средневековом поселении Ханска*, în „АИМ” 1981. Кишинэу, 1985, p. 157, fig. 1, 7; Postică Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chişinău, 1994, p. 203, fig. 53, 8-12.
- <sup>34</sup> Хынку И. Г., *Поселения...*, p. 74, fig. 21, 10.
- <sup>35</sup> Tentiu I., *Op. cit.*, p. 264, fig. 21, 10.
- <sup>36</sup> Postică Gh., Sava E., Agul'nikov S., *Morminte ale nomazilor turanici de lângă oraşelul Taraclia şi satul Cazaclia*, în „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamţ, 1995, XX, fig. 5, 3-5.
- <sup>37</sup> Тимошук Б. О., *Кодын - славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут*, М.: Наука, 1984, p. 21-22, fig. 19.
- <sup>38</sup> Рафалович И. А., *Исследование раннеславянских поселений в Молдавии*, în „АИМ” 1970-1971. ed. „Штиинца”, Кишинэу, 1973, p. 151-152, fig. 10, 2.
- <sup>39</sup> Вакуленко Л. В., *Поселение позднеримского времени у р. Сокол и некоторые вопросы славянского этногенеза* în „Славяне на Днестре и Дунае”, Киев, 1983, p. 169.
- <sup>40</sup> Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М., *Славянские поселения I тыр. н. э. у р. Сокол на Среднем Днестре*, Киев, 1984, p. 71-74, fig. 40.
- <sup>41</sup> Рафалович И. А., *Исследование...*, p. 200-201.
- <sup>42</sup> Баран В. Д., *Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у р. Рашков)*, Киев : Наукова Думка, 1988, p. 21, fig. 12, 1; 72.
- <sup>43</sup> Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П., *Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв.* оп „Советская археология”, nr. 2, 1981, p. 91, fig. 7.
- <sup>44</sup> Баран В. Д., Пачкова Р. П., *Поселение поблизу р. Горошеве на среднем Днестре*, în „Археология”, Киев, 18, 1975, p.95.
- <sup>45</sup> Баран В. Д., *Пражская культура...*, p. 20.
- <sup>46</sup> Рафалович И. А., *Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у села Селиште* în „АИМ 1968-1969”. Ed. „Штиинца”, Кишинэу, 1972, p. 133, fig. 14; Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Работы..., p. 131, fig. 9,2.
- <sup>47</sup> Рафалович И. А., *Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н. э.* Кишинэу, 1986; Рафалович И. А., Гольцева Н. В., *Раннеславянское поселение*, p. 130, fig. 5, 13.
- <sup>48</sup> Рафалович И. А., *Поселение V-VII вв. у р. Ханска МССР* în „КСИА, 1968”. вып. 113, p. 96, fig. 29, 2.
- <sup>49</sup> Постикэ Г. И., *Археологические...*, p.156-168, fig. 1, 6; Postică Gh., *Civilizația veche românească din Moldova*, ed. „Știința”, Chişinău, 1995, p. 40, fig. 5.
- <sup>50</sup> Русанова И. П., Тимошук Б. О., *Кодын*, p. 21-22, fig. 18, 1-2 .
- <sup>51</sup> Рафалович И. А., Лапушнян В. Л., *Работы ...*, p. 131, fig. 9, 7; 10,5.
- <sup>52</sup> Хынку И. Г. *Кэпрэрия...*, p.13, fig. 8, 1, 4; p. 16, fig. 11, 2; p. 36, fig. 33, 1, 2.
- <sup>53</sup> Хынку И. Г. *Лимбарь...*, p. 10, fig. 2; p. 18, fig. 7, 1; p. 31, fig. 14, 2, 7; p. 56, fig. 22, 3-6; p. 58, fig. 23.
- <sup>54</sup> Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С., *Op.cit.*, p.47, fig. 9.
- <sup>55</sup> Хынку И.Г., Титов В.С., *Op.cit.*, p.174, fig. 12, 1.
- <sup>56</sup> Гольцева Н. В., Кашуба М. Т. Глинжень II, *Тирасполь*, 1995, tab. СХХVII, 3; СХХХIII, 10.
- <sup>57</sup> Хынку И. Г., *Поселения...*, p. 68, fig. 14, 3; p. 71, fig. 18, 3; p. 74, fig. 21, 4.
- <sup>58</sup> Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. *Работы ...*, p. 144, fig. 14, 4, 5, 7, 9, 17, 19.
- <sup>59</sup> Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тельнов Н. П., *Op. cit.*, p. 105-106, fig. 46, 2.
- <sup>60</sup> Postică Gh., Sava E., Agul'nikov S., fig. 4, 6; 5, 7.
- <sup>61</sup> Рафалович И. А., *Славяне VI-IX веков в Молдавии*, Кишинэу, 1972, 130, fig. 6, 7; Рафалович И. А., Лапушнян В. Л., *Работы ...*, p. 131, fig. 9, 3, 9, 10.
- <sup>62</sup> Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М., *Op. cit.*, p. 68, fig. 39, 7.
- <sup>63</sup> Постикэ Г. И., *Археологические...*, p. 160.
- <sup>64</sup> Рафалович И. А., Лапушнян В. Л., *Работы ...*, p. 131, fig. 9, 3, 9, 10.
- <sup>65</sup> Власенко И. Г., *Древнерусский слой городища Мерешовка*, în „АИМ 1979-1980 гг”, Кишинэу, 1983, p. 83, fig. 3, 2, 4.
- <sup>66</sup> Рафалович И. А., *Исследование...*, p. 154, fig.11, 1.
- <sup>67</sup> Федоров Г. Б., *Древнерусская культура Поднепровья (X-XII вв.)* în „Древняя культура Молдавии”, Кишинэу, 1974, p. 117, fig. 37, 3.
- <sup>68</sup> Добролюбовский А. О., *Op.cit.* p. 112, 115.

## Summary

### *Considerations concerning the early medieval clothing in the prut-dniestrian space*

We can discuss about the early medieval clothing from the prut-dniestrian space basing on some archaeological data: remains of clothing fabrics, models of some categories of clothes, schematic images of the clothing from the metal objects and from metallic pieces from the clothes. For the manufacture of the clothes was used the linen, the wool, the hemp, tanned leather, and furs. We can distinguish some forms that refer to the covering of the head (*the hat*), clothes for the upper part of the body (*shirts, seepskin coats, trousers, belts*) and some types of footwear (*honailed boots, topboot*). The most interesting materials concerning some types of clothing from the 5<sup>th</sup>-13<sup>th</sup> centuries were dicovered at the settlements from Hansca, Brănești, Pohorniceni, Bolgrad, Costești-Stânca, Alcedar, Echimăuți etc.

## NOMAZII ÎN SUD-ESTUL MOLDOVEI ȘI BALCANI ÎN SEC. XVI-XVII

***Ion Chirtoagă, Valentina Chirtoagă***

În istoria statului otoman un rol important l-au avut nomazii. În sec. XIV-XVI cu ajutorul turcilor otomanii au cucerit Balcanii și s-au întărit în această regiune. În sec. XV-XVII Istanbulul, fiind ajutat de nomazi și-a consolidat pozițiile pe litoralul nord-pontic, de asemenea și în sud-estul Moldovei.

Despre venirea tătarilor nomazi pe teritoriul Moldovei au scris mai mulți autori. D. Cantemir a menționat că Bugeacul a fost dat tătarilor nogai, care au venit pe teritoriul Moldovei în 1568. Inițial, ei constituiau doar 30 de gospodării. Ulterior, conform opiniei marelui enciclopedist român, în această regiune au venit noi grupuri de nogai, numărul lor pe teritoriul Moldovei crescând foarte mult.

Nogaii din sud-estul Moldovei (la începutul sec. al XVII-lea) făceau parte din neamurile Orac oglu și Orumbet oglu<sup>1</sup>. N. Iorga a menționat că nogaii au venit în regiune la începutul secolului al XVII-lea, dar cu un statut incert, fiind apoi transferați la est de Nistru la străduințele moldovenilor, polonezilor<sup>2</sup> etc. M. Guboglu, descifrând o inscripție de la Tighina, a demonstrat că cetatea a căzut în mâinile otomanilor în 1538. Însă, fără a indica vreun document, el și-a expus părerea că în același an sultanul a rupt din trupul Moldovei Bugeacul și l-a dat nogailor<sup>3</sup>. A. Bacinschi și A. Dobroliubschi susțin, pe de o parte, că nogaii au fost aduși în teritoriul menționat în 1569, iar, pe de altă parte, că neamurile Orac oglu și Or-Mehmed oglu (din care, de fapt, și se compunea așa-numita, hoardă din Bugeac, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea) au năvălit în teritoriul dintre Dunăre, Prut și Nistru în anii '20 ai secolului al XVII-lea<sup>4</sup>. Unele din aceste păreri au fost preluate de autorii de manuale. Însă mai grav este faptul că de timpul venirii nogailor în sud-estul Moldovei este legată și teoria despre înstrăinarea acestui teritoriu cu mult înainte ca acest eveniment trist să fi avut loc, fapt care pereclitează interesele noastre naționale. De fapt, sursele documentare permit a elucida mai profund această chestiune. În cele ce urmează vom încerca să ne expunem opinia referitor la venirea nogailor în sud-estul Moldovei și la încadrarea lor în politica otomanilor.

În sec. XIV-XVI, în Balcani se aflau mai multe grupuri de turci nomazi. Potrivit unei statistici din 1543, turcii nomazi s-au așezat, mai ales, în teritoriile cucerite de otomani de la Imperiul Bizantin și statul bulgar<sup>5</sup>. Cel mai numeros era grupul salonic din 500 de vetre (o vatră era formată din 24 de familii). El se afla pe teritoriul Macedoniei și în nordul Greciei. În Macedonia s-a stabilit și grupul ovcepol, iar la sud de Balcani – grupuri de turci nomazi naldioken, tanrâdag etc.

Statul turc, cucerind noi teritorii din sud-estul european, aducea aici turci nomazi, diferite formațiuni militare din regiunile vechi aflate la sud de Balcani. De exemplu, grupurile tanrâdag (328 vetre) și naldioken (196) inițial, probabil, s-au aflat în apropierea Mării Egee, lângă orașele Plovdiv și Eski Zagra. După ce în 1393 a fost lichidat țaratul de la Târnovo, otomanii au așezat lângă Târnovo o parte din nomazii grupului tanrâdag, iar lângă Șumen – din cel naldioken. În timpul luptei cu Mircea cel Bătrân (1386–1418), care tindea să întărească pozițiile Țării Românești pe malul Mării Negre, otomanii au strămutat o parte din turcii nomazi de lângă munții Balcani în Dobrogea. În urma acestor transferuri de populație turcă, vetre ale unora și aceluiași grupuri se aflau în diferite regiuni ale Peninsulei Balcanice. Spre exemplu, în 1543 din 328 vetre de turci nomazi tanrâdag, 158 se găseau pe malul Mării Egee, 103 pe teritoriul de la Târnovo până la orașele dobrogene Hârșova și Tekirghiol etc., din cele 196 vetre de turci nomazi și 91 se aflau în apropierea orașelor Eski Zagra, Iambol și Cazargic, 65 lângă Plovdiv și Pazargic (la sud de Balcani) etc. La nord de Balcani, 19 vetre se stabilise de la Șumen până la gurile Dunării. Aceleași etape de repartizare au fost caracteristice și pentru turcii nomazi din grupul cogeagi (126 vetre), care în 1543 se aflau pe teritoriul de la Adrianopol până la Hârșova, iar mai târziu – și în sud-estul Moldovei. În Dobrogea au mai fost așezate 88 de vetre de tătari, care în 1395 au trecut din câmpia nord-pontică în Balcani.

Așezându-i pe nomazi pe litoralul nord-pontic, inclusiv în sud-estul Țării Moldovei, otomanii urmăreau întărirea aici a puterii Istanbulului. Astfel ei au procedat îndată după ocuparea Chilie și a Cetății Albe (1484). Conform relatărilor cronicarilor turci, sultanul Baiazid al II-lea a lăsat în împrejurimile acestor cetăți un detașament numeros de tătari. Cronicarul Menakib-i scrie că sultanul „lăsă acolo oaste tătărească împreună cu hanul lor, numit Murtaza, pentru ca aceștia ca unii ce hălăduiră între aceste două cetăți, să le păzească și să împiedice apropierea ghiaurilor”<sup>6</sup>. Despre apariția lui Murtaza pe teritoriul dintre Chilia și Cetatea Albă menționează cronicarul turc Orudj bin Adil: „Aici a venit un bei tătăresc din vilaietul Dest (stepa nord-pontică – *n. a.*), căruia i se spune Murtaza-han”<sup>7</sup>. Acest Murtaza era fiul lui Ahmed și fratele lui Seid-Ahmed, hani ai Hoardei de Aur. Aflându-se de câțiva ani în Crimeea<sup>8</sup>, el participase la campania lui Baiazid pentru cucerirea cetăților moldovenești și din ordinul sultanului a rămas în regiune, pricinuind populației locale mari prejudicii. Suferea, de asemenea, și visteria otomanilor. În acest sens Menakib-i consemna: „Acești tătari, în răstimp de 3 sau 4 ani cât au petrecut aici, în această țară, au pustiit-o și au jefuit-o în așa măsură, încât a devenit aproape de nelocuit. În cele din urmă, când nu mai găsiră nimic de prădat, cerură sultanului Baiazid învoirea pentru a se întoarce în țara lor. O obținură și plecară, după ce pustiiră cu desăvârșire această țară”<sup>9</sup>. „Apoi plecând de acolo, s-a întors în vilaietul său”<sup>10</sup>, desigur în hanatul de pe Volga<sup>11</sup>, care era o rămășiță a Hoardei de Aur.

După încheierea păcii moldo-otomane (1486), au fost stabilite hotarele Chilie și Cetății Albe cu Țara Moldovei. Hotarul Chilie a fost trasat pe frontiere naturale: pe malul lacului Ialpug (la vest), Valul Traian de Jos (la nord) și Sasâc (la est). Hotarul Cetății Albe a fost fixat ceva mai la nord de Palanca (la nord) și Alcalia (la vest). Între lacul Sasâc și râul

Alcalia se afla un teritoriu, care rămânea în continuare sub autoritatea domnului Moldovei<sup>12</sup>. Atunci partea otomană încă nu dispunea de forțe suficiente pentru a controla întreaga fâșie de pământ dintre gurile râurilor Nistru și Dunăre.

După campania lui Suleyman I în Moldova (1538), la care a participat și hanul din Crimeea, un grup mic de tătari a fost lăsat lângă Cetatea Albă. În 1539 sultanul poruncise sangeacbeiului de Cetatea Albă să nu permită tătarilor care locuiesc „lângă Akkerman și Chilia să treacă cu turmele de oi în Polonia”<sup>13</sup>, adică în stânga Nistrului, unde își extindea autoritatea sa statul polono-lituanian. Faptul că tătarii se aflau „lângă Akkerman și Chilia”, dar treceau cu turmele în stânga Nistrului, constituie o mărturie certă că atunci câmpia de la sudul spațiului dintre Prut și Nistru se afla în stăpânirea Moldovei, care nu permitea să fie utilizată de nomazi.

Unii tătari se aflau printre akângiilor din apropierea Cetății Albe, care făceau parte din unitățile de cavalerie ușoară iregulată. Într-o listă a akangiilor de la mijlocul secolului al XVI-lea, sunt menționați Daud-tătar, Abdurahman-tătar, Ali-tătar, Timur Kara Haidur, Ibrahim Fuad Timur, Muradhan Timur, Malsavad tătar etc<sup>14</sup>.

Pe teritoriul Moldovei încercau să se așeze cu traiul și unii nogai nomazi. La finele anilor '50 ai secolului al XVI-lea din stânga râului Volga, unde bântuia seceta, un grup de nogai au trecut pe teritoriul administrat de han. În iarna anului 1558-1559 ei au participat la o campanie militară a tătarilor din Crimeea contra Rusiei<sup>15</sup>. Însă de secetă fusese cuprinsă și Crimeea. Din această cauză nogaii veniți și unii tătari din Crimeea s-au transferat la sudul spațiului dintre Prut și Nistru. Acest eveniment este descris și în firmanul sultanului din 3 aprilie 1560, adresat domnului Moldovei Alexandru Lăpușneanu: „Foametea, care bântuie la tătarii nogai, i-a silit să-și părăsească locurile și să meargă în Crimeea că, negăsind hrană, au ajuns la cetățile Chilia, Akkerman și Bender și chiar la granița Moldovei, unde pricinuiesc pagube de vite. Poruncește ca ceata tătarească să fie concentrată într-un singur punct”<sup>16</sup>, pentru a fi întoarsă la locurile vechi de trai din stânga râului Volga.

O nouă revenire a nogailor din stânga râului Volga în câmpia nord-pontică a avut loc în 1563, când se stabilesc la apus de Don, devenind aliați ai tătarilor din Crimeea. În 1568, Bogdan Lăpușneanu, noul domn al Țării Moldovei, confruntându-se cu grave probleme interne, caută sprijin în exterior. „Văzând voievodul Bogdan că nobilii acestei țări trag unii încoace alții încolo, a trimis după tătari în ajutor, se scrie într-un anonim unguresc, și au venit 11000, care au ajuns până la pământul Țării Moldovei..., unde este o câmpie bogată”<sup>17</sup>. Îngrijorat de intențiile nogailor, tânărul domnitor a trimis forțele unite ale ținuturilor Moldovei de Est pentru a le contracara și a păstra integritatea teritorială a țării. „Văzând voievodul Bogdan, continuă anonimul ungur, că aceștia vin să se așeze acolo, le-au pus în vedere să se întoarcă acasă. Locuitorii țării... rânduiseră mai dinainte pentru apărarea ei niște teritorii (anume Iași, Lăpușna, Orhei, Soroca, Tigheci). Tătarii, trimițând 7000 din ai lor pentru pustiirea țării, au pustiit 34 de sate, dar moldovenii, venind asupra lor, i-au înfrânt așa de rău ... încât... abia unul a fugit de acolo”<sup>18</sup>. Moldovenii hotărăsc să nu lase nici un tătar în teritoriul țării. „Atunci aflând că mai sunt și alți tătari rămași... soldații în acea țară i-au atacat și (aceea) au fost așa de tare înfrânți ... încât puțini dintre tătari s-au întors în ținuturile lor. Marele han ar fi zis că nu a avut în țara sa oameni mai destoinici în luptă ca aceea, care s-au prăpădit în acel loc”<sup>19</sup>.

Probabil, o parte din cei care au venit în 1568 la vest de Nistru au rămas în apropierea Cetății Albe. După cum relatează D. Cantemir, în 1568 ar fi venit în Bugeac 30 de familii de tătari<sup>20</sup>. Însă cea mai mare parte a nomazilor veniți în 1568 la vest de Nistru după ce au

fost alungați din teritoriul Moldovei, s-au aflat în apropierea Donului, încheind o alianță cu tătarii din Crimeea. În 1574, din cauza unui conflict cu tătarii din Crimeea, nogaii care venise în dreapta Donului au trecut pe teritoriul din stânga lui, ce aparținea Rusiei<sup>21</sup>. Conform registrului din 1570, în apropierea Cetății Albe erau câteva zeci de familii tătărești<sup>22</sup>. În alte locuri ale Moldovei de Sud-Est n-au fost înregistrate familii de tătari.

În apropierea Chiliei, Cetății Albe și Tighina se aflau 16 vetre de iuriuci din grupul kogiagi, răspândiți pe litoralul de vest al Mării Negre. Potrivit codului de legi al sultanului Mehmed al II-lea, o vatră de iuriuci (în jurul căreia ei se adunau) număra 24 de bărbați sănătoși și apți pentru serviciul militar. Patru dintre ei constituiau contingentul ordinar de ostași eskingii, care erau trimiși în campanii militare, iar așa-numiții iamaci, care rămâneau la vetrele lor, erau datori să plătească câte 5 acce pentru întreținerea eşkingiilor<sup>23</sup>. În 1584, în circumscripția Cetatea Albă erau 11 vetre de iuriuci, în Tighina – 4 și una la Chilia<sup>24</sup>.

În toamna anului 1595 Istanbulul l-a însărcinat pe hanul Crimeei, Gazi Ghirai, să-l instaleze pe tronul Moldovei pe Ahmed bei de Tighina. În Moldova se preconiza crearea unui regim de conducere similar cu cel din Egipt, în fruntea statului (provinciei) aflându-se un pașa turc, restul elitei politice și structura socială rămânând cele tradiționale<sup>25</sup>. În ajutorul domnului Moldovei Ieremia Movilă a sosit cancelarul polonez Ian Zamoiski. La Țuțora forțele unite moldo-poloneze au reușit să împiedice realizarea intențiilor otomanilor. Însă, conform relatărilor lui Miron Costin, atunci Moldova a pierdut în folosul hanului câteva sate românești<sup>26</sup>, care, potrivit scrisorii lui I. Zamoiski din 24 octombrie 1595, au fost date unui fiu al hanului<sup>27</sup>. Aceste câteva sate, numite ulterior „hănești”, cu centrul la Cioburciu se aflau pe malul Nistrului, între râul Botna și s. Purcari, menționat în 1585 în însemnările călătorului francez de Pavi între Imperiul Otoman și Moldova<sup>28</sup>.

Această fâșie cu sate românești de pe malul Nistrului împreună cu teritoriul Cetății Albe și Tighina au devenit locuri de staționare provizorie a tătarilor din Crimeea, care deseori participau la campaniile militare ale hanului împotriva oștilor austro-transilvănene și muntene<sup>29</sup>. La 27 iunie 1601, solul polon L. Piasecinski a ajuns la „satele moldovenești pe care le ține hanul tătăresc și pe care le guvernează în numele lui sluga lui Nasil aga...”<sup>30</sup>. Tătarii care se aflau provizoriu la vest de Nistru erau numiți tătari bugeceni. De exemplu, la 11 iunie 1603 boierii din anturajul domnitorului muntean Radu Șerban i-au scris principelui transilvănean Moise Szekely despre „tartarii Bucyakiensy”, care nu lăsau țara lor în pace<sup>31</sup>. Ei cauzau mari pagube și populației Moldovei. În 1602 Ieremia Movilă scria marelui vizir că „nelegiuitul numit Karam Kodja și cei care sunt stabiliți în stepa Chiliei au făcut una cu pământul șase cadiate, anume ținutul Tigheci și ținutul Covurlui, și ținutul Bârlad, și ținutul Putna, și cei care au distrus țara ... sunt numiți Abdulah efendi cu oamenii săi proprii și Deniz cu proprii săi tovarăși și Ismail”<sup>32</sup>.

În aceste acțiuni tot mai mult se evidențiază mârzacul Cantemir din neamul nogaic Mansur din Crimeea. Potrivit scrisorii hatmanului S. Zolkievski din 4 februarie 1606, adresate dietei poloneze, Cantemir mârza, nepotul hanului, la 25 ianuarie al aceluiași an a apărut la hotarul republicii nobiliare<sup>33</sup>.

După moartea lui Gazi Ghirai (3 martie 1608), Istanbulul încearcă să limiteze rolul Hanatului din Crimeea, care sporise în timpul războiului austro-turc (1593-1606). Tohtamâș, care a venit la putere fără consimțământul otomanilor, a fost ucis, han fiind numit Seleamet Ghirai. De situația creată s-a folosit domnitorul Constantin Movilă, încercând să limiteze influența tătarilor pe cursul inferior al Nistrului. Mai întâi, el a trimis Istanbulului „înștiințare că până acum nu era obiceiul ca tătarii din țara Crimeei și nogaii să treacă înapoi de fluviile numite Nipru și Nistru și să se așeze în stepele de (lângă) Cetatea Albă și Tighina și

Chilia, doar în câteva sate din stepa Cetății Albe sunt din vechime, tătari localnici care, ocupându-se cu arăturile și semănăturile, plătind dijma și impozitele, nu făceau sâlnicii și încălcări în Moldova și în alte părți<sup>34</sup>. Aici se are în vedere cele câteva zeci de familii tătărăști din apropierea Cetății Albe, menționate anterior. „Dar de câțiva ani încoace, tătarii crimeeni și nogaii au început să treacă apele Nipru și Nistru, în stepele de (lângă) Cetatea Albă și Tighina și Chilia s-au așezat și s-au stabilit 50000 tătari<sup>35</sup> (cifra exagerată – *n. n.*) veniți din Crimeea. Drept argument se invocă abuzurile nomazilor în teritoriu. „În afară de faptul că (din cauza lor) negustorii și alții nu pot să circule între un sat și o cetate, ei nu încetează să facă prădăciuni și jafuri, incendiind sate ale Moldovei, aflate în interior (adică nesupuse turcilor și tătarilor – *n. n.*), la 5-6 zile de drum și întrebând feciorii și fetele populației acestor (sate) și luând cu sila vile și vitele ei. Așa că dacă nu vor fi scoși și trimiși în vechile lor locuri acei tătari și nogaii tâlhari, care sunt alții decât tătarii stabiliți din vechime, atunci este sigur că și celelalte sate ale Țării Moldovei vor fi incendiate și ruinate<sup>36</sup>”.

Această dorință a boierilor și a lui Constantin Movilă coincidea cu politica otomanilor de limitare a autorității tătarilor pe cursul inferior al Nistrului. La 18 martie 1608 sultanul Ahmed I îi comunică lui Ahmed pașa, beilerbei de Cetatea Albă și Tighina: „A fost emis firmanul meu... pentru ca tu să ... scoți și să trimiți în vechile lor locuri pe cei din neamul tătărăsc, care, venind mai târziu ... produc pagube și fac sâlnicii țării<sup>37</sup>”.

Se creaseră premise și pentru retrocedarea satelor acaparate de Gazi Ghirai în 1595 în folosul lui Tohtamăș, care inițial fusese luate de otomani: „Cele 6 sate situate lângă fluviul Nistru, la hotarul Moldovei, și care, fiind în posesiunea răposatului Tohtamăș, începând cu 20 mai 1608, au fost adăugate hasurilor mele împărățești<sup>38</sup>. Reprezentantul Moldovei la Poartă, boierul Caraman, s-a adresat sultanului cu cererea de retrocedare a localităților în cauză moștenitorului legitim al lor, domnului Moldovei, în schimbul unei plăți anuale. În legătură cu acest demers, la 16 februarie 1609, sultanul a poruncit: „Acest drept care a fost înregistrat... ca un venit de 100000 acce pe an, a fost trecut (în stăpânirea Moldovei). A fost ilustrul meu berat precum că, începând cu data sus-menționată (20 mai 1608), la sosirea haraciului Moldovei să fie depuse la visterie (încă) două poveri acce în fiecare an (100000 acce)<sup>39</sup>. Deci sultanul mai întâi a confiscat cele 6 sate de la han, astfel câștigând 100000 de acce venit anual, apoi le-a cedat provizoriu domnului Moldovei.

O parte din tătari au părăsit Crimeea în legătură cu încercarea fraților Mahomed și Șahin de a-l răsturna pe hanul Seleamet Ghirai (1608-1610). Ei s-au oprit în stânga Nistrului, ajungând uneori până la Cetatea Albă, unde vindeau prizonieri în robie. Din ordinul sultanului noul han Geanibek Ghirai i-a înfrânt. Ulterior Mahomed s-a predat turcilor, iar Șahin s-a stabilit în Chilia<sup>40</sup>. În ianuarie 1610 Ahmed I îi comunica lui Seleamet Ghirai: „S-a înștiințat faptul că unii din neamul tătărăsc, care sunt dependenți de tine, precum și din propriii tăi oameni, merg în satele aparținând Moldovei, unde răspândesc tulburări, prin silnicii. Am poruncit ... să-i izgonești pe cei care săvârșesc opresiuni și năpăstuiți asupra locuitorilor din satele aparținând Moldovei, indiferent care ar fi ei<sup>41</sup>”.

La 26 noiembrie 1611 sultanul l-a numit pe Ștefan Tomșa domn al Moldovei, la 17 ianuarie 1612 fiind instalat cu ajutorul trupelor turco-tătare la tronul țării<sup>42</sup>. Conform relatărilor lui Miron Costin, la această campanie a participat și mârzacul Cantemir, care sosise de curând în apropierea Cetății Albe<sup>43</sup>. În iulie 1612, Constantin Movilă a încercat fără succes să-și recapete tronul. De partea lui Ștefan Tomșa a fost din nou mârzacul Cantemir<sup>44</sup>. Tătarii l-au susținut pe Ștefan Tomșa în luptele lui cu Movelești din 1615-1616<sup>45</sup>.

Tătarii au reapărut pe teritoriul Țării Moldovei în legătură cu reînceperea luptelor polono-otomane. Într-un raport francez, întocmit la 5 mai 1618 în capitala otomană, se

menționează: „În Moldova locuiesc acuma câțiva tătari ... De la gura lui (Nistrului – *n. n.*) cale de două zile în sus s-au stabilit de curând 15000 de tătari în locuri pustii pe care le voi stăpâni de acum”<sup>46</sup>. În timpul luptelor polono-otomane de la Țuțora (1620) și Hotin (1621) a sporit autoritatea mârzacului Cantemir, pe care sultanul Osman al II-lea l-a făcut beilerbei de Silistra<sup>47</sup>. Nogaii lui Cantemir atacau foarte frecvent Moldova, Polonia și Țara Românească<sup>48</sup>. În luna februarie 1623 noul sultan Mustafa I a emis un document în formă de ahidname, prin care nogaii erau scoși din Moldova<sup>49</sup>.

În 1625 a izbucnit un conflict între tătarii din Crimeea și nogaii conduși de mârzacul Cantemir, susținuți de otomani, care a avut consecințe grave pentru populația Moldovei. Forțele otomanilor în frunte cu trei pașale turcești (Regeb, Hasan, Ibrahim) și ale nogailor, conduse de Cantemir, se pregăteau să invadeze Crimeea. Șahin Ghirai a cerut anularea campaniei militare, amenințând că, în caz contrar, tătarii vor părăsi Crimeea. Otomanii și-au retras trupele. Atunci Șahin Ghirai a devastat moșia lui Cantemir din Crimeea, ucigându-i soția și copiii pe care i-a găsit, apoi cu o armată mare s-a pornit pe urmele dușmanilor săi, care se retrăseseră în Balcani. În drum tătarii au jefuit populația locală din circumscriptiile Cetatea Albă, Chilia, Ismail și Giurgiu. Pe malul Dunării, Cantemir împreună cu nogaii și otomanii i-au bătut pe tătari<sup>50</sup>. Cantemir cu nogaii săi au revenit în Crimeea<sup>51</sup>.

În vara anului 1627 mârzacul Cantemir cu nogaii săi s-au întors la vest de Nistru<sup>52</sup>. În aprilie 1628 Șahin Ghirai i-a atacat pe nogaii de la gura Nistrului. Cu sprijinul otomanilor, Cantemir l-a înfrânt pe Șahin lângă Babadag, urmărindu-l până la Baccesarai. Regele polonez cerea eliminarea nogailor din apropierea Cetății Albe<sup>53</sup>. În vara anului 1629, lângă Perecop, forțele nogaice și otomane i-au bătut pe tătarii din Crimeea, ajutați de cazaci. Muhamed a căzut în luptă, iar Șahin a fugit. Biruința de la Perecop a întărit pozițiile lui Cantemir la gura Nistrului<sup>54</sup>.

În tratatul polono-otoman din 1630 Istanbulul se obligă să-i țină în frâu pe tătarii din Crimeea, de lângă Chilia, Cetatea Albă și „ceata iurtahan ce se află în Cioburciu”<sup>55</sup>. Prin urmare, în 1630 „iurthanii” (supușii hanului) locuiau pe teritoriul satelor hănești din jurul Cioburciului, care anterior au ajuns iarăși sub autoritatea hanului. În unele documente reapare denumirea de „Bugeac” (colț). În februarie 1631 au venit „cei din ceata iurtahan, aflați la Chilia, Akkerman, în Bugeac și la Cioburciu”<sup>56</sup>. Cu alte cuvinte supușii hanului, care veneau provizoriu din Crimeea, ocupau unele pământuri din circumscriptiile Chilia, Cetatea Albă, Cioburciu și un teritoriu rămas sub jurisdicția domnului Moldovei. Acest teritoriu, numit Bugeac, probabil, se afla la vest de râul Alcalia, hotarul de vest al Cetății Albe. În 1631, Cantemir împreună cu ceata lui de nogai au fost întorși la est de Nipru<sup>57</sup>, deoarece, potrivit unei scrisori a lui Moise Movilă, „contrar obiceiului, tătarii din Bugeac, trecând de 2 ori prin teritoriul Țării Moldovei, au făcut oprimări de nedescris asupra sărmanii populații”<sup>58</sup>.

În 1633 a izbucnit un nou conflict polono-otoman. Turcii au fost susținuți de tătarii din Crimeea. Conform unei scrisori a boierului Teodor Ianovici, „aici în țara noastră hanul tătăresc însuși a descălecat cu toată puterea lui în pustie”<sup>59</sup>. În 1634 conflictul polono-otoman a fost aplanat.

Oastea lui Cantemir din neamul nogaic Mansur (din Crimeea) a început să fie completată și cu nogaii din stânga râului Volga, care, sub presiunea calmucilor, erau nevoiți să treacă la vest de cursul acestui fluviu. Uneori, când împrejurările erau convenabile, ei reveneau pe malul stâng al Volgăi. În anii '30 ai secolului al XVII-lea, calmucii, ajungând la Volga, i-au împins pe nogai definitiv la apus de acest râu<sup>60</sup>. Printre primii, care au trecut în supușenia hanului din Crimeea, au fost nogaii din neamul Orac. Căpetenia acestui neam, numită în documentele rusești Piotr Urusov, a devenit rudă a lui Cantemir<sup>61</sup>. Potrivit scrisorii

boierului Teodor Ianovici din 11 noiembrie 1633, nogaii „care erau cu Orac murza și cu cei doi fii ai lui Cantemir, s-au întors în Bugeac, la locurile sale”<sup>62</sup>. Nogaii au părăsit Crimeea treptat. Conform relatărilor dominicanului d’Askoli, „Salmasa a părăsit Tătaria iarna. Luând cu sine familia și fiind însoțit de multe detașamente de nogai, s-au dus în Rumeliu (eialetul Ozu, care includea și câmpia din apropierea Cetății Albe – *n. n.*). În vara aceasta, din cauza foametei, circa 30000 tătari (cifra exagerată – *n. n.*) s-au strămutat cu familiile lor, cine pe mare, cine pe uscat, în Rumelia. Din fiecare localitate ... au plecat până la o mie ori două mii de oameni”<sup>63</sup>. În Bugeac nogaii lui Orac au stat puțin, în anul următor aflându-se la locul vechi de lângă Don.

În 1635 sultanul l-a asigurat pe regele polon că nogaii lui Cantemir vor fi scoși din Bugeac. Însă această operație nu s-a efectuat la timp, fiindcă polonii nu i-au trimis pe cazaci de la praguri<sup>64</sup>. La 17-26 iunie 1635 caimacamul Bairam pașa l-a anunțat pe Vladislav că „a poruncit lui Cantemir, care se afla în cadiatul Chilia, să se alătore expediției sultanului”<sup>65</sup> în Iran. Însă, potrivit unei cronici tătărești, „Cantemir l-a abandonat pe han (Inaiet Ghirai, care se pregătea pentru expediția contra Iranului – *n. n.*), care s-a întors cu suita și bagajele sale, apoi a plecat la Cetatea Albă. Indignat, hanul a hotărât să-l pedepsească... El a transferat în Crimeea tribul Orac (Orac oglu), care locuia pe malul Donului, cu toate turmele sale”<sup>66</sup>.

În 1636 Cantemir a întreprins o campanie de jaf în Polonia, care încerca să-l înlocuiască pe Vasile Lupu cu adeptul ei. Relațiile polono-otomane s-au încordat<sup>67</sup>. Otomanii, fiind în război cu Iranul, cereau tătarilor să participe la respingerea inamicului din jurul Erevanului. Inaiet Ghirai n-a executat ordinul sultanului, sub pretextul că este amenințat de polonezi, din cauza lui Cantemir. El s-a pornit contra nogailor lui Cantemir, care fusese chemat la Istanbul. Apropiatii lui Cantemir, fratele lui, Salman-Șah murza, Orac-murza, Veli-Șah-murza, Nebzeu murza, Cutlug – murza, Inaiet-Șah-murza, Ali-bec, Ai-Demir, Chemal-bec au depus jurământ hanului. Inaiet Ghirai i-a iertat, dar tătarii au distrus satele neamului Mansur, din care era Cantemir, și au jefuit averea lor. Supușii lui Cantemir au fost transferați în Crimeea. A avut de suferit, de asemenea, populația Chiliei și Cetății Albe<sup>68</sup>.

De luptele interne dintre supușii hanului din Crimeea s-au folosit cazacii de pe Don, care au cucerit Azovul<sup>69</sup>.

Pentru a potoli spiritele, sultanul i-a ucis pe ambii rivali, Cantemir și Inaiet Ghirai<sup>70</sup>. „Au sugrumat pă Cantemir-mârzea, și au poruncit pe toți tătarii aceluși mârzac să-i ducă la Crâm și au și dus dintrânșii. Iar o seamă din mârzacii ce erau soții lui Cantemir-mârzea, văzând patima soțului lor ... s-a tras către Țara Leșească, cu oamenii lor, cerând de la leași locuri de lăcaș, ci doar turcul ... au trimis pă pașa de la Dârstor (Silistra – *n. n.*) ... au chemat pe toți tătarii și i-au făgăduit că vor avea pace să să sălășluiască (locuiescă – *n. n.*) în Bugeac, numai să nu facă pagubă vecinilor. Iar din cei mai mari ai tătarilor, care s-au socotit mai zorbale, au omorât pașa într-o noapte 13 și așa s-au așezat trebile despre tătari”<sup>71</sup>. În august 1638 sultanul l-a anunțat pe rege că „a aflat despre luptele crâncene ale polonezilor cu cazacii, pentru care ei au scos pe toți tătarii din Bugeac”<sup>72</sup>. În sursele rusești, de asemenea, e menționat că în 1637 nogaii din Bugeac au fost transferați în Crimeea<sup>73</sup>. Peste doi ani (1639) a fost executat și Orac<sup>74</sup>, care a lăsat un neam unit, numit Orac oglu, adică urmașii lui Orac. Conducător al nogailor devenise hanul Behadur Ghirai (1637–1641), care avea sarcina să-i țină în frâu pe nogaii transferați la est de Nipru.

În decembrie 1640 sultanul Ibrahim, la cererea regelui polon Vladislav, a întărit un tratat de pace cu Polonia, obligându-se „să nu se facă nici un fel de incursiuni din Akkerman, Bender, Oceacov, Câlburun, din Bugeac sau Dobrogea în Polonia. Cetele tătărești să nu se

așeze în Moldova<sup>75</sup>. Spre finele perioadei de cârmuire a lui Behadur Ghirai puterea lui asupra nogailor a slăbit. Potrivit relatărilor misionarului catolic Bacsici, după moartea lui Cantemir pământurile din Bugeac „au rămas nelocuite. Acum (în 1641 – *n. n.*) încep din nou să vină tătari și să se așeze în locurile acelea după cum mi-au spus creștinii din partea locului<sup>76</sup>. Nogaii s-au transferat la vest de Nistru din cauza secetei cumplite, urmate de foametea care s-a menținut în Crimeea mai mulți ani<sup>77</sup>. În 1644, la sudul spațiului dintre Prut și Nistru se aflau „turcii, tătarii și curthanii<sup>78</sup> (corect iurthanii – *n. n.*), adică în afară de unitățile otomane completate cu ostași turci și de un număr nesemnificativ de tătari în această regiune se aflau supușii hanului – nogaii. Dar majoritatea lor nu erau din neamul Mansur, care în 1654 se găseau în Crimeea<sup>79</sup>. Cei mai mulți nomazi, care trecuse în apropierea Cetății Albe, erau din neamul Orac oğlu, care încă din anii '30 ai secolului al XVII-lea încercau să se stabilească la sudul spațiului dintre Prut și Nistru.

Concomitent cu neamul Orac oğlu din stânga râului Volga în supușenia hanului din Crimeea a trecut neamul nogailor Or-Mehmed oğlu<sup>80</sup>, numit în documentele timpului și Orumbet, Or-Mambet<sup>81</sup>. În 1654 ei se mai aflau în apropierea Perecupului<sup>82</sup>. Din raportul agentului rus din Crimeea Iacob aga, întocmit în secolul următor, reiese „că aceste hoarde (din Bugeac – *n. n.*)” au venit de pe râul Edil (Volga – *n. n.*)..., unde locuiau doi frați. Primul se numea Arac oğlu, iar al doilea Or – Mambet oğlu ... și au trecut (pe la 1630 – *n. n.*) sub protecția Porții Otomane împreună cu câteva mii de tătari, care se aflau cu ei<sup>83</sup>. În a doua jumătate a sec. al XVII-lea din apropierea Donului, neamul Or-Mehmed oğlu încearcă să treacă cu traiul în sudul spațiului dintre Prut și Nistru. Sub presiunea calmucilor, care de curând apăruse în Caucazul de Nord, nogaii, conduși de neamul mârzac Or-Mehmed oğlu, în 1665 „au forțat Nistru și s-au instalat în apropierea Akkermanului. Aici au fost pașnici doar câteva luni, iar după aceasta au furat mai multe mii de cai de la supușii moldoveni și ai Akkermanului<sup>84</sup>. Cei care suferise de pe urma nogailor Or-Mehmed oğlu s-au plâns administrației turco-tătare și în același an hanul Muhamed Ghirai i-a trimis în apropierea Donului<sup>85</sup>.

În 1666 neamul Or-Mehmed oğlu iarăși a apărut în câmpia de la sud de Codri. Istanbulul a încercat să aplaneze conflictul, stabilind o nouă frontieră, de data aceasta între nogai și teritoriul rămas sub jurisdicția domnului Moldovei. În actul oficial (hoget) din 10 septembrie 1666 e menționat: „În fața lui Elhadj Halil aga care este unul din capugii Porții fiii lui «Or – Mehmed» (aparținând) seminției nogailor care mai înainte de aceasta au acceptat supunerea, iar prin ilustrul ordin (al sultanului – *n. n.*) a fost așezată pe pământurile pustii ale miriei (statului otoman, de fapt a domnitorului Moldovei – *n. n.*), aflate în părțile Cetății Albe și Chiliei și Ismailului și Tighinei<sup>86</sup>.

Însă diferendele nu s-au terminat, deoarece nogaii din neamul Or-Mehmed oğlu continuau să înainteze pe teritoriul Moldovei. În 1668 beilerbeiul de Silistra, îndeplinind ordinul sultanului, a scos din Moldova 2000 de nogai, care, depășind hotarele teritoriului lor, jefuiau populația românească. Iar peste doi ani oștile Moldovei și Țării Românești i-au alungat pe „tătarii crâmleni Orumbet”, care, de asemenea, trecuse pe teritoriul rămas sub autoritatea divanului din Iași. Legați de han, acești nogai au fost duși în Crimeea<sup>87</sup>.

Nogaii acestui neam intenționau să pună stăpânire pe locurile de pășunat de pe teritoriul Țării Moldovei. Ei se deplasau din zona cursului inferior al râului Cogâlnic spre apus. Dacă în 1657 Evlia Celebi nu menționa turanici la nord de circumscripția Ismail, apoi în anii '60 ai secolului al XVII-lea ei sunt menționați în mai multe surse istorice. Așa, de exemplu, în 1664 localități supuse hanului din Crimeea au fost atestate la o distanță de 4 ore de mers (20-24 km) de la s. Grecești<sup>88</sup> (probabil, Creceni – *n. n.*). Prin urmare, nogaii din neamul Or-Mehmed

oglu au încercat să ocupe un teritoriu moldav de la frontiera de nord a circumscriptiilor Chilia și Ismail. Însă, la insistența boierilor moldoveni, susținuți de han, și cu consimțământul otomanilor, ei au fost reîntorși în câmpia din apropierea malului drept al Donului.

În această perioadă otomanii își schimbă politica lor față de Polonia, intenționând să cucerească noi teritorii de la est de Nistru. În august 1668 hatmanul ucrainean P. Doroșenco încearcă să se despartă de Polonia și să treacă în supunerea otomanilor. Mai întâi, otomanii cer Poloniei să nu se amestece în afacerile interne ale zaporojenilor, apoi încep pregătirile de război<sup>89</sup>. Istanbulul îl susține pe Doroșenco, iar Varșovia – pe Hanenco, o căpetenie a cazacilor ucraineni, care a rămas fidelă Poloniei. Escaladarea conflictului dintre cei doi hatmani ucraineni a dus la izbucnirea războiului polono-otoman (1672-1676), în urma căruia cetatea Camenița, Podolia și unele pământuri de la est de Nistru cu centrul la Cighirin au fost supuse otomanilor<sup>90</sup>.

După ce otomanii au luat Camenița, în 1672, de partea lor au trecut lipcanii, adică tătarii de pe teritoriul Lituaniei (numită în limba turanicilor Lipca), care timp de câteva secole au fost în supușenia polono-lituaniană. În același an între turci și polonezi este încheiată pacea, în urma căreia lipcanii revin în supușenia poloneză, iar hanul, potrivit relatărilor cronicarului turc Fândâklâlî, a primit învoierea sultanului de a-i reîntoarce pe supușii săi nogai în Crimeea<sup>91</sup>.

Însă pacea polono-otomană n-a fost de lungă durată. Deja în anul următor (1673), luptele dintre cele două state au reînceput, în apropierea Nistrului armata otomană suferind o grea înfrângere. La această biruință și-au adus obolul și oștile moldo-muntene, care, în toiul luptelor, potrivit relatărilor lui Ion Neculce, au trecut de partea creștinilor<sup>92</sup>, în speranța că astfel vor ieși de sub dominația otomană. În atare condiții otomanii și-au schimbat atitudinea față de doleanțele nogailor din neamul Or-Mehmed oglu de a trece cu traiul pe pământul moldav. După ruperea păcii, lipcanii au trecut de partea otomanilor și au venit „în Basarabia unde hanul împreună cu beilerbeiu de Silistra, Halil pașa, le-a dat un teritoriu pentru trai”<sup>93</sup>.

Suferind înfrângere lângă Hotin, otomanii adunau noi forțe pentru a continua războiul. Una dintre aceste forțe o constituiau nogaii, care singuri tindeau să se afle mai aproape de câmpul de luptă, unde apăreau ocazii de a jefui. Deja în toamna anului 1673, împreună cu tătarii din Crimeea, ei au participat la respingerea polonezilor din Moldova, iernând în ținuturile Lăpușna, Orhei și Soroca, jefuind cumplit țărani români<sup>94</sup>. În continuare otomanii i-au folosit pe nogai în scopurile lor, mai ales, pentru a-i pedepsi pe moldoveni.

Se poate de presupus că abia acum hanul și beilerbeiu de Silistra, Halil-pașa, a stabilit hotarul, numele căruia îl va purta<sup>95</sup>. La 31 decembrie 1673 fostul domnitor al Moldovei, Ștefan Petriceicu, îi scria împăratului austriac că turcii au luat de la tătari Bugeacul, iar în loc le-au dat trei ținuturi ale Moldovei<sup>96</sup>. Din textul scrisorii se poate trage concluzia că la această dată „hotarul lui Halil-pașa” era deja stabilit. În așa-numitul „iurt (moșie – *n. n.*) al lui Halil-pașa” a fost inclusă o parte din ținutul Lăpușna (teritoriul de la sud de Vadul Traian de sus și de la est de Ialpuș), a ținutului Tigheci (de la est de Ialpuș) și alte pământuri ale țării.

Din scrisoarea menționată se mai desprinde o informație, care permite a preciza evoluția semnificației teritoriale a noțiunii de Bugeac. Se pare că inițial această noțiune desemna o fâșie îngustă de pe litoralul Mării Negre, situată între locul Sasâc și râul Alcalia, pe care în prima jumătate a secolului al XVII-lea veneau nogaii din Crimeea, apoi cei refugiați din stânga râului Volga. În 1673, conform scrisorii lui Ștefan Petriceicu, menționată anterior, turcii au luat de la tătarii Bugeacului, adică această fâșie de pe litoralul Mării Negre dintre Sasâc și Alcalia. Ulterior, aici s-a constituit hanie Tatarbunar, menționată într-un document financiar otoman din 1712<sup>97</sup>. În sursele istorice din Moldova termenul Bugeac a început să

desemneze câmpia de la sud de Codri, locuită de nogaii Orac oglu și Or-Mehmed oglu (Orumbet)<sup>98</sup>.

În concluzie, menționăm că pentru a se întări în Balcani în afară de sipahii și ienicerii turci, otomanii au folosit turci nomazi, numiți iuriuci. Pentru a se întări în spațiul dintre gurile Dunării și cursul inferior al Nistrului, otomanii au folosit un grup mic de iuriuci, un grup mic de tătari și alte forțe militare. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, pe o fâșie îngustă dintre lacul Sasâc și râul Alcalia, numită uneori Bugeac, veneau nogai din neamul Mansur din Crimeea, din anii '30-'40 – din neamul Orac oglu (din stânga râului Volga), din anii '50 – din neamul Or-Mehmed oglu.

În 1673 otomanii au luat de la nogai fâșia dintre lacul Sasâc și râul Alcalia, pe care au numit-o ulterior hanie Tatarbunar. În schimb nogailor le-au dat câmpia de la sud de Codri, numită ulterior Bugeac, cu hotarele pe r. Ialpug (la vest) și Valul Traian de Sus (la nord), reducându-se și mai mult teritoriul aflat sub jurisdicția domnului Moldovei.

#### NOTE

- <sup>1</sup> D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1988, p. 30-31.
- <sup>2</sup> N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 223-224.
- <sup>3</sup> M. Guboglu, *Inscripția sultanului Suleyman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538)*, în „Revista de istorie”, nr. 2-3, 1956, p. 107-124.
- <sup>4</sup> A. D. Bacinschi, A. O. Dobroliubski, *Budjakskaia orda v XVI-XVIII v. v. Istoriko-arheologhiceskii ocerk*, în „Soșialno-ekonomiceskaia i politiceskaia istoria Moldavii perioda feodalizma”, Chișinău, 1988, p. 82-84.
- <sup>5</sup> N. Todorov, *Balkanski gorod XV-XIX vekov. Soșialno-ekonomiceskoe i demograficeskoe razvitie*, M., 1976, p. 60-61.
- <sup>6</sup> *Cronici turcești privind Țările Române (Extrase)*, vol. I, București, 1966, p. 137.
- <sup>7</sup> *Ibidem*, p. 63.
- <sup>8</sup> V. D. Smirnov, *Krâmskoe hanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porti do naceala XVIII v. SPb.*, 1887, p. 283-284.
- <sup>9</sup> *Cronici turcești privind Țările Române (Extrase)*, vol. I, p. 137.
- <sup>10</sup> *Ibidem*, p. 63.
- <sup>11</sup> La 23 octombrie 1487 cneazul Moscovei Ivan al III-lea îi scria solului său D. Șein la hanul din Crimeea să afle: „unde acum sunt Murtaza și Sedahmet (Seid-Ahmed, hanul de pe Volga – n. n.) și (dacă – n. n.) luptă cu Lituania, (Vezi: *Sbornik Russkogo istoriceskogo obșcestva*. Tom 41, SPb., 1884, p. 70; În continuare: Sb, RIO, vol. 41).”
- <sup>12</sup> I. Chirtoagă, *Sudetul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea în dominația turco-tătară*, București, 1999, p. 32-33.
- <sup>13</sup> *Catalogul documentelor turcești*. vol. II, București, 1965, p. 7.
- <sup>14</sup> I. I. Chirtoagă, *Tri novâh osmanskih dokumenta po istorii Moldovî*, în „Buletinul A. Ș. M.”, Seria șt. sociale, 1989, nr. 3, p. 58-60.
- <sup>15</sup> E. Kușeva, *Narodî severnogo Kavkaza i ih sviazi s Rossii*, M. 1963, p. 214-215.
- <sup>16</sup> *Catalogul documentelor turcești*, Vol. II, p. 27.
- <sup>17</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970, p. 392-393.
- <sup>18</sup> *Ibidem*.
- <sup>19</sup> *Ibidem*.
- <sup>20</sup> D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 30.
- <sup>21</sup> A. A. Novoseliski, *Boriba russkogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII v.*, M. – L., 1948, p. 28.
- <sup>22</sup> Arhiv na institut na Balkanistika na BAN, d. 106.
- <sup>23</sup> A. D. Novicev, *Turețkie kočevniki XV-XVIII vv. M.*, 1960, s. 6-7.
- <sup>24</sup> M. I. Gökbilgin, *Rumeli de Vurukler. Tatarlar ve Evlad-I Fâtiân*, Istanbul, 1957, p. 112-115.
- <sup>25</sup> I. Chirtoagă, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului.*, p. 124.
- <sup>26</sup> *Letopiseșul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990, p. 138.
- <sup>27</sup> S. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor. Suplimentul II*, vol. I, București, 1893, p. 359.
- <sup>28</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, București, 1971, p. 180.
- <sup>29</sup> I. Chirtoagă, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului...*, p. 125.
- <sup>30</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. IV, București, 1972, p. 239.

- <sup>31</sup> N. Iorga, *Op. cit.*, p. 101.
- <sup>32</sup> T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*. București, 1984, p. 83.
- <sup>33</sup> A. Bielowski, *Pisma Stanisława Zolkiewskiego*. Lwow, 1861, p. 389.
- <sup>34</sup> T. Gemil, *Op. cit.*, p. 138.
- <sup>35</sup> *Ibidem*.
- <sup>36</sup> *Ibidem*.
- <sup>37</sup> *Ibidem*.
- <sup>38</sup> *Ibidem*.
- <sup>39</sup> *Ibidem*.
- <sup>40</sup> V. D. Smirnov, *Op. cit.*, p. 476-478.
- <sup>41</sup> T. Gemil, *Op. cit.*, p. 154.
- <sup>42</sup> V. Ciobanu, *Politică și diplomatie în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomano-habsburgice (1601-1634)*, București, 1994, p. 112.
- <sup>43</sup> *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 147.
- <sup>44</sup> *Ibidem*.
- <sup>45</sup> V. Ciobanu, *Op. cit.*, p. 157-158; *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. II, București, 1974, p. 73.
- <sup>46</sup> N. Iorga, *Op. cit.*, p. 220.
- <sup>47</sup> A. A. Novoselski, *Op. cit.*, p. 101.
- <sup>48</sup> *Ibidem*, p. 118; *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 170.
- <sup>49</sup> *Moldova în contextul relațiilor politice internaționale 1387-1856*, Chișinău, 1992, p. 211.
- <sup>50</sup> V. D. Smirnov, *Op. cit.*, p. 484-485, 491-492.
- <sup>51</sup> *Ibidem*.
- <sup>52</sup> E. Hurmuzaki, *Suplimentul II, vol. II*, p. 546.
- <sup>53</sup> T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672)*, București, 1979, p. 69-70.
- <sup>54</sup> *Ibidem*, p. 62-63.
- <sup>55</sup> *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 71.
- <sup>56</sup> *Ibidem*, p. 72.
- <sup>57</sup> *Ibidem*, p. 73.
- <sup>58</sup> T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană...*, p. 22.
- <sup>59</sup> N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. III, Vălenii de Munte, 1931, p. 54.
- <sup>60</sup> B. B. Kocekaev, C. C. Valihanov, *O drevnenogaiskoi narodnosti*, în „Istoria gorskih I kocevâh narodov severnogo Kavkaza”, Văpusk. I, Stavropol, 1975, p. 122.
- <sup>61</sup> A. A. Novoselski, *Op. cit.*, p. 241.
- <sup>62</sup> N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, p. 56.
- <sup>63</sup> E. D. d'Askoli, *Opisanie ciornogo moria i Tatarii v. 1634 g.*, Odesa, 1909, p. 38.
- <sup>64</sup> T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional...*, p. 89.
- <sup>65</sup> *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 76.
- <sup>66</sup> *Proces de l'histoire des Khanes de Crimée*, în „Jurnal Asiatique”, tom XII, Paris, 1833, p. 438.
- <sup>67</sup> T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional*, p. 92.
- <sup>68</sup> V. D. Smirnov, *Op. cit.*, p. 512-514.
- <sup>69</sup> R. Popescu, *Istoriile Țării Românești*, în „Cronicari munteni”, vol. I, București, 1961, p. 354.
- <sup>70</sup> T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional*, p. 97.
- <sup>71</sup> R. Popescu, *Op. cit.*, p. 355-356.
- <sup>72</sup> *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 76.
- <sup>73</sup> A. N. Novoselski, *Op. cit.*, p. 283.
- <sup>74</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973, p. 224.
- <sup>75</sup> *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 78.
- <sup>76</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, p. 224.
- <sup>77</sup> Sosind în 1644 la Moscova, mitropolitul Proilaviei, Miletie a spus că în Crimeea de acum al patrulea an bântuie seceta și foamea (Vezi I. Frățiman, *Studiu contributiv la Istoricul mitropoliei Proilaviei (Brăilei)*, Chișinău, 1923, p. 291.
- <sup>78</sup> *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, p. 275.
- <sup>79</sup> V. D. Smirnov, *Op. cit.*, p. 569.
- <sup>80</sup> *Ibidem*, p. 569.
- <sup>81</sup> A. A. Novoselski, *Op. cit.*, p. 225.
- <sup>82</sup> V. D. Smirnov, *Op. cit.*, p. 533, 569.

- <sup>83</sup> Arhiva Politicii Externe a Rusiei. Dosarele Edisan, s. 112/1, A. 1761, d. 1, f. 1.
- <sup>84</sup> Evlia Celebi, *Kniga puteșestvia*, V ap. I, M. 1961, p. 193.
- <sup>85</sup> *Ibidem*, p. 194.
- <sup>86</sup> T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană*, p. 323.
- <sup>87</sup> N. Iorga, *Studii istorice*, p. 231, P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, București, 1930, p. 77.
- <sup>88</sup> P. P. Panaitescu, *Op. cit.*, p. 79; T. Gemil, *Țările Române...*, p. 203, 206.
- <sup>89</sup> T. Gemil, *Țările Române...*, p. 203, 206, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 285.
- <sup>90</sup> T. Gemil, *Țările Române...*, p. 211.
- <sup>91</sup> *Cronici turcești privind Țările Române (Extrase)*, vol. II, p. 340.
- <sup>92</sup> *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 289-290.
- <sup>93</sup> J. de Hammor, *Histoire de l'Empire Ottoman*, vol. II (1656-1676), Paris, 1838, p. 389.
- <sup>94</sup> *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 294.
- <sup>95</sup> I. G. Chirtoagă, P. D. Dmitriev, *Izmenenia v administrativno-territorialinom ustroistve țentralinoi ceasti Dnestrovsko-Prutskogo mejdurecia v XVII-XVIII vy*, în „Buletinul A.Ș.M.” Seria șt. sociale, 1989, nr. 1, p. 49.
- <sup>96</sup> I. Holban, *Două știri despre lupta de la Hotin*, în „Revista istorică”, 1938, p. 147.
- <sup>97</sup> E. Grozdanova, *Nalog gizie balkanskih zemeli v sisteme dohodov gosudarstvenoi kazni Osmanskoi Imperii* (po turețkim documentam), în „Vostocinâe istociniki po istorii narodov iugo-vostocinoi i țentralinoi Evropi”, t. III, M. 1974, p. 173.
- <sup>98</sup> D. Cantemir, *Op. cit.*, p. 30-31.

### Summary

#### *The Nomad's role in strengthening of Ottoman power in the South-East of Europe and the South-East of Moldova*

The Nomads played an important role in the consolidation of the Ottoman power in the South-Eastern Europe. The South of Balkan Mountains was settled by Nomad Turks who came from Asia Minor. The North of Balkan and the South - East of Europe were settled by Nomad Turks and Tatars who built an important element in Ottoman military administrative and social structures from this region.

### NOTE PRIVITOARE LA PICTURA „ÎNȚELEAPTĂ” DIN MOLDOVA MEDIEVALĂ

**Emil Dragnev**

Calificativul „înțeleaptă”, alăturat noțiunii de pictură în titlul prezentei comunicări și constituind o sintagmă puțin obișnuită în limba română, necesită o explicație specială<sup>1</sup>. În ambianța picturii ortodoxe el este utilizat în timpul disputelor aprinse privind problema imaginii, care au tulburat ședințele sinodului din 1553/54<sup>2</sup>, ce a urmat celebrului Stoglav moscovit (1551), unde au fost deja adoptate, pentru prima dată după sinoadele trullan (692) și al doilea niceean (787), decizii importante privind practica zugrăvirii icoanelor. Revenirea la subiectul zugrăvirii icoanelor doar la doi ani după deciziile Stoglav-ului a fost cauzată de intervențiile insistente ale diacului de la *Posol'ski Prikaz*<sup>3</sup> Ivan Mihailov Viskovatyi<sup>4</sup>. Problema este lansată de Viskovatyi în contextul lucrărilor de restaurare din catedrala Bunavestirii din Kremlinul moscovit în urma incendiului din 21 iunie 1547 și, în special, pe marginea unor icoane realizate de zugravii invitați din Pskov și Novgorod.

Explicând calificativul respectiv, trebuie să ținem cont atât de semantica ambiguă a sa, cât și de nuanțările pe care le poate obține în contextul teologiei imaginii. Jocul de

sensuri vine din ambivalența noțiunilor „mudro” și „mudrstvovati”, de unde derivă noțiunea substantivizată utilizată de diacul Ivan Mihailov Viskovatyi – „mudrstvovania”. „Mudro”, însemna, de obicei, „înțelepciune”, „înțelept”, dar și „greu de înțeles”, „complicat”, atunci când accentul se pune pe ultima silabă, iar „mudrstvovati”, ar însemna atât „a filozofa”, cât și „a face pe deșteptul”. Noțiunea apare la Viskovatyi într-un context de semnificații pline de suspiecții: „confuză”, „străină”, „bizară” și deci, din punct de vedere canonic, destul de dubioasă, dar, în același timp, relevă că suspjecțiile provin dintr-o complexitate și o sofisticare exagerată a acestei picturi, care alterează mesajul clar al imaginii sacre, precum și din bănuiala că sursa lor ar fi străină ortodoxiei – „latinskoe mudrovanie” (filozofare latină).

Icoanele la care se referă prudentul diac sunt cunoscute din textele sinodului, iar unele dintre ele s-au păstrat până astăzi. Iconarilor novgorodeni li s-a comandat „Sf. Treime în fapte”, aparte au fost zugrăvite: „Simbolul credinței”, ilustrarea psalmului 148: „Lăudați pe Domnul din ceruri”, „Sofia Înțelepciunea” și „Cuvine-se cu adevărat”. Aceste icoane, actualmente necunoscute, au constituit un fel de prefață pentru ciclul hristologic propriu-zis, executat de către zugravii pskoviteni: „Răstignirea cu parabole evanghelice” (Muzeul Kremlinului moscovit), „Înnoirea locașului prin Înviere” (Galeria Tretiakov), „Judecata de apoi” (locul de conservare necunoscut), care culminează cu celebra icoană cvadripartită de la catedrala Bunavestirii a Kremlinului moscovit<sup>5</sup>.

Ultima, cea care a stârnit cele mai multe obiecții, este compusă din patru subiecte, dispuse după cum urmează: în partea superioară de la stânga la dreapta – „S-a odihnit în ziua a șaptea Dumnezeu de toate lucrurile sale” [Fac. 2.2] și „Unule Născut, Fiule și Cuvântul lui Dumnezeu” (imnul „Monogenis” ce se cântă la antifonul al doilea din timpul liturghiei catehumenilor), în cea inferioară pe aceeași direcție – „Veniți, popoarelor să ne închinăm Dumnezeirii celei în trei ipostasuri” (stihira de la Vecernia mare a Cincizecimeii) și „În mormânt cu trupul, în iad cu sufletul ca un Dumnezeu” (troparul din rânduiala ceasurilor Sfintelor Paști)<sup>6</sup>. Sunt icoane care denotă o preocupare pentru conținutul dogmatico-alegoric al imaginii cu referințe textuale destul de complexe și comutarea de la percepția contemplativ-invocativă a chipului iconografic spre lectura și interpretarea sensului său iconografico-tematic<sup>7</sup>.

Fenomenul ilustrat de aceste icoane depășește posibilitățile de interpretare în sistemul de noțiuni ale învățaturii despre sfintele icoane trullano-niceene, fundamentate în opera Sf. Ioan Damaschin și a Sf. Teodor Studitul. Este evident că pentru a se evita învinuirea în erezie, problema nu putea fi atacată de pe pozițiile unui iconoclast reanimat, împotriva căruia autorii pomeniți mai sus elaborase deja un „antidot” destul de efectiv. Însă discordanța menționată dintre fenomen și sistemul de noțiuni pare să provoace neînțelegeri până astăzi. Astfel, cei care au fost preocupați, în special, de problematica teologiei icoanei au preferat să-i acorde un plus de dreptate diacului Viskovatyi, pretențiile căruia ar fi mai concordante cu învățăturile sinoadelor, ale patristicii ortodoxe din epoca iconoclastă și chiar cu prevederile recente ale Stoglav-ului. În același timp, părinții sinodului, în primul rând, mitropolitul Macarie, au fost, mai mult s-au mai puțin, direct acuzați de o atitudine formală, care a făcut să le scape esența problemei, fapt cauzat, mai ales, de iritarea manifestată de către mitropolit față de diacul îndrăzneț<sup>8</sup>. Mai mult ca atât, anume lipsa de perspicacitate a părinților soborului ar fi cauzat, în opinia unor cercetători, evoluția nefastă a picturii de icoane în Rusia moscovită, care, în cele din urmă, s-a încununat cu disoluția chipului sacru și respectiv transformarea picturii sacre (după formă și conținut) în pictură religioasă (doar după conținut)<sup>9</sup>.

În opoziție, au fost exprimate și opinii care au oferit dreptate mitropolitului Macarie, astfel încât învinuirea diacului în erezie ar fi fost făcută în deplină cunoștință de cauză. Erezia, calificată de către mitropolit - „galateană”, a rămas obscură pentru majoritatea

cercetătorilor, iar unii dintre ei, în disperarea de-ai găsi explicația, au privat-o complet de vreun sens concret. Astfel, N. Andreev spunea la acest subiect: „Principalul era de a înainta învinuirea în erezie, nu contează, dacă erezia indicată ... nici nu exista”<sup>10</sup>. Doar V. P. Riabușinski încerca să vadă conexiunea dintre denumirea acestei erezii și capitolele Epistolei lui Pavel către Galateni<sup>11</sup>, supoziție ce pare a fi confirmată în minuțiosul studiu întreprins la acest subiect de către L. I. Lifșiț.<sup>12</sup> Apelând la capitolele 3 și 5 din epistola amintită și confruntându-le cu cuvintele Sf. Ioan Damaschinos, ce prezintă o parafrază din Gal.3.11,13 și 5.4, savantul rus ajunge la concluzia că expresia „ereticii galateni” este, de fapt, un eufemism, prin care mitropolitul, evitând să învinuiască direct un funcționar apropiat țarului, încearcă să-și preîntâmpine oponentul, ca să nu treacă limita, ce-l va aduce în fața învinuirii de alunecarea spre „învățătura iudaizanților”: „ai pornit împotriva ereticilor ... să nu ajungi și tu printreeretici” – previne/amenință Macarie.

La prima vedere, situația se prezintă oarecum paradoxal. Diacul Viskovatyi, care se pronunță împotriva traducerii în imagine a prorociilor vechi-testamentare, pentru care Vechiul Testament este doar o perioadă pregătitoare, care își pierde însemnătatea o dată cu întruparea Logosului, iar prorociile și prefigurările vechi-testamentare nu sunt decât parabole, alegorii și, în același timp, acordă o prioritate absolută adevărului nou-testamentar<sup>13</sup>, este învinuit de a avea tangență cu o erezie, care tocmai invers acordă importanță primordială anume Vechiului Testament. Desigur, din punct de vedere formal, absolutizarea interdicției vechi-testamentare privind imaginea, de care dă dovadă Viskovatyi, putea oferi un anumit pretext pentru astfel de învinuiri. Anume acest moment a fost, din câte se vede, exploatat la maxim de către cărturarul mitropolit. De asemenea, nu poate fi ignorat faptul că pe fundamentul teologiei icoanei mitropolitul Macarie a reușit să-și constituie pozițiile și să condamne pretențiile diacului. Totuși rămânem cu impresia că, de fapt, Viskovatyi spunea sau vroia să spună altceva, dar insuficiențele pregătirii sale teologice l-au adus în capcana unor dileme teologice tradiționale.

Revenind la calificativul discutat, atragem atenția asupra faptului că în concordanță cu structura bipartită a universului creștin el, de asemenea, devine dihotomic. Opoziția „înțelepciunea divină” – „înțelepciunea umană” este strict verticală, iar singura modalitate de conexiune acceptabilă este ca înțelepciunea umană să urmeze pe cea divină. Viskovatyi, în critica sa, insistă anume asupra unei filozofări umane „autonome”, cea a zugravilor (la rândul său influențată de „înțelepciunea latină”), concordanța căreia cu „înțelepciunea divină” nu este evidentă, cel puțin nu este înțeleasă de vigilantul diac. Anume această posibilitate de a manipula sensurile prin reprezentări alegorice, când speculația substituie revelația, este pusă în discuție și nu temeurile teologiei icoanei, în termenii căreia a canalizat discuția mitropolitul Macarie, demonstrând inconsistența acuzațiilor lansate de Viskovatyi.

Nu ne este cunoscut dacă subiectele iconografice citate mai sus au fost o noutate în premieră pe terenul moscovit. Teme iconografice complexe structurate după principii liturgice sau de texte aglomerate de sensuri sunt cunoscute aici din ultimele decenii ale secolului al XV-lea – începutul celui următor (de ex. „Apocalipsa”, ilustrarea săptămânii liturgice – „Șestodnev” etc.). De recunoscut totuși că, în aceste cazuri, lectura icoanelor este facilitată de utilizarea unor sintagme iconografice tradiționale. Recunoașterea textului sau a principiului de ordonare a subiectelor este suficientă pentru decodificarea mesajului. Nu este și cazul icoanelor pictate pentru catedrala Bunavestirii, unde sunt folosite elemente iconografice oarecum eterogene picturii ortodoxe, iar referințele textuale sunt complexe și adesea aluzive. Deci, de fapt, nu sunt ilustrate texte, dar, mai curând, idei, pentru care se găsesc repere în texte. Apariția unor astfel de teme, care presupun o atmosferă polemică

(lansarea și afirmarea insistentă de idei), se pare că avea premise în ambianța Moscovei. Firesc, avem în vedere amploarea pe care o atinsese aici la răscrucea secolelor XV-XVI așa-numita erezie a iudaizanților. Însă modalitatea de a combate o erezie, ilustrată prin icoanele citate, se pare că nu avea sursele necesare aici. Nu este întâmplător că ea apare în circumstanțele istorico-confesionale cu totul speciale din Novgorod și Pskov.

Specificul acestei situații în nord-vestul spațiului Rusiei vechi a fost determinat, în primul rând, de proporțiile mult mai importante ale ereziilor antitrinitare decât în cazul Moscovei. În al doilea rând, trebuie să ținem cont de deschiderea substanțială a „republicilor comerciale” Novgorod și Pskov față de Occident, în special, spațiile polono-lituanian și germano-scandinav. În condițiile fermentărilor pre-reformiste, biserica ortodoxă din aceste ținuturi rusești s-a pomenit oarecum surprinsă de abordarea „intelectualistă” a problemelor teologice, manifestată, în special, de iudaizanți. În situația care implica riposta, arhiepiscopia novgorodeană apelează la intelectuali cu „experiență occidentală” sau chiar direct la cărturari din mediul catolic. Este bine cunoscut în acest context cercul de intelectuali recrutat de arhiepiscopul Ghennadie al Novgorodului în ultimul deceniu al secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea, din care făceau parte: călugărul dominican, croatul Veniamin și ucenicul său Timofei Veniaminov, tipograful de la Lübeck Bartolomeu Gotan, medicul german Nicolaus Bulew ș. a. Este firesc ca în aceste condiții de colaborare împotriva adversarului comun în iconografia novgorodeană și pskovitană să fi pătruns anumite elemente occidentale, dar, în mod special, să fi fost împrumutată tot de acolo metoda de construcție a unui discurs cu mesaj teologic prin alegorii și aluzii textuale. Această metodă, întâlnind o anumită rezistență la Moskova, ilustrată de cazul Viskovatyi, este în final acceptată, fiind utilizată, mai ales, pentru fundamentarea altui complex de idei decât cel ce rezidă în polemica antieretică și anume a raportului dintre stat și biserică și a misiunii istorice a împărăției moscovite în contextul ideii „Moscova – a treia Romă”.

În evoluția picturii medievale din Moldova se observă anumite tangențe cu evoluția artei novgorodene, care pot fi tratate atât în termenii unor tendințe paralele, cât și ai interferențelor directe. Temeiul de bază, al acestui paralelism, dar și al interferențelor, în opinia noastră, rezidă în faptul că atât Novgorodul (dar și Pskovul), cât și Moldova se aflau în contact direct cu spațiul polono-lituanian, fermentat de complicate probleme confesionale, ce au urmat impactul reformei în această zonă (pentru cazul Moldovei se adaugă și proximitatea Ardealului care trece prin procese similare). Într-o comunicare citată mai sus am menționat câteva exemple din pictura medievală moldovenească din secolul al XVI-lea ce gravitează în ambianța fenomenului picturii „înțelepte”<sup>14</sup>. Și totuși exemplele pe care le cunoaștem pentru monumentele din Moldova până spre ultimele decenii ale secolului al XVI nu sunt în stare să susțină teza privind alinierea fenomenului picturii „înțelepte” în sensul descris în paginile precedente. Primul monument unde prezența lor este indiscutabilă și mai mult ca atât, în mai multe privințe definitorie pentru programul iconografic, este, fără îndoială, pictura murală din biserica Învierii a mănăstirii Sucevița, urmată la relativ scurt timp și de cazul Dragomirnei. În prezentul studiu ne vom referi doar la două teme ce apar în semicalotele absidelor laterale ale Suceviței (repetate ulterior și la Dragomirna), care, deși nu sunt singurele manifestări ale fenomenului studiat, par a fi cele mai importante.

Scena „Monogenis” (absida sudică), descrisă în mai multe rânduri<sup>15</sup>, a fost ca atare calificată de către P. Henry<sup>16</sup> și I. D. Ștefănescu<sup>17</sup>. Primul însă care a făcut legătura dintre această frescă a Suceviței și icoana cvadripartită din catedrala Bunavestirii a Kremlinului moscovit, din câte cunoaștem, a fost A. Grabar<sup>18</sup>. Mult mai recent compoziția a fost supusă unei minuțioase analize de către Nicoletta Isar<sup>19</sup>. Compozițiile frescei de la Sucevița și ale

icoanei cvadripartite sunt foarte apropiate, mai ales, dacă excludem și unele deosebiri inevitabile, provocate de diferențele de suport, dreptunghiular, extins pe verticală în cazul icoanei și concav în sferă în cazul frescei. Axa centrală în ambele cazuri este constituită din imaginile suprapuse în *clipeus*-uri ale lui Dumnezeu Sabaoth<sup>20</sup>, ale lui Iisus Emanuel cu porumbelul Sf. Duh în mâna dreaptă întinsă (reprezentarea sa se repetă în cazul icoanei cvadripartite și într-un mic *clipeus* deasupra capului lui Iisus Emanuel, constituindu-se astfel compoziția „Paternitatea”), susținute de îngeri, și a Maicii Domnului alături de Iisus în Mormânt (la Sucevița, Maica Domnului este reprezentată în Mormânt alături de Iisus).

Similare sunt și motivele principale figurate de ambele părți ale acestei axe. Compozițiile sunt flancate de două edificii. În icoana rusă, caracteristicile lor arhitecturale și trăsăturile simbolice sunt cât se poate de evidente. Construcția din partea dreaptă este o catedrală ortodoxă cu trei turle și absida altarului proeminentă, tipică arhitecturii rusești, în fața căreia este figurat un înger în veșminte albe (combinând elemente din vestimentația imperială și preoțească), cu aripa stângă ridicată în sus și în mâna stângă ținând o cupă. În partea opusă este reprezentat un edificiu de factură antichizantă cu porticuri deschise pe trei laturi și un înger în chiton albastru-verzui și himation roșu, cu aripile lăsate în jos și sfera cerească în mâna stângă. Privirile primului înger sunt îndreptate spre Iisus Emanuel triumfător, iar ale celui de-al doilea – spre reprezentarea lui Iisus în mormânt. Simbolistica acestor reprezentări este destul de clară. Întâlnită mai frecvent în scenele Răstignirii, opoziția dintre biserică și sinagogă, dar și alternarea epocilor Vechiului și Noului Testament, apar aici mult mai evoluat însă, elementele simbolice fiind simțitor multiplicat. Această dihotomie este accentuată și prin reprezentarea astrilor zilei și nopții. Doi îngeri, în spațiul dintre edificiile menționate și axa centrală, poartă deasupra capului discurile cu chip zugrăvit pe ele – simbolurile soarelui și lunii (în cazul Suceviței aici apar serafimi). Evident îngerul cu soarele de culoare roșie este figurat de partea bisericii, iar îngerul cu luna, în culori gri-verzui, de cea a sinagogii.

Dihotomia continuă și în partea inferioară a compoziției. Alegoriilor vechi-testamentare le corespunde aici reprezentarea gurii peșterii desfăcute a infernului cu imaginea alegorică a morții, călare pe o fiară apocaliptică, cu coasa în mâna dreaptă și tolba de săgeți la spate, călcând cadavrele, prezentate într-o vestimentație diversă, inclusiv împărătească, sfâșiate, în același timp, de două păsări răpitoare și o fiară (la Sucevița această porțiune a frescei este ceva mai degradată, astfel încât nu toate elementele citate mai sus sunt clar vizibile). Din partea superioară, spre ei coboară un serafim înflăcărat cu spada avântată. Triumful morții din această parte a compoziției i se opune triumful lui Hristos asupra morții. Tema este tratată neobișnuit pentru iconografia ortodoxă. Deasupra gurilor desfăcute ale iadului se înalță figura arhanghelului Mihail (semnătura lipsește însă în această postură credem că este cel mai firesc să-l vedem pe arhistrategul oștii cerești), care străpunge cu sulita pe Belzebut, iar „oastea” celui din urmă se retrage în fundul infernului. Figura stăpânului infernului este apăsată de cruce, pe care este reprezentat așezat Iisus Hristos (figura este semnată și nimbul are crucea înscrisă), în armuri cu coif pe cap, ținând în mâini spada, ușor scoasă din teacă. Anume această din urmă reprezentare hristologică, totuși destul de ieșită din comun pentru pictura de tradiție bizantină, proveniența căreia a fost legată de influențele occidentale, a trezit repulsiile amintite din partea lui Viskovaty.

Icoana pictată de meșterii pskoviteni Ostonea și Iakușka cca. 1550<sup>21</sup> este cea mai timpurie în seria monumentelor ce conțin subiectul „monogenis” în redacția descrisă mai sus. Nu știm exact care ar fi fost la această dată raportul dintre gradul de elaborare al temei

și respectiv contribuția meșterilor amintiți. Unul dintre argumentele principale, invocat de către părinții sinodului în apărarea icoanelor recent pictate la catedrala Bunavestirii (al Doilea cuvânt al mitropolitului Macarie), este că meșterii iconari ar fi urmat „vechile modele grecești”<sup>22</sup>. Oricum, aprobarea acestei scene în cadrul icoanei cvadripartite, expuse într-un loc de prestigiu în ierarhia locașurilor sacre din Rusia moscovită, i-a deschis calea spre o circulație destul de intensă, ce a îndepărtat-o de la aprecierea în calitate de chip rar și neobișnuit.

Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI și în secolul al XVII-lea apar mai multe reprezentări de acest fel. Cu toate că schema generală ușor se recunoaște în operele păstrate, totuși este vizibilă și o anumită diferențiere, care permite distingerea unor redacții atât după particularitățile iconografice, cât și ale textelor însoțitoare (privitor la conținutul inscripțiilor a se vedea tabelul de la sfârșitul prezentului studiu). La nivelul actual al cercetărilor nu avem posibilitatea de a distinge dacă această diferențiere în redacții s-a produs înaintea pictării icoanei cvadripartite și în acest caz subiectul respectiv de pe cea din urmă ar fi reprodus una dintre redacțiile deja existente sau dacă acordăm mai multă importanță aportului zugravilor pskovitani la elaborarea temei, diferențierea redacțională s-ar fi produs în urma circulației acestei teme, începând cu mijlocul secolului al XVI-lea.

Primul, și din câte cunoaștem unicul, care a încercat o clasificare a versiunilor temei „Monogenis” a fost Fiodor Buslaev. Exemplarele citate de savantul rus sunt următoarele: 1) o imagine publicată în ediția lui D’Agincourt (vol. VI, tab. 120), datată cu secolul al XVI-lea<sup>23</sup>; 2) un desen din colecția lui Filimonov cu inscripții pe verso de la începutul secolului al XVII-lea; 3) podlinnik (erminia) Klintzov; 4) icoana din colecția lui A. E. Sorokin, membru al societății artei ruse vechi; 5) Un alt desen din colecția lui Filimonov, reprodus în lucrare, dar fără a se indica datarea și inscripțiile.

La aceste exemple trebuie adăugate și două icoane de la Ikonen-Muzeum din Recklinghausen cu subiectul „Monogenis”. Prima – nr. de inventar 203, atribuită școlii moscovite de la începutul secolului al XVII, face parte din canatul unui triptic, iar cea de-a doua – nr. de inventar 407, are o atribuție mai puțin certă – icoană rusească din prima jumătate a secolului al XVII-lea<sup>24</sup>. Menționăm și icoana reprodusă în lucrarea citată a lui A. Grabar, pentru care însă nu sunt indicate proveniența, locul de conservare și datarea.<sup>25</sup>

Sunt cunoscute și câteva exemple la Galeria Tretiakov, patru fiind semnalate în catalogul colecției de artă veche rusă. Toate sunt din secolul al XVII-lea. Prima icoană (nr. de inv. 19934), de școală moscovită de la mijlocul secolului al XVII-lea, pe lângă elementele iconografice de bază, prezente în icoana cvadripartită și în fresca de la Sucevița, conține și o serie de „amplificări”, precum „Răstignirea” cu multiple personaje, „Bunavestirea” cu Iisus în *clipeus*. A doua (nr. de inv. 24867), aproximativ din aceeași perioadă, lucrată de „zugravii împărătești”, păstrează redacția tradițională. Tot de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, de asemenea, provenind din atelierul „zugravilor împărătești” este icoana, care, la fel ca și cea de la Recklinghausen, face parte dintr-un poliptic, fiind plasată în coronamentul său decorativ (nr. de inv. 12886). Această imagine nu este nici descrisă, nici reprodusă. Cea mai tardivă (nr. de inv. 25542), pictată după 1668 și aparținând școlii de la „Orujeinaia palata”, pare să se îndepărteze cel mai mult de schema tradițională. O monumentală scenă a „Răstignirii”, înlocuiește verticala cu reprezentarea Sf. Treimi, iar scenele „Bunavestirii”, „Nașterii”, „Plângerii lui Iisus” și „Învierea Domnului” într-o redacție tipic occidentală, schimbă esențial structura simbolică a imaginii<sup>26</sup>. Cu părere de rău este reprodusă doar cea din urmă icoană, calitatea reproducerii nu permite o lectură sigură a textelor, iar inscripțiile

de pe celelalte două icoane nu au fost reproduse, fapt ce ne împiedică să le includem în tabelul comparativ anexat.

Analiza inscripțiilor confirmă caracterul aluziv al discursului iconografic. Fiind apropiate de textele profetice (în special, din Isaia) și cele apocaliptice, mai ales, nu pot fi raportate la citate concrete din textele sacre, precum și din cele liturgice. Este semnificativ că însăși inscripția ce a acordat denumirea acestui subiect nu este un citat exact al imnului „Monogenis”. Doar pe icoana publicată de A. Grabar și pe cea de la Recklinghausen (nr. 203) avem o reproducere fidelă a textului acestui imn. În celelalte cazuri pe care le cunoaștem, inclusiv icoana cvadripartită și frescele de la Sucevița și Dragomirna, textul imnului este modificat, fiind accentuată în plus ideea trinitară.

Modalitatea în care ajunge subiectul acestei teme în Moldova nu ne este cunoscută. Ar putea fi prin intermediul unei erminii sau schițe din „podlinnik”. Spre această presupunere ne îndreaptă inscripția din partea stângă a imaginii, din vecinătatea îngerului și a edificiului. Îngerii și heruvimii menționați aici nu se leagă de subiectul celelalte părți a inscripției și, posibil, ar reproduce niște indicații dintr-o erminie necunoscută (o însemnare apropiată o găsim în „podlinnikul” Klintov). Nu excludem însă și posibilitatea penetrării prin intermediul icoanelor rusești, care au circulat la noi în secolul al XVI-lea. Despre una dintre ele cu subiectul „Monogenis” anume ne relatează Paul de Alep la mijlocul secolului al XVII-lea: „Între coloanele din spatele jilțului domnului sunt două icoane mari și minunate <aduse> din Moscova. Prima este aceea a Sf. Dimitrie și a calului care calcă în picioare calul lui Lios, sângele îi țîșnește din nări ca focul, lancea sfântului este sfărâmată în bucăți; el ține o sabie în mână. Spatele icoanei <este> acoperit în întregime cu inscripția: *O, cuvânt unic al lui Dumnezeu, fiu unic nemuritor, lucruri prea subtile pentru ca mintea să le poată cuprinde.*” Ultima mențiune este foarte sugestivă pentru ilustrarea receptării acestui subiect în epocă. Faptul că el rămâne, de fapt, obscur pentru o persoană, care, din câte putem judeca din scrierile sale, nu era străin cunoștințelor iconografice, ne demonstrează că fenomenul picturii „înțelepte” în formula novgorodeano-pskovitană, extins spre Moscova, iar către sfârșitul secolului al XVI-lea și spre Moldova, nu s-a generalizat în toată lumea ortodoxă.

Compoziția din semicalota absidei nordice este intitulată, ca în cazul precedent, printr-o inscripție ce urmează arcul absidei: ЧТО ТЪ НАРЕЧЕ (М) ВЪРА (ДО) ВАННА (ГД) И (Е) ВО ГДКО ВЪС (С) ИЛАА ЕСИ С [О] ЛНЦЕ ПРАВДЕ (Cum [ce]<sup>27</sup> te vom numi, ceea ce ești plină de har? Cer, că ai răsărit pe Soarele dreptății). Imn ce se cântă la rânduiala ceasurilor (ceasul întâi) din dimineața Vinerii Mari. În partea superioară este reprezentată imaginea în *clipeus* a lui Dumnezeu Sabaot (ГЪ САВАОТЪ), flancată de doi îngeri, mai jos pe aceeași axă centrală urmează imaginea Maicii Domnului tronând cu Iisus în *clipeus*, într-un medalion flancat de figurile proorocului Isaia (subscrisă) și arhanghelului Gavriil (subscripția nu se mai vede). Pe filacteriul lui Isaia este scris: ПР (О) Р (О) ЦИ ПРОПОВЪДАША, iar pe cel al arhanghelului Gavriil: АГГ [Е] ЛЫ ВЛ [А] ГОВЪСТИША. Alte două medalioane, plasate de ambele părți ale axei centrale, conțin scenele Nașterii Domnului (stânga) și Închinării magilor (dreapta). În vecinătatea celei din urmă se poate citi sfârșitul unui alt verset al imnului citat mai sus: ГДКО ИМЪЛА ЕСИ НАРЪКАХ СНА ВЪСЪВ (Х) ВА (С) ([Maică curată], că ai avut în [sfintele] tale brațe Fiu pe Dumnezeuul tuturor), iar alături de scena Nașterii descifrăm un fragment din inscripție: ГДКО ДЪВА ОСТАЛАС ЕСИ НЕТЛЪ... (Fecioară, că ai rămas nestricată). Puțin mai jos ce citește – МТРЪ, care ar putea fi începutul versetului ce se prelungește pe cealaltă parte, lângă medalionul cu închinarea magilor.

Mai jos, pe axa centrală, într-un medalion supradimensionat în raport cu celelalte, apare grădina Paradisului. În partea superioară, într-un *clipeus*, este reprezentată Maica

Domnului înconjurată de doi îngeri, în centrul compoziției – Iisus Hristos cu mâinile întinse către Adam și Eva, figurați îngenunchiați lângă porțile raiului, iar în extreme apar tâlharul credincios și imaginea unui personaj, foarte deteriorată, care ține în mână un filacter, din textul căruia se mai vede ceva, insuficient însă pentru a-l stabili. De asemenea nu am putut descifra restul din inscripția ce însoțește reprezentarea din acest medalion. Logic ar fi să presupunem că cele câteva litere ce se mai întrevăd fac parte din versetul imnului ilustrat în această scenă: *Rai, că ai odrăslit floarea nestrucată?*

În partea inferioară a compoziției, conform practicii curente în reprezentările de gloriificare a Fecioarei, sunt reprezentate cetele de sfinți, în dreaptă pot fi citite următoarele subscriptii: **ЛИ(К)СТЛЕМ** (episcopii), **ЛИ(К)ПР(Е)П(ОДО)ВНЫ** (cuvioșii), **ЛИ(К)ПР(Е)П(ОДО)ВНЫ(Х)ЖЕ(Н)** (cuvioasele), iar în stânga la prima ceată se mai poate citi – **АПОС**, deci apostolii, la a doua **ЛНК В** (probabil, marii mucenici) și la ultima **МЦЕ** (marile mucenice). Jos, deasupra benzii ce desparte această scenă de temele ciclului evanghelic, se mai poate urmări o inscripție, care, din câte am putut descifra – **ТО М[О]ЛН СПАСТИСА** (la stânga de porțile raiului) și **ДШМ ...** (la dreapta), pare să fie versetul de încheiere a imnului: *Pe acela roagă-L să mântuiască sufletele noastre.*

Astfel, din câte vedem, spre deosebire de scena din absida sudică, aici este ilustrat un singur text - imnul „Cum te vom numi ...”. Similare sunt însă modalitățile de a construi sintaxa scenei, utilizând atât sintagme iconografice cunoscute, în acest caz: *Nașterea Domnului, Închinarea Magilor, Maica Domnului tronând*, cât și create pentru această temă: secvența *Paradisului*. Deci, urmând un principiu binecunoscut de ilustrare a imnurilor liturgice, cel mai bine exemplificat prin ciclul Imnului Acatist, ceea ce se prezenta în scene deschise, ca propoziții a unui text, aici, cu toate că propozițiile sunt încă destul de distincte, se trece totuși la utilizarea „frazei” iconografice.

Explicarea apariției scenelor cercetate, alături de alte „inovații” iconografice de la Sucevița va urma după examinarea completă a manifestărilor picturii „înțelepte” din Moldova de la răscrucea secolelor XVI-XVII. Apariția lor în ambianța domniei Movileștilor, implicați puternic în spațiul polonez, pare să anunțe direcția de investigație, punctată și în studiul semnat de Nicoleta Isar<sup>28</sup>.

#### NOTE

<sup>1</sup> A fost utilizat însă pentru a marca un fenomen în complexul picturii de icoane din Rusia veche, începând cu sfârșitul secolului al XV-lea – „*mudroe*” *ikonopisanie*, la caracteristica căruia ne vom opri ceva mai jos: Э. А. Гордиенко, *Новгород в XVI веке и его духовная жизнь*, Санкт-Петербург, 2001, p. 316. Pentru prima semnalare a problemei l-am folosit și noi într-un titlu de comunicare: E. Dragnev, *Sur la peinture „sage” dans la Moldavie du XVI<sup>e</sup> siècle*, în „IX Congrès International d’Études Sud-Est Européennes, Résumés”, Tirana, 2004, p. 138-139.

<sup>2</sup> Sinodul a fost convocat, de fapt, pentru a combate ereziile lui Matvei Bashkin și a egumenului Artemie.

<sup>3</sup> Instituție ce îndeplinea în Rusia până la reformele lui Petru I funcțiile unui minister de externe.

<sup>4</sup> Cu titlul de *dumnyi diac*, Viskovatyi conducea, de fapt, instituția respectivă. Unii cercetători au văzut în inițiativă sa un subtext politic, o încercare de a submina pozițiile mitropolitului Macarie și a protoiereului Silvestru pe fundalul opoziției celui dintâi față de planurile țarului de a seculariza bunurile funciare bisericesti: И. Граля, *Иван Михайлов Висковатый*, Москва, 1994, p. 131. Probabil, aceste implicații politice ar putea explica anumite inconsecvențe și unele reacții nu întru-totul adecuate ale mitropolitului Macarie. Privit doar de pe aceste poziții, conflictul pare să piardă din complexitatea sa. Problema imaginii în acest caz nu poate fi redusă la un simplu pretext, pentru a compromite mitropolitul în fața țarului. Aceleași inconsecvențe aveau și un alt fundament, care nu se află în afara subiectului disputei, moment la care revenim în continuare.

<sup>5</sup> О. И. Подобедова, *Московская школа живописи при Иване IV. Работы в Московском Кремле 40-х – 70-х годов XVI в.*, Москва, 1972, p. 41.

<sup>6</sup> Pentru reproducerile color ale secvențelor acestei icoane a se vedea: И. Я. Качалова, Н. А. Маясова, Л. А. Щенникова, *Благовещенский собор Московского Кремля*, Москва, 1990, fig. 178-186.

<sup>7</sup>Л. И. Лифшиц, *Кто такие «галатские еретики»?* în “Древнерусское искусство. Русское искусство позднего средневековья. XVI век”, Санкт-Петербург, 2003, p. 172.

<sup>8</sup>Н. Е. Андреев, *О деле дьяка Висковатого*, în „Seminarium Kondakovianum” (SK), V, Praha, 1932, p. 217 și urm.; a se vedea și: Idem, *Митрополит Макарий как деятель религиозного искусства*, în „SK”, VII, 1935, p. 223.

<sup>9</sup>Л. А. Успенский, *Богословие иконы православной церкви*, Париж, 1989, p. 261 și urm.

<sup>10</sup>Н. Е. Андреев, *Митрополит Макарий*, p. 224. L. Uspenskii numește această învinuire în erezie – „aspră și enigmatică”: *Op. cit.*, p. 260.

<sup>11</sup>V. P. Riabouchinsky. *Un tournant dans le développement de l’iconographie russe au XVI<sup>e</sup> siècle*, în „Russie et Chrétienté”, nr. 3-4, p. 8-9.

<sup>12</sup>Л. И. Лифшиц, *Op. cit.*, p. 170.

<sup>13</sup>Ibidem, p. 167-168. Cele menționate mai sus, diacul Viskovatyi le rezumă în renumita sa formulă: «Ветхая вся мимоидоша и быша вся нова» (Cea veche toată trecea pe alături și era toată cea nouă).

<sup>14</sup>E. Dragnev, *Sur la peinture „sage”*, p. 139.

<sup>15</sup>I. D. Ștefănescu, *L’évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu’au XIX<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1928, p. 146 (se atrage atenția principală asupra reprezentării lui Iisus în mormânt, celelalte elemente ale compoziției fiind privite mai mult ca accesorii); M. A. Musicescu, M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958, p. 149-150.

<sup>16</sup>P. Henry, *Monumentele din Moldova de Nord de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, București, 1984 (trad. după ediția franceză – Paris, 1930), p. 236, în baza inscripției tema este intitulată: „Fiu unic, Verb divin, nemuritor și increat ...”.

<sup>17</sup>I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 170; Idem, *Arta feudală în Țările Române. Pictura murală și icoanele de la origini până în secolul al XIX-lea*, Timișoara, 1981, p. 216.

<sup>18</sup>A. Grabar, *L’expansion de la peinture russe aux XVI<sup>e</sup> et XVII<sup>e</sup> siècles*, în „Annales de l’Institut Kondakov”, XI, Belgrade, 1939, reeditat în: „L’art de la fin de l’Antiquité et du Moyen Age”, Paris, 1968, vol. 2, p. 960. În istoriografia românească, această observație a lui A. Grabar a fost acceptată de către Sorin Ulea, care menționează că tema *Fiule unule născut din conca absidei de sud a Suceviței* este „o transpunere (parțial prelucrată de meșterul moldovean) a temei alcătuite pentru prima oară în 1547 de niște iconari pskovieni pentru catedrala Bunevestiri din Kremlin.”: S. Ulea, *Pictura în Cap. 2 Arta în Moldova de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Istoria Artelor Plastice în România”, București, 1970, vol. II, p. 136.

<sup>19</sup>Nicoletta Isar, *Sucevița: Valorisation épigraphique dans l’herméneutique iconographique de l’image*, în „Byzantinoslavica”, LVII, 1996, fasc. 2, p. 360-375, cu reveniri la acest subiect, privind cromatica inscripțiilor: Idem, *L’iconicité du texte dans l’image post-byzantine moldave: une lecture hésychaste*, în „Byzantinoslavica”, LIX, 1998, p. 109 și a contextului disputelor trinitare: Idem, *Une mise en signe de l’espace social et culturel de la Moldavie à la fin du XVI<sup>e</sup> siècle. Les fondateurs de Sucevița à travers leurs portraits*, în „Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani”, Brăila, 2003, p. 449 și urm, fig. 15-16 la p. 463.

<sup>20</sup>Atribuția este confirmată de inscripție. Insistăm în plus asupra acestui fapt, ținând cont de dese referințe în literatura noastră de specialitate la reprezentarea Celui-vechi-de-zile în compoziția citată de la Sucevița.

<sup>21</sup>De obicei, icoana este datată cu intervalul 1547-1554, determinat de incendiul din Kremlin – cauza din care s-a făcut apelul la meșterii pskoviteni pentru pictarea noilor icoane și ședințele sinodului la care noile icoane au devenit obiectul dezbaterilor privind canonicitatea lor. Prima discuție dintre diacul Viskovatyi și mitropolitul Macarie a avut loc în octombrie 1553, în prezența țarului Ioan al IV-lea, iar în luna noiembrie a aceluiași an diacul înaintează petiția cu nedumeririle sale privind noile icoane și rugăminte ca această chestiune să fie discutată la sinod (a se vedea nota 2). La acest sinod, în ianuarie 1554, s-a menționat că diacul Viskovatyi timp de trei ani tulbura lumea „strigând în public” despre icoanele pictate de meșterii pskoviteni la catedrala Bunevestirii: Я. С. Лурье, *Висковатый Иван Михайлович*, în „Словарь книжков и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV-XVI в.”, часть 1. А-К, Ленинград, 1988, p. 138. Deci credem că am fi îndreptățiți să presupunem că aceste icoane, inclusiv cea cvadripartită, care, după cum am menționat, stărnise cele mai multe obiecții, erau deja executate către sfârșitul anului 1550 – începutul celui următor.

<sup>22</sup>*Розыск или список о богохульных строках и сумнении святых честных икон диака Ивана Михайлова Висковатого в лето 7062*, изд. О. Бодянский, în „Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, Москва, 1858, Кн. 2: *Материалы славянские*, p. 14. O astfel de îndreptățire apare în surse nu pentru prima dată. Este interesant că și un alt caz similar, ce sa întâmplat cu vre-o jumătate de secol înaintea evenimentelor relatate, de asemenea este legat de activitatea zugravilor din Pskov. Astfel, în timpul vizitei din 1495 la Pskov, arhiepiscopul Novgorodului, Ghennadie, a văzut o icoană pe care, pe lângă

reprezentarea Mântuitorului în chipul regelui David, era și imaginea serafimului răstignit pe cruce. Demonstrând canonicitatea acestui chip, căpetenia iconarilor pskoviteni, Pereplav, spunea că ele sunt reproduse după vechile modele, care sunt copiate după cele grecești: Голейзовский Н. К., *Два эпизода из деятельности новгородского архиепископа Геннадия*, în „Византийский Временник”, т. 41, 1980, p. 230-231. O replică mai târzie, din secolul XVI a acestui tip iconografic neobișnuit poate fi văzută pe icoana de la Muzeul din Recklinghausen: Eva Hausteин-Bartsch, *Ikonen-Museum Recklinghausen*, München, 1995, p. 22.

<sup>23</sup> J. B. L. G. D'Agincourt, *Histoire de l'Art par les monuments depuis sa décadence, au IV<sup>e</sup> siècle, jusqu'à son renouvellement au XVI<sup>e</sup> siècle*, 6 vol., Paris, 1823, cu toate că F. Buslaev nu dă titlul lucrării, credem că s-a avut în vedere anume aceasta, care pentru moment ne rămâne inaccesibilă și, astfel, nu ne putem pronunța asupra faptului despre ce anume icoană este vorba aici. Singurul detaliu pe care îl oferă savantul rus este prezența în mâinile îngerilor din fața edificiilor a cupei (îngerul din partea stângă) și a discului (cel din partea dreaptă) ceea ce ne face să bănuim că în această lucrare, mai curând, a fost reprodusă scena din icoana cvadripartită a catedralei Bunavestirii.

<sup>24</sup> Eva Hausteин-Bartsch, *Op. Cit.*, p. 30-31 și 52-53.

<sup>25</sup> A. Grabar. *Op. cit.*, vol. 3, pl. 223,b.

<sup>26</sup> В. И. Антонова, Н. Е. Мнева, *Каталог древнерусской живописи. Опыт историко-художественной классификации*, Т. 2, Москва, 1963, p. 285-286, 373-374, il. 155.

<sup>27</sup> Icoana descrisă se află la mănăstirea Galata: *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 52.

<sup>28</sup> Textul imnului editat în *Triodul acual* (ed. București, 1986, p. 340) începe cu adverbul interogativ *cum*, în timp ce traducerea exactă din textul slavon ar solicita un *ce*, după cum s-a procedat la repertorierea programului iconografic de la Dragomirna, unde avem o temă similară cu aceeași inscripție: Constanța Costea, *Programe iconografice insuficient cunoscute*, în „Studii și cercetări de istoria artei”. Seria artă plastică, Т. 42, 1995, p. 73.2, nr. 42.

<sup>29</sup> *Une mise en signe de l'espace social et culturel de la Moldavie à la fin du XVI<sup>e</sup> siècle*. p. 461.

## Résumé

### *Remarques concernant la peinture « sage » dans la Moldavie du Moyen Age*

Le qualificatif de “sage”, dont nous avons utilisé dans le titre de la présente communication, a son origine dans l'ambiance de la peinture orthodoxe, dans les discussions sur le problème de l'image qui ont troublé le concile de 1553/54 qui a suivi le célèbre Stoglav de Moscou (1551).

Lors des quelques exemples fournis par la peinture murale et d'icône moldave jusqu'à la fin du XVI<sup>e</sup> siècle, on ne peut pas insister sur l'épanouissement de ce phénomène avant l'apparitions des fresques de Sucevița. Dans le présente étude ont fait l'analyse de deux sujet, placé sur les demi-calotes de absides latéraux a Sucevița et a Dragomirna : «Fils Unique Verbe du Dieu» («Monogenis uios»), présent dans la célèbre icône quadripartite de la Cathédrale de l'Annonciation du Kremlin de Moscou (les sujet de la quelle ont été attaqué pendant le concile mentionné) et «De quel Nom t'appelons nous ô, Mère de Dieu». L'apparition de ces thèmes, et encore d'autre a la limite des XVI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> en Moldavie doit être vue dans le contexte de la règne des princes Movila, implique étroitement dans l'espace polonais, a la fin d'une époque du grande tolérance religieuse. La tablelle presenté ici, avec les inscriptions d'un nombre des exemples connus du thème «Monogenis», donne une première orientation dans l'études des rédactions.

Апexă

Localizarea inscripției	Icoana svadipartitii <sup>1</sup>	Icoana din ediția lui D'Ajincourt <sup>2</sup>	Podlinskiul Klijtor	Schița din colecția Filimonov	Icoana de la Recklinghausen Inv. Nr. 407	Icoana de pe șanțul tipăritului de la Recklinghausen Inv. Nr. 203	Icoana publicată de A. Grabar	Succesiv, scena din absida semicalota sudice <sup>3</sup>	Diagrama, scena din semicalota absidei sudice
1) Partea a stângă a imaginii, în vesticul și a edificiului	Единородный сын Божий, и Божественный и прясносущный Сын Отцу	Единородный сын Божий, и Божественный и прясносущный Сын Отцу	Чаша теча Божия не растворена, исполнь растворения	Чаша в руке ГА вина не растворена исполне ...	Единородно(н) е слово Божие(н) [не]воли спасенна ра(а)и	Единородный слово Божие(н) изъволи сп(с)енна ра(а)и в(о)плотитиса сва(т)на пряснъ в(о)плотитиса мр(а) не преложно въч(о)сечевыса [и] распныса же хр(с)те еже с(ъ)м(е)ртно с(ъ)м(е)ртъ настъпне едннь нстыа тронца пресловлаемъ шцъ и стмъ ахъ сп(а)сн на(с)	Единородный слово Божие Божественный и с(ъ)пр(с)носущный сын снъ шцъ ахъ стъ пряснъ животворъ(ш) въс(ъ)ка тва(р)	Единородный слово Божие Божественный и с(ъ)пр(с)носущный сын снъ шцъ ахъ стъ пряснъ животворъ(ш) въс(ъ)ка тва(р)	Единородный слово Божие Божественный и с(ъ)пр(с)носущный сын снъ шцъ ахъ стъ пряснъ животворъ(ш) въс(ъ)ка тва(р)
2) Partea a stângă, în vesticul și a edificiului			Чаша теча Божия не растворена, исполнь растворения	Чаша в руке ГА вина не растворена исполне ...	Единородно(н) е слово Божие(н) [не]воли спасенна ра(а)и	Единородный слово Божие Божественный и изъволи сп(с)енна ра(а)и в(о)плотитиса сва(т)на пряснъ в(о)плотитиса мр(а) не преложно въч(о)сечевыса [и] распныса же хр(с)те еже с(ъ)м(е)ртно с(ъ)м(е)ртъ настъпне едннь нстыа тронца пресловлаемъ шцъ и стмъ ахъ сп(а)сн на(с)	Единородный слово Божие Божественный и с(ъ)пр(с)носущный сын снъ шцъ ахъ стъ пряснъ животворъ(ш) въс(ъ)ка тва(р)	Единородный слово Божие Божественный и с(ъ)пр(с)носущный сын снъ шцъ ахъ стъ пряснъ животворъ(ш) въс(ъ)ка тва(р)	
3) Partea a stângă, în vesticul lui Iisus în armii	и порази землю и возмущаа воианн подвизаа пренспрааа и убъжаа бездны		Смертишо на смерть едн сый Святыя Троицы, спроставляем Отце и Святому Духу, спаса нас. Попряя сопротивных, обижая оружие на враги.	w братѣ и дрѣн по(а)ен... по лне ѱ...во есть кр(с)ным дреком м(а)йна снъ ѱ бнфалнема	Смерть на смерть пинастѣн едн(н) сн стъа тронца	порази вериги своя въспѣтъ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ
4) Partea dreaptă, în vesticul și a edificiului	и порази землю и возмущаа воианн подвизаа пренспрааа и убъжаа бездны		Смертишо на смерть едн сый Святыя Троицы, спроставляем Отце и Святому Духу, спаса нас. Попряя сопротивных, обижая оружие на враги.	w братѣ и дрѣн по(а)ен... по лне ѱ...во есть кр(с)ным дреком м(а)йна снъ ѱ бнфалнема	Смерть на смерть пинастѣн едн(н) сн стъа тронца	порази вериги своя въспѣтъ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ	сы на кр(с)тъ поразъ врагы своя въ спѣ

5) Ръцта дързта, весплатеа alegorici moşii	in в в в	немаистиник добръ и ратник] заб износа смерть исхода в полнелный	Последний враг, смерть всплатубя. Все мимо лугт, а словеса Божия не пмют прентп.	нен[а]ва[истин]и[и] к] до[ер]ъ рад[а]ва ...	ненавистник добръ радъетса заб	ненавист[с]т[иник] добръ ра[а]встт[с]ъ заб износ]ъ с[ъ]м[б]р[о]тъ избод]ъ въ д[а]в потнестан.	ненавистникъ добра радъетса ...
6) In cercul sîrului ce încadrăză imaginea lui Savaof				штецъ безначленъ поа нем въм[ес]те с дъхо[м] сопрестоленъ	госпо[а]б[с]аваоф солнце дъна	гъ саваоф(ф)	гъ саваоф
7) Alături de imaginea porumbelului Sf. Duh			Дух сий воистну, Дух животворящ всому тварь.				
8) Fişterul lui Iisus Emanuel		дъха благодати дла премъдрости наполну' кво причде нполне жизни				дъх ... благодати пръм[дростъ]	Inscripă pu s-a răstrat
9) In cercul sîrului ce încadrăză imaginea lui Iisus Emanuel			Седали на хрувних, вллий бездлы, промыслил всеческ, устрашай враги, и возносей смирный духом.				
10) Alături de sîrului cu imaginea lui Iisus Emanuel		воззовет господа от сиона и глас его от иер[усалима] и разсудитъ люди своя во ъдоле	Глас от Сиона и Бог явас яко человек, воплотися святъ Богородица			възва гъ ѡ сиона и ѡ иер[усалима] и глас рассудитъ люди въ ъдоле	възва гъ ѡ сиона и ѡ иерусалима(а) (и) рассудитъ люди въ ъдоле
11) Subscripă la „Iisus în pomîni”			Душу свою за арути своя положи			Не рыдан мене [матри]	Не рыдан мене [матри]
12) In partea inferioară a compoziciîi		... с[ер]в[а]це [и]м[а]р[и] ѡ в[ъ]мном[ъ]				ш дръзи и снаа моа по[а]вннети са по ангъ яко дръво ма в[ъ] с[ер]в[а]це др[ево]мъ крес[т]и[и]мъ марии къ в[ъ]м[а]мъ	ш дръзи и снаа моа по[а]вннети са по ангъ яко дръво ма в[ъ] с[ер]в[а]це др[ево]мъ крес[т]и[и]мъ марии къ в[ъ]м[а]мъ
13) Alături de răzările şi		птицы небесные и звери земные	Птицы небесная и зверис,			птицы небесная и зв[ѣ]р[е]	птицы небесная и зв[ѣ]р[е]

баргѣ аросалірѣсс	примѣете смѣсти тѣлеса мертвы(х)	примѣете смѣсти тѣлеса мертвых.	при(а)оша тѣлеса мертвыхъ	звери примѣете плотъ ч(е)л(о)вѣч(е)ск(а) тѣлеса мертвы(х)	земныя смѣсти мертвыхъ	тѣлеса
----------------------	--	------------------------------------	------------------------------	---	------------------------------	--------

<sup>1</sup> Inscriptiile icoanei svadripartite sunt reproduce după: Nicoletta Isar, *Sucevița: Valorisation épigraphique*, p. 365 notele a-h.

<sup>2</sup> Inscriptiile icoanei din ediția lui D'Agincourt, din erminia Klințov și schița din colecția lui Filimonov le reproducem transliterate așa cum le prezintă F. Buslaev în: *Обице понятия о русской иконописи*, p. 46-47, neavând posibilitatea de a apela la operele originale sau la reproducerile lor.

<sup>3</sup> Inscriptiile frescei de la Sucevița au fost prezentate pentru prima dată de Nicoletta Isar în: *Sucevița: Valorisation épigraphique*, p. 365-366. Aici le reproducem după original. Diferențele de lecturi nu sunt semnificative, dar totuși le indicăm aici. Poziția 10): **ГЪ** în loc de **БЪ**, **СИВНА** în loc de **СИВНА**; **РАСЖДІ** în loc de **РАС[Ж]ЖДІ**; **ЛЮДИ** în loc de **ЛЮДІ** 12) **ПО(А)ВИГНЕТСА** în loc de **ПО(А)ВИГНЕСА СА**.

<sup>4</sup> Această inscripție este declarată lipsă în registrul prezentat de către Nicoletta Isar, conform datelor furnizate de către cercetătoarea rusă Natalija Makina (p. 366, nota i). Ea poate însă fi urmărită exact sub reprezentarea lui Belzebuth răpus de sulita arhanghelului, foarte deteriorată în prima sa jumătate, dar totuși încă lizibilă în cea de-a doua. Probabil, la cercetarea originalului, ar putea fi restabilită și o bună parte din acel segment al inscripției pe care nu am reușit să-l descifrăm de pe reproducere.

## MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN CONTEXTUL ACȚIUNILOR POLITICO-MILITARE ALE MARILOR PUTERI ÎN RĂZBOIUL AUSTRO-RUSO-TURC DIN 1735-1739

**Angela Lisnic**

De cele mai multe ori studierea istoriei relațiilor internaționale din sud-estul Europei în diverse epoci s-a redus la înfățișarea confruntărilor diplomatice și militare dintre marile puteri. Se realizează în această manieră un tablou schematic, în cadre generale, fără nuanțările care să evidențieze rolul entităților naționale mai mici. Erau ignorate, de fapt, părțile care dădeau conținutul integrului<sup>1</sup>. Dar, „deoarece o istorie a relațiilor internaționale nu poate fi scrisă în respectul adevărului prin ignorarea entităților naționale a statelor mici și mijlocii, fie și numai pentru că ele au fost, de regulă, victima marilor puteri, au întărit sau au slăbit prin propria jertfă forța acestora din urmă, au fost în permanență obiect al necurmatelor dispute și mai presus de toate au contribuit sporul avuției materiale și spirituale a umanității și s-au impus uneori pe prim plan al vieții internaționale”<sup>2</sup>

Atunci când în politica internațională din secolul al XVIII-lea a existat tendința de lărgire a teritoriilor pe contul celor slabi, când spațiul reprezenta măreția statului, prezența nedeterminată și șubredă a principiului de echilibru politic creează pentru diplomații acelor timpuri condiții excelente pentru intrigi permanente și dezvinovățea diferitele ciocniri dintre marile puteri și statele mici cu scopul cuceririi noilor teritorii și săvârșirea celor mai josnice acaparări la propriile sale posesii.<sup>3</sup> Când, de fapt „după 1683, Principatele Române au fost nevoite să se mențină pe linia greu de consolidat a unui echilibru, care să le asigure supraviețuirea ca etnități statale proprii, să evite pericolul unei suzeranități mai aspre, oscilând egal amenințate de «Scylla pajurii» și «Caribda semilunii», deasupra cărora va începe să planeze în secolul următor, coborând din nord și venind din stepă, umbra amenințătoare a vulturului bicefal”<sup>4</sup>.

În epoca de care ne ocupăm soarta principatelor a depins, în măsură considerabilă, de raportul de forțe dintre cele trei puteri (Austria, Rusia și Turcia (Imperiul Otoman) vecine, animate în egală măsură de intenția atragerii românilor în propria sferă de influență și de interese. Această situație s-a reflectat pe planul gândirii politice românești printr-o continuă căutare de soluții pentru menținerea statului și a integrității teritoriale, pentru specularea contradicțiilor ruso-austro-turce în vederea lărgirii drepturilor și libertăților existente<sup>5</sup>.

În literatura științifică a fost reliefat pe larg caracterul permanent și dinamic al luptei țărilor române pentru păstrarea libertății și menținerea existenței lor statale, surprinzând resursele interne, elementele particulare precum și rolul configurației existente. Contribuția de față, dacă nu aduce lucruri absolut noi, urmărește determinarea locului și rolului principatelor Dunărene în evenimentele politico-militare ale războiului austro-ruso-turc din 1735-1739. Perioada care face obiectul investigațiilor noastre coincide și cu transformarea Moldovei și Munteniei în unul din teatrele permanente de confruntări militare între imperiile Țarist, Habsburgic și Otoman, cu întreg cortegiul de implicații și consecințe pe planurile economic, politic și diplomatic. Prezentul articol, se axează nu atât pe elucidarea evaluării evenimentetelor militare din acest război, ci are drept obiectiv stabilirea acțiunilor militare și diplomatice întreprinse de marile puteri pentru extinderea influenței lor politice și religioase în principate. Pe de altă parte, vom încerca să determinăm care păături sociale au fost implicate în aceste acțiuni diplomatico-militare, pentru a stabili motivele ce au

condiționat prezența acestor grupări pe diverse orientări (pro-rusă, pro-austriacă, protomană).

Constatăm, astfel, că la 12 aprilie 1736 A. I. Osterman, contele curții ruse, trimite către marele vizir o scrisoare, care este, de fapt, declararea formală a războiului<sup>6</sup> Astfel, războiul este declarat și operațiile militare se desfășoară pe frontul de est, unde sunt implicate trupele ruse cu cele ale tătarilor și turcilor. Însă în planurile militare ale lui B.H.Munih pentru campania anului 1737 găsim confirmarea că spre Valahia și Moldova este mai profitabil de îndreptat trupele sale, că anume aceste provincii vor trece de partea Rusiei și, în al doilea rând, că va fi posibil de acționat împreună cu armata austriacă<sup>7</sup>. Între timp, conform tratatului de alianță din 5 august 1726, Austria<sup>8</sup> este preocupată de faptul ca nu cumva Moldova și Muntenia să fie ocupate de către ruși, ea urmărind să cucerească aceste două principate și astfel să-și mărească influența sa în sud-estul Europei, ceea ce a făcut-o să se pregătească atât de energic de acest război.

Deja în ianuarie 1735 împăratul Carol al VI-lea se adresează generalului Walis (comandantul Valahiei austriace) și cere ca Oltenia să ajute la purtarea războiului<sup>9</sup>. Cerințele au fost repetate și în iulie 1737, atunci când Walis, adresându-se generalului Ihnagahi (comandantul oștirilor române), cere domnilor din Muntenia și Moldova câte 150 de pungi (deci câte 125000 de forinți) pe termen de trei săptămâni<sup>10</sup>. Apoi în august 1737, când principatele sunt impuse a plăti o contribuție de război de 20 mii de sechini pentru Moldova și 30 mii pentru Țara Românească<sup>11</sup>.

Între timp, statul major de la Viena pregătește proiectele campaniilor militare, în care găsim clar conturată direcția principatelor, accentul cel mai evident al cărora era menținerea controlului pe artera de apă, cum era Dunărea, și care, de fapt, condiționa, în mare măsură, eficacitatea operațiilor militare<sup>12</sup>.

Deși la 18 martie 1737 au fost semnate declarațiile privitoare la acțiunile comune împotriva Imperiului Otoman<sup>13</sup>, contradicțiile militare dintre aceste două puteri legate de stăpânirea asupra Moldovei și Țării Românești s-au concretizat în imposibilitatea unei perfecte coordonări a operațiunilor militare. Motivul esențial al îngrijorării imperialilor îl constituie faptul că stăpânirea Moldovei și a Țării Românești ar fi putut „inspira” Rusiei să cucerească și Transilvania, locuită de aceeași populație românească<sup>14</sup>, ceea ce impunea ca partea rusă să fie mai rezervată cu promisiunile sale și singură, la rândul său, să întreprindă măsuri de recunoaștere pentru determinarea intențiilor aliaților săi și în acest scop se folosea de serviciile spionilor.

Astfel pe arena evenimentelor militare din acest război se manifestă o activitate înfăptuită cu știrea, dar și, de cele mai multe ori, fără știrea domnitorilor țărilor române. În anii acestui război boierimea ambelor principate devine foarte activă în relațiile internaționale, lărgind mult aria rapoartelor sale și contactând mai frecvent cu reprezentanții altor state. Nu în zadar încă în martie 1736, mareșalul B.H.Munih cere de la curtea de la Petersburg să fie ajutat corespondentul moldovean, care îl înștiințează despre planurile inamicului, pe care el (Munih), cere să le detalieze și pe care, totodată, le mai confruntă cu date primite de la rezidentul Vișniakov I. din Constantinopol prin Polonia<sup>15</sup>. Trebuie să mai constatăm că toate aceste informații corespondenței din principate le făceau nu numai din simpatie față de o putere creștină sau alta. Deoarece s-au atestat un șir de documente ce indicau direct obținerea unor sume de bani, contravaloare l-a informațiile furnizate, până la o anumită sumă de bani. O confirmare a unei astfel de plăți găsim la Munih, care face demers pe lângă țarină pentru a i se aloca anumite sume de bani pentru răsplătirea acestor corespondenți<sup>16</sup>. Pe lângă toate aceste amănunte, guvernul de la Petersburg, la rândul său,

trimite pe teritoriul principatelor spioni<sup>17</sup>, în sarcina cărora intra colectarea informațiilor despre partea inamică, fapt pe care ni-l confirmă contele Manstein „că la curtea de îa Iași și București rușii au avut un număr mare de spioni”. Cauzele prezenței unei astfel de informări Ștefan Lemny le vede, în primul rând, prin poziția geografică ce a contribuit hotărâtor la transformarea țărilor române într-un adevărat centru în rețeaua europeană de informare. Măsura relațiilor politice cu Poarta și cu hanatul tătăresc a permis domnitorilor și boierilor din principate să se informeze mai bine despre situația și planurile acestora, atât direct, în împrejurările create de acțiunile comune pe care le inițiau, cât și prin acțiuni proprii. Domnitorii români erau atât de bine informați de treburile interne de la curtera otomană, încât produceau Porții temeri<sup>18</sup>.

Și aceste temeri erau întemeiate, deoarece în acest război un loc aparte și destul de important îl are activitatea unor pături boierești pentru aderarea la una sau alta din puterile creștine, cu năzuința de a-și menține cu orice preț poziția lor privilegiată, ceea ce le impunea să întreprindă diferite acțiuni. Printre acestea trebuie menționate, în special, memoriile boierilor adresate puterilor creștine. Astfel trebuie înțeleasă misiunea boierului român, cancelarului P. Drăgunescu, care încă în noiembrie 1736 trimite familiilor Cantemireștilor și Cantacuzineștilor, aflate la Petersburg, cererea de a fi luat pământul „muntenesc” sub ocrotirea rusă, ca să scape de urgia turcească<sup>19</sup>. Însă boierii munteni nu se opresc la misiunea vornicului P. Drăgunescu. În 25 aprilie și în septembrie 1737 mai trimit două scrisori colective pe numele împărătesei, în care cer să treacă sub protecția rusească, sub cele mai bune condiții.<sup>20</sup> Este curios faptul că în aceste scrisori boierii valahi nu vorbesc de loc sau numai în linii generale despre obligațiile lor, ceea ce ne impune să examinăm aceste relatări mai atent pentru a da o conotație mai adecvată acțiunilor, evitând acele afirmații ideologice, făcute în literatura anterioară, impunându-ne să ținem cont de atmosfera epocii în care erau efectuate și motivele cu care erau făcute.

Totodată, exemplul boierilor munteni este preluat și de boierii moldoveni, care în primăvara anului 1737 înaintează memorii pentru ocrotirea rusească prin intermediul fraților Petru și Alexandru Duca<sup>21</sup>. Această doleanță a boierilor, atât din Valahia, cât și din Moldova, o găsim nu numai în documentele ruse, dar și în cele austriece. Atestăm că din mai 1737, când comandantul Walis, adresându-se consiliului de război, îi comunică faptul că boierii moldoveni au făcut multe promisiuni rușilor în caz că aceștia vin și cuceresc pământurile date. Însă Walis pune la îndoială sinceritatea acestor promisiuni. La rândul său, partea austriacă singură încearcă să-i atragă pe boieri de partea sa, promițându-le aceleași privilegii pe care aceștia sperau să le primească de la ruși<sup>22</sup>.

Ca să înțelegem motivele preferințelor pe care le dădeau boierii părții ruse trebuie să ne referim la un factor important, cum era factorul religios. După cum afirmă N. Iorga, „intenția administrației Valahiei austriece, de a rupe legătura mănăstirilor patriarhale, închinată nu numai cu locurile sfinte, dar și de a-și rezerva și numirile însăși, cât și controlul averilor, este ceea ce îi ridică împotriva noului regim pe consilierii români, care se gândeau că ce ar fi să fie în locul lor ar veni numai catolicii<sup>23</sup>. Desigur că în actualele condiții afirmația lui N. Iorga poate fi disputată sau infirmată. Dar argumentul dominației religioase catolice este acel factor, care, în mare măsură, va contura raporturile și interesele ce le vor avea în secolul următor pentru aceste teritorii cu întreaga gamă de consecințe ce se vor prolifera în timp. Substituirea puterii, iată motivul care stă la baza preferințelor ce le dau boierii și clerul părții ruse. Acest fapt se mai agravează și prin intenția imperialilor de a acapara pământurile principatelor, privind anexarea la Banat a unei fâșii de pământ din Oltenia, de la Cerneți până la munți<sup>24</sup>. După cum vedem, intențiile părții austriece erau clar

definite: menținerea și extinderea influenței sale politice și teritoriale în principate, intenții care mai erau întărite și prin acțiuni militare de extindere a puterii. Ostilitățile dintre austrieci și turci, după cum relatează generalul Schmettau (*nu a participat activ în teritoriul român în perioada examinată, dar a întreprins un șir de măsuri, ce i-au adus și dezaprecieri, și prejudicii în timpul negocierilor de pace*), încep în ziua de 12 iulie 1737, la Sava, în Serbia, Transilvania, Țara Românească și Moldova<sup>25</sup>. Totodată, comandamentul austriac, venind în țară, trimite lui Constantin Vodă Mavrocordat o scrisoare, prin care i se cere să pună țara sub suzeranitatea împăratului german, rămânând a fi domn al Munteniei și Olteniei, și să trimită 200 de pungii cu bani. Știrea produce o rumoare mare la București. În aceste condiții precare Constantin Vodă Mavrocordat se hotărăște să plece din capitală<sup>26</sup>. Domnul muntenesc, totodată, mai ia o hotărâre de a trimite pe Constantin Lagoneu, al doilea logofăt, la generalul Walis cu o scrisoare, în care îl roagă să nu trimită nici un husar în țară și să cruțe pe locuitori, promițând a plăti contribuția<sup>27</sup>. Generalul Walis îi răspunde că îi trimite pentru siguranță pe generalul Ghillany cu 1000 călăreți<sup>28</sup> și că îl reține pe curier, făcând cunoscut domnului că nu-l va lăsa să plece, decât atunci când boierii, care sunt adunați pe lângă Altețea sa, se vor întoarce spre a trăi de atunci înainte sub protecția Casei de Austria<sup>29</sup>. Dar nici domnul, nici marii boieri nu primesc asemenea propuneri. Între timp, la 17/28 iulie 1737, sosește generalul Ghillany cu 600 de cătane și germani. A doua zi, luni dimineața, boierii care se aflau în București s-au dus la el și-i prezintă omagiile lor de supușenie<sup>30</sup>. Între timp Constantin Vodă Mavrocordat, aflând despre sosirea grofului Șerban Cantacuzino la București, părăsește Oltenița și se duce pe țărmul Dunării la vărsarea râului Argeș în Dunăre, fiind însoțit numai de marele spătar Constantin Diclescu și de un mic grup de persoane din suita sa, restul au fugit, împrăștiindu-se în toate părțile, îndată ce au aflat de sosirea catanelor la Cotroceni<sup>31</sup>. Boierii prinși de nemți la București și mitropolitul Ștefan au fost luați și trecuți cu case cu tot în Țara Ungurească, pe unii cu voie, iar pe alții fără voie<sup>32</sup>.

După cum vedem, principatele devin teatru al acțiunilor militare între forțele armate ale austriecilor, pe de o parte, și cele otomane, pe de altă parte. Principatele sunt incluse în acțiunile militare, având loc o dezbinare vădită a forțelor politice din societate. O parte din boieri dau preferință trupelor imperiale, iar alta este credincioasă domnului și îndeplinește poruncile Constantinopolului. Poarta este nevoită să facă pregătiri de război, intenționând să-și adune trupele în Moldova și Muntenia<sup>33</sup>. Turcii încep construcția unui pod peste Dunăre, dar care nu o duc până la capăt, pentru a nu fi folosit de către austrieci sau ruși<sup>34</sup>. În condițiile nesigure, pentru administrația otomană, miniștrii turci sperau că Rusia va lăsa în pace posesiile Hotinului, Moldovei și Valahiei, că trupele ruse nu vor trece Nistrul către Bender și către Hotin prin regiunea polonă<sup>35</sup>. Marele vizir a ordonat domnitorilor principatelor să vină cu trupele lor în tabăra de la Isaccea<sup>36</sup>. Între timp domnitorul muntean primește înștiințare, prin postelnicul Andronski Bartolomeu, care confirmă că turcii năzuiesc să încheie o pace grabnică<sup>37</sup>, știre pe care caută să o comunice fără întârziere țarului rus, prin curierii săi. Cu două luni mai târziu, corespondentul A. Lupu afirmă despre dorința turcilor de a încheia pace cu rușii cu orice preț, dacă ea va fi cerută de către ruși<sup>38</sup>. Totodată, încă în august 1736 circulau zvonuri că domnitorul G. Ghica este numit de Poartă să ducă tratative de pace cu Rusia<sup>39</sup>, zvonuri, care, de fapt, demonstrează implicațiile domnitorilor români în afacerile diplomatice ale timpului.

Subiectul examinat cere determinarea locului și importanței principatelor dunărene la negocierile de pace, care au fost inițiate în repetate rânduri. Astfel, tratativele de pace reîncep la Babadag, în tabăra marelui vizir. Acolo, în ianuarie 1737, sosește Talman. El

cere ca pacea de la Passarovitz, care expira peste cinci ani, să fie reînnoită și prelungită. Delegații turci admit aceasta, însă cu condiția ca să nu se jignească cu nimic demnitatea și interesele Imperiului turcesc. În astfel de circumstanțe se stabilește organizarea unui congres, dar Poarta cere ca evacuarea Azovului de ruși să se prevadă în preliminariile de pace<sup>40</sup>. Ca loc de negocieri turcii propun orașul Soroca din Principatul Moldovei<sup>41</sup>. După datele publicate de C. Giurescu, E. Hurmuzaki arată că austriecii au propus orașul Nemirov din Polonia<sup>42</sup>.

Dar evacuarea Azovului era însă o piedică, care întârzia organizarea congresului. Delegatul Austriei stăruia ca turcii să renunțe la această cerere. Turcii considerau că organizarea unui congres, fără a se stabili dinainte principiile de bază, nu corespundea intereselor imperiului. Din această cauză, Poarta s-a opus mult timp numirii plenipotențiarilor pentru încheierea păcii și să-i trimită la hotar, înainte de a avea asigurarea din partea rușilor că vor consimți să evacueze Azovul. De altfel, turcii mai sperau că prin năvălirea tătarilor în Rusia se va produce o schimbare în favoarea lor și vor avea posibilitatea să încheie o pace mai bună. Eșecul năvălirii tătarilor în timpul iernii în Rusia și noua alianță încheiată între Rusia și Austria, la 9 ianuarie 1737, i-au determinat pe turci să dorească pacea. Fără a mai stabili o bază a preliminarilor, socotind îndeajuns asigurarea Austriei că la Congres nu se ridică nici o pretenție în contra onoarei, autorității și demnității Imperiului Otoman<sup>43</sup>.

După cum relatează generalul Manstein, Congresul de la Nemirov s-a deschis la 16 august 1737. Deoarece nici una din cele trei puteri nu voia să cedeze din cerințe, tratativele au fost duse îndelung, Congresul întrerupându-și lucrările la 14 octombrie 1737<sup>44</sup>. Componenta delegațiilor<sup>45</sup> a jucat un rol considerabil în derularea lucrărilor congresului. Până la începerea lor fiecare delegație a primit instrucțiuni de la curtea sa, în care se precizau cererile ce urmau să le înainteze în timpul convorbirilor. Astfel, la 14 iunie 1737, delegația rusă a primit instrucțiuni în care erau specificate condițiile de pace pe care urmau să le înainteze la masa tratativelor:

- includerea în componența Rusiei a tuturor teritoriilor dintre Kuban și Nistru;
- refuzul Rusiei de a stăpâni Crimeea;
- retrocedarea Azovului cu împrejurimile și restabilirea hotarelor dintre Azov și Nipru conform tratatului de la 1700, lăsând în vigoare cererea de a anexa la Rusia stepa dintre Nipru și Nistru, cu o remarcă foarte substanțială - în caz că se va întâmpla vreo luptă între ruși și turci, aceștia fiind învinși, la condițiile sus-numite să mai fie anexată și cererea de extindere a hotarelor sale până la Dunăre, cu condiția ca Moldova și Valahia să rămână cnezate aparte, independente de Poartă și\*, fiind de o credință, să fie luate sub protecția Rusiei<sup>46</sup>;
- să se abroge toate tratatele ce le aveau cu Poarta;
- recunoașterea Rusiei ca Imperiu;
- libera navigație a vaselor rusești pe Marea Neagră, Bosfor, Marea Marmara și Marea Mediterană (49).

Partea austriacă pregătise următoarele cereri:

- ca turcii să cedeze Muntenia până la râul Dâmbovița, care urma să fie granița de la izvorul lui și până la vărsarea în Dunăre la Oltenița sau cel puțin până la râul Argeș, care, de asemenea, se vărsa în Dunăre la Oltenița. După alte știri se spune că ar fi cerut și Moldova;
- pe lângă aceasta mai pretind ca toți boierii și locuitorii din Moldova și Muntenia, care fugiseră pe teritoriul austriac, să fie iertați, pentru ca să se poată întoarce în liniște la câmpurile lor și să stăpânească nesupărați averile;
- austriecii mai cereau să li se cedeze tot teritoriul dintre Timoc și Lom cu cetățile Vidin și Lom-Palanca și Nișul - cu teritoriul din jurul lui până aproape de Sofia<sup>47</sup>.

Partea turcă, după datele relatate de Baivov, împuternicește reprezentanții turci să ceară retrocedarea Azovului și Crimeii, până când trupele ruse nu s-au deplasat spre ele și nu le-au cucerit:

- toate cererile bănești din partea rușilor să fie satisfăcute fără nici o remarcă.
- de a obține pe cât e posibil o stare de pace<sup>48</sup>.

La 8 august delegația rusă, sub presiunea celorlalte părți participante, a fost obligată în cea de-a treia ședință să-și declare condițiile sale maximale<sup>49</sup>, conform rescriptelor primite anterior. Ca reacție la aceste cerințe, delegații austrieci G. C. Ostein și L. Talman au reproșat delegației ruse că Rusia îi împiedică să anexeze principatele dunărene, în primul rând, Valahia, pe care curtea de la Viena vroia s-o obțină. Ca urmare, la 9 august au înaintat un protest formal. Din cauza refuzului de a primi acest protest, Ostein a amenințat cu suspendarea relațiilor.

În final s-a convenit să se treacă sub tăcere statutul provinciilor române până la eliberarea lor<sup>50</sup>. De menționat, că până în prezent literatura istorică sovietică și cea rusă au examinat chestiunea principatelor dunărene drept de eliberare al lor de sub dominația turcă.

La cea de-a patra conferință, din 11 august, partea rusă a înaintat un nou proiect de organizare a principatelor dunărene. În ceea ce privește mijloacele, s-a convenit să se stabilească împreună cu delegații imperiali<sup>51</sup>. Văzând nemulțumirea vădită a delegațiilor celorlalte părți, partea rusă deja la ședința din 13 (22) august a cerut ca hotarul între cele două împărății să fie Nistrul, Crimeea să rămână turcilor, iar Tamanul și Insulele Mării Azov să fie însă rusești. Austriecii, la rândul lor, în această ședință au cerut ca Vidinul, în cazul în care rămâne turcesc, să nu mai fie fortificat ca acum, adăugând și o despăgubire de război, iar în ceea ce privește problema hotarelor, le vor arăta pe parcursul lucrărilor conferinței. La cererile sus-menționate delegații turci au cerut 40 de zile de răgaz, pentru a-i comunica vizirului și prin aceasta sultanului pretențiile ruso-austriece<sup>52</sup>. Delegația rusă primește cel de-al doilea rescript secret (din 3 august), care se reducea la înscrierea cererilor cu privire la condițiile de pace. Chestiunea Moldovei și Valahiei rămâne pe vechi. Delegațiilor li se cerea să semneze pacea, chiar și în cazul în care austriecii ar fi obținut înțelegerea cu turcii față de condițiile lor<sup>53</sup>. Ostein și Talman primesc și ei noi instrucțiuni, în care li se prescrie să-și modereze cererile. În ceea ce privește problema Valahiei, să mențină ceea ce au cucerit, să nu înainteze, să revină la ceea ce au posedat anterior<sup>54</sup>. În protocolul de la 12 septembrie se prezintă plenipotențiarilor turci ultimele propuneri ale împăratului. Au fost reluate din nou discuțiile dintre plenipotențiarii austrieci și cei ruși s-au evidențiat iarăși divergențele privind problema principatelor, în special a rectificărilor de hotar în Muntenia. Rușii nu admiteau ca hotarul să fie stabilit pe Argeș. În atare condiții austriecii comunică separat ambasadorilor turci cererile lor<sup>55</sup>, cerând deja ca hotar să fie râul Dâmbovița, apoi râul Lom, Nișul și teritoriul până la jumătate distanță între Niș și Sofia<sup>56</sup>.

Între timp trupele austriece sunt nevoite să se retragă din Moldova și Muntenia, deși comandamentului austriac i s-a indicat că este necesar ca părțile ocupate să fie nu numai păstrate, dar și extinse, mai ales că tratativele de la Nemirov mai sunt în curs<sup>57</sup>.

Insuccesele imperialilor pe plan militar se reflectau direct și în lucrările Congresului. Talman și Ostein primesc alte indicații în noile circumstanțe, cerându-li-se să anunțe rușilor dezacordul față de pretențiile acestora asupra Munteniei. Deoarece erau departe de aceste teritorii, au cerut de la partea rusă moderație în cererile ei, explicând că poziția lor (a rușilor) este mai puțin favorabilă în condițiile europene decât cea a imperialilor<sup>58</sup>.

Cu toate divergențele din tabăra aliată situația imperialilor devine și mai complicată. În urma convorbirii cu Talman, dragomanul Porții arată că pretențiile austriecilor nu se potrivesc

cu situația militară, deoarece armatele austriece au evacuat toată Moldova și cea mai mare porțiune din teritoriul pretins, fapt ce condiționează o hotărâre specială din partea sultanului<sup>59</sup>.

Ca urmare, austriecii renunță la teritoriile din Muntenia și de la răsărit de Timoc, cer numai Nișul cu teritoriul din jurul lui până aproape de Sofia, precum și teritoriile de la Drina, Una și Sava, ocupate de trupele germane în timpul războiului. În ceea ce privește stăpânirea Dunării, o parte să o stăpânească austriecii, iar altă parte turcii. Dacă însă se va naște un nou ostrov sau va apărea vreo insulă rătăcită, o va stăpâni acel imperiu, de malul căruia va fi mai aproape. Cererea de amnistiere a boierilor și locuitorilor Moldovei și Munteniei fugiți pe teritoriul austriac în timpul războiului s-a păstrat, dar nu s-a făcut nici o mențiune de expulzare a prințului Rakotzy și a celorlalți fugiți pe teritoriul turcesc<sup>60</sup>.

La sfârșitul lunii septembrie a expirat timpul cerut de către Poartă privind condițiile înaintate de către părțile aliate. Ghica, împuternicitul Porții, propune rușilor să întoarcă Oceacovul și Chimburnul, să se convină la dărâmarea fortificațiilor cetății Azovului, fără care pace nu va fi. Aceste propuneri au fost expuse într-o formă fără echivoc, pe care partea rusă nu le discută<sup>61</sup>.

La 7 octombrie este anunțat protestul rușilor față de încetarea lucrărilor acestui Congres. Pe data de 10 octombrie pleacă din Nemirov turcii, iar pe data de 25 octombrie rușii<sup>62</sup>. Osterman a dat indicații lui A. Nepliev să continue tratativele secrete cu reprezentantul Porții, Gh.Ghica<sup>63</sup>.

### **Ostilitățile militare dintre cele trei puteri beligerante.**

După cum s-a menționat, lucrările Congresului de pace s-au desfășurat paralel cu acțiunile militare. Așa se explică prezența austriecilor în Moldova și Muntenia, care au pătruns în aceste teritorii în urma acțiunilor militare desfășurate pe data de 12 iulie 1737. Instalându-se aici, supun principatele la o contribuție de război<sup>64</sup>. Unii dintre boieri trec de partea austriecilor, printre care și Ștefăniță Ruset vornicul și cu feciorul lui, Răducanul Racoviță stolnicul, Constantin Balș medelnicerul și Ștefan Catargiul slugerul<sup>65</sup>. Însă această aderare a boierilor l-a determinat pe C. Mavrocordat să hotărască împreună cu Mustafa-Pașa ca să-i alunge pe germani de la Câmpulung<sup>66</sup>. Apoi obțin o victorie la Pitești la 1/18 octombrie 1737<sup>67</sup>. N. Mavrocordat primește ordin de la Poartă ca împreună cu Ibrahim-Pașa, Murtaza-Pașa și Mustafa-Pașa să organizeze o expediție în Oltenia împotriva germanilor. Detașamentele turcești au sosit în București la 1/12 noiembrie 1737<sup>68</sup>. Partea turcă intenționa să-și reîntoarcă o parte din teritoriile pierdute în principate și în aceste acțiuni miza mult pe domnitorii din principate. Intențiile turcilor erau favorizate și de insuccesele austriecilor în Muntenia. Constantin Mavrocordat, folosindu-se de această stare de lucruri, îl trimite în regiunea eliberată (Oltenia austriacă) pe serdarul Radu Comăneanu în calitate de guvernator ca să așeze și să întocmească acea provincie<sup>69</sup>, care urma să se supună domnitorului muntean. La 21 ianuarie/1 februarie Constantin Vodă Mavrocordat trimite contra austriecilor pe Cerbedja Ioniță cu 200 slujitori<sup>70</sup>.

Insuccesele imperialilor și acțiunile întreprinse de Poartă împreună cu domnitorii Principatelor i-au făcut pe austrieci să semneze la 22 martie 1738 o convenție cu Rusia, care conținea planul acțiunilor militare „comune” împotriva turcilor.

Acest plan era o parte componentă a planului campaniei din 1738, întărit de împărăteasa Anna Ioanovna la 13 ianuarie 1738, dar care, de fapt, era planul propus de B.N.Munih după campania din 1737. Această campanie avea drept scop ca o armată să ocupe Oceacovul, să pătrundă după Nistru și să distrugă pe turci în Moldova, iar cu alta să pustiască Crimeea<sup>71</sup>. Poarta pregătea și ea o nouă campanie în anul 1738. La sfârșitul lunii ianuarie la Constan-

tinopol se ține un mare consiliu de război, la care au luat parte marele vizir și toți înalții demnitari ai Imperiului Otoman <sup>72</sup>.

Turcii urmăreau întărirea pozițiilor împotriva austriecilor pe acest front, unde obținuse succese considerabile. Dar nu această direcție îngrijora partea turcă, ci zvonurile care circulau referitor la ruși, că aceștia vor forma două armate, care la 6/17 aprilie trebuiau să se îndrepte una spre Bender și alta spre Hotin și care „tindeau să supună Crimeea, Moldova, Muntenia și să-și extindă hotarele până la Hotin” <sup>73</sup>. Aceasta l-a determinat pe marele vizir să înainteze spre Bender și să treacă Nistrul cu o armată de observație <sup>74</sup>. Cum au arătat evenimentele ulterioare, zvonurile despre armata rusă s-au adevărat. Domnul muntean, conform poruncilor primite de la Poartă, întreprinde pregătiri de război <sup>75</sup>.

Fiind strâmtorați și suferind înfrângeri pe toate fronturile, austriecii cer ajutor. La 27 septembrie Consiliul de război din Viena dă ordin generalului Lobowitz ca să stăruie pe lângă țarină să trimită 1500 - 2000 de oameni în ajutor prin Polonia și Transilvania <sup>76</sup>. Însă B.N.Munih refuză categoric să-și îndrepte trupele pentru a ajunge prin Moldova în Transilvania, motivând aceasta prin bântuirea ciumei în aceste locuri <sup>77</sup>.

Făcând bilanțul acțiunilor militare ale părților beligerante din anul 1738, se poate de constatat că în urma ciocnirilor armate pe teritoriul principatelor, au avut de suferit mai mult otomanii decât austriecii. Cât privește partea rusă, ea și-a oprit ofensiva la Nistru, neînaintând mai departe în Moldova, acțiunile ofensive majore având loc la Oceacov și în Crimeea. Acțiunile militare au fost continuate în anul următor. Concomitent, curțile de la Petersburg și Viena întreprind o nouă manevră diplomatică, încheind o alianță cu Polonia, urmărindu-se deplasarea trupelor lor prin această țară, pentru a înainta în direcția de sud <sup>78</sup>.

Conform planului campaniei militare pentru anul 1739 al lui B.N.Munih, direcția principală a ofensivei erau Moldova și Valahia, scopul principal urmărit fiind atacul Hotinului, apoi campania împotriva Crimeii <sup>79</sup>. În luna august 1739 au avut loc multe acțiuni militare, lupte decisive între puterile rivale. La 17 august 1739 la Timoc Tos Pașa cu un corp de cavalerie îi bate pe imperiali <sup>80</sup>. Cu toate aceste insuccese, la sfârșitul lunii august amândouă puterile se aflau în principate, cea rusă în Moldova, iar cea imperială în Țara Românească <sup>81</sup>. Cum au arătat evenimentele ulterioare, cucerirea Belgradului de către turci și alungarea imperialilor din Oltenia și Muntenia i-au obligat pe austrieci să încheie o pace rușinoasă, fără a lua în considerare succesele pe care le-au avut rușii în Moldova în campaniile militare din acel an <sup>82</sup>. Se are în vedere, mai ales, biruința din luna august, când a fost luat Hotinul și bătălia de la Stănceni, în care armata rusă a obținut o victorie. În legătură cu aceasta la Petersburg au avut loc ceremonii pompoase, iar marele Lomonosov a scris chiar o odă închinată împărătesei cu ocazia acestei victorii <sup>83</sup>.

Către toamna anului 1739 se conturează bine raportul de forțe între puterile beligerante. Austriecii suportă înfrângeri, iar armata rusă înaintează rapid pe teritoriul principatelor, fapt ce i-a determinat pe turci să accelereze acțiunile pentru încheierea unui tratat de pace, onorabil pentru Poartă. În acest context trebuie evidențiat rolul pe care l-au jucat principatele, mai bine zis, acțiunile politico-militare, întreprinse de către boieri și domni, printre care și actele de supușenie față de părțile beligerante. Cum relatează N. Dapontes, încă în toamna lui 1737, Constantin Vodă Mavrocordat scrie celor refugiați în munți să coboare și să se închine turcilor, în caz contrar vin să-i robească, în acea parte de loc să nu rămână picior de om <sup>84</sup>. Chemarea este repetată și în luna iulie 1738, când în timpul liturghiei oficiate de mitropolitul Ștefan, asistat de Neofit, mitropolitul din Miza, toți boierii cu funcții și fără funcții au jurat în prezența domnului pe sacramente că vor rămâne credincioși domnului și nu vor avea corespondență cu austriecii sau rușii, semnând și o declarație în acest sens <sup>85</sup>.

Această afirmație ne face să constatăm că în ambele principate domnitorii aveau viziuni clare privind supunerea față de Poartă și ascultau de poruncile Porții. Boierii însă, cum arată documentele, își manifestau simpatia când față de o putere creștină, când față de alta.

Analiza evenimentelor din acest război permite a constata existența unei tendințe permanente de informare și de spionare din partea păturilor boierești. În jurnalul lui B.N.Munih găsim mențiuni privind informațiile despre inamici obținute de la corespondenții permanenți și ocazionali din principate<sup>86</sup>. Tabăra rusă avea permanent o rețea de spioni cu care comandamentul armatei a fost nevoit să lupte. Acest fapt l-a determinat pe mareșalul B. N. Munih să scrie rezidentului Vișniakov de la Kiev despre năpasta pe care o au de la spionii moldoveni și valahi, de care nu are nici o scăpare atât de mulți sunt, cerându-i să fie mai precaut față de orice informație furnizată de ei<sup>87</sup>. Activitatea acestora din urmă s-a intensificat mult în 1739, când evenimentele militare au loc chiar pe teritoriul principatelor. Drept contramăsură, Munih trimite detașamente de cazaci și valahi voluntari, înrolați în armata rusă. În iunie 1739 a fost reținut un detașament de șase valahi cu un căpitan, care fusese trimis de către domnitorul Moldovei în scopuri de cercetare, un alt detașament fiind distrus lângă Prut, un al treilea detașament sub conducerea unui oarecare Novac a fost prins într-un sat<sup>88</sup>. Există date că partea turcă cerceta insistent pregătirile rușilor, în timpul pregătirii și efectuării operațiunii de la Stănceni și la luarea Hotinului, însă spionii turci, fiind capturați, divulgau rușilor planurile turcilor<sup>89</sup>.

Dar nu numai servicii de spionaj sau de contraspionaj a acordat populația băștinașă în frunte cu pătura boierească în timpul acțiunilor militare. Mulți oameni se înrolau în rândurile armatelor părților beligerante. În acest război participau trupe de voluntari, detașamente organizate din rândurile populației supuse Porții, simpatizanți ai austriecilor și rușilor. Fenomenul înrolării în armata rusă l-am întâlnit încă la începutul războiului, în timpul trecerii de la Nipru la Bug (în campania din anul 1737), când husarii împreună cu valahii și cu cazacii de pe Don au respins atacurile cavaleriei tătărești și au înfăptuit cercetări și servicii de santinelă în armată rusă<sup>90</sup>. Aceste servicii au fost apreciate și concomitent cu ele a apărut Ucazul lui Munih de la 11 februarie 1737, care permitea înrolarea sârbilor, valahilor și a altor popoare în armata rusă<sup>91</sup>. Deja către începutul campaniei din anul 1738 detașamentul de voluntari moldoveni numără 324 de oameni<sup>92</sup>. Pentru mărirea corpului de armată moldovenesc, la dispoziția comandamentului rus, pe teritoriile principatelor au fost trimiși patru ofițeri husari pentru înrolare<sup>93</sup>. O activitate prodigioasă în vederea completării corpului moldovenesc de armată întreprinde Constantin Cantemir, nepotul lui Dimitrie Cantemir. La 5 septembrie 1738 el înaintează lui Munih un raport în care propune să mărească statele acestui corp<sup>94</sup>. Ca urmare, la 16 ianuarie 1738 sunt întărite statele polcului / regimentului valah (moldovenesc) de armată, numărul căruia trebuia să atingă cifra de 1135 de oameni, grupați în zece detașamente<sup>95</sup>.

Acestui corp de armată și-a manifestat eficiența abia în 1738, când fusese organizată campania la Nistru și Dunăre. Deja în primăvara anului 1739 acest regiment număra circa 800 de oameni<sup>96</sup>. Împreună cu Constantin Cantemir la operațiile militare din acest război a participat și fratele său, Dimitrie Cantemir, fiii lui Antioh Cantemir<sup>97</sup> și alți ofițeri ai corpului moldovenesc de armată, printre care erau Ș. Chifa, Dionisie Codreanu, maiorul Ivanenko, ostași, Ion Colța, Vasile Crudu<sup>98</sup>. În sarcina detașamentelor de voluntari ale lui Constantin Cantemir era misiunea de a cuceri trecerea peste Prut, pentru a înainta apoi spre Iași, intenționând să convingă populația locală să treacă sub protecția rusă, în al doilea rând, să propună simpatizanților locali să aducă în armată provizii, promițând plata și alte favoruri. Trebuie însă remarcat faptul, cum preciza și istoricul Baiov, celor care nu doreau să facă

acest lucru urma să li se confişte animalele, proviziile fără nici o răsplată. Lui Constantin Cantemir i s-a ordonat să pună mâna pe magaziiile de provizii turc şi valah şi, concomitent, să-i atragă sub protecţia sa pe tătarii din Nohai, Bugjeac şi Belgorod, în acest scop să le trimită manifeste semnate de N. B. Munih<sup>99</sup>.

După cum se vede, în principate, mai ales în Moldova, exista un număr destul de doritori de a trece sub protecţia rusă. Unii locuitori au întâmpinat trupele lui Munih la 2 septembrie 1739. Părţii ruse i-a fost înaintată scrisoarea de supunere, semnată de 11 persoane, clerici, în frunte cu Antonie, mitropolitul Moldovei, arhimandriţi egumeni şi de 18 persoane laice. Conţinutul actului de supunere avea un caracter bilateral, fiind indicate şi obligaţiile pe care partea moldovenească se angaja să le ia asupra sa<sup>100</sup>. Însă această regiune este considerată ca o regiune cucerită şi persoanelor care au manifestat supunere li se acordau anumite privilegii, contra unor obligaţii concrete, înaintate faţă de oficialităţile din principate nu numai de partea rusă, dar şi cea austriacă sau cea turcă. După cum s-a menţionat mai sus, austriecii au supus teritoriile ocupate unei contribuţii de război, în 1737, dar când turcii au ocupat Oltenia, în 1739, au fixat un tribut de 300 de pungi. Datorită intervenţiei capuchehaielor, tributul a fost micşorat<sup>101</sup>. Această stare de lucruri se va înregistra şi după semnarea tratatului de pace. Olteniei, fiind reîncorporată la Muntenia, i s-a mărit şi tributul anual până la 180000 de piaştri<sup>102</sup>. În Muntenia trupele otomane, mai exact, paşalele, numite în teritoriile învecinate, căutau să profite de starea lucrurilor, pentru a-şi îmbunătăţi starea materială, contrar voinţei domnului. Constantin Vodă Mavrocordat a fost nevoit să intervină pe lângă Poartă de a pune capăt fărădelegilor. Domnitorul moldovean G. Ghica, surprins de acţiunile trupelor ruseşti, fără a stabili contacte cu ei, prin diferiţi corespondenţi, îndeplineşte întocmai poruncile Porţii<sup>103</sup>. El nu i-a pedepsit pe boieri. A scris generalului Munih să-i elibereze pe caimacani, boieri şi pe mitropolit, care fuseseră luaţi de ruşi<sup>104</sup>. Caimacanii şi ceilalţi boieri s-au întors, dar mitropolitul Antonie nu a mai voit, ci s-a dus în Rusia, unde i s-a dat mitropolia de la Cernigov<sup>105</sup>.

Situaţia era precară şi se cerea insistent pacea. Cercetând condiţiile în care urma să fie încheiată pacea, se poate constata că şi aici s-au reliefat contradicţiile dintre părţile aliate, pe de o parte şi , pe de altă parte, tendinţa Porţii de a profita de această situaţie.

Sfetnicul tainic A. Nepluev a primit din Petersburg un ucaz referitor la corespondenţa sa cu voievodul „valah” în legătură cu negocierile de pace cu turcii<sup>106</sup>. În baza instrucţiunilor, A. Nepluev împreună cu Talman (reprezentantul austriac) trimite lui Villeneuve scrisori, prin care îi cer medierea, pachetele fiind înmânate mediatorului prin intermediul principelui Moldovei. Inexplicabilă în această corespondenţă este lipsa de înţelegere între cei doi aliaţi. Astfel, Talman cere ca Turcia să încheie pace în acelaşi timp cu Austria şi Rusia, în timp ce Nepluev insistă pentru încheierea unei păci numai între Rusia şi Turcia. Pe lângă aceasta, Rusia mai apelează la puterile maritime (Anglia şi Olanda). Austria acceptă numai medierea Franţei. La 8 ianuarie 1738 în raportul său către ministrul Afacerilor Străine, Villeneuve comunică decizia dragomanului Porţii de a trimite la Viena şi Petersburg condiţiile Porţii înainte de a lua o decizie promptă – pentru pace sau pentru război<sup>107</sup>. La începutul lunii mai 1738 marele vizir nu primeşte preliminarile de pace oferite de Villeneuve. El voia să obţină o parte din Oltenia, reocupată, şi încă vreo cinci sau şase sate, care trebuiau să fie cedate de Carol al VI-lea, pentru a fi mulţumit şi marele vizir, căci onoarea imperiului ar fi salvată în faţa poporului<sup>108</sup>. A. B. Nepliev<sup>109</sup> continuă între timp corespondenţa sa cu domnitorul moldovean. La 30 aprilie şi 12 mai 1738<sup>110</sup> el scrie pentru a accelera acceptarea condiţiilor cerute de către Poartă. Dar trebuie subliniat faptul că Poarta nu se grăbea să facă propuneri de pace, făcându-le abia toamnă<sup>111</sup>. La 8/19 octombrie 1738 propunerile de pace ale turcilor

sunt transmise prin Petru Duca, pârcălabul de Soroca, trimis de Grigore Vodă Ghica la generalul Rumeanțoff, mareșalului Munih și consilierului privat B.A.Nepliev din Kiev <sup>112</sup>. La 9 aprilie 1739 Anna Ioanovna îi dă permisiunea să ducă tratativele de pace și din partea Rusiei <sup>113</sup>. Între timp, la 11 martie 1739, cancelarul austriac, contele Seckendorff îi scrie lui Villeneuve că Austria este dispusă să cedeze Turciei:

- Perișanii și toată partea ce au ocupat-o în Muntenia, precum și partea de câmpie a Olteniei până la o linie ce pleacă de la cazarma din Cerneți și urma marele drum pe la mănăstirea Tismana, Târgu-Jiu, mănăstirea Crasna și Mehadia în starea în care se aflau;
- restul condițiilor oferite de imperiali se refereau la teritoriul Bosniei și Serbiei <sup>114</sup>.

Între austrieci și turcii au loc patru conferințe de negocieri. La prima conferință, ținută la 13 august, turcii cer toate fortificațiile Belgradului. La a treia conferință, în afară de aceste pretenții turcii mai înaintează cerința de a li se da Mehadia, Sebeșul (Caransebeșul), Lugojul și Sabacul. Austriecii au refuzat, insistând ca tot Banatul să rămână al lor. În 31 august are loc o nouă conferință, ultima, la care se stabilește o mică înțelegere. Turcii renunță la Mehadia, Sebeș (Caransebeșul), Lugoj, iar generalul Neipperg cedează o parte din Banat. Villeneuve este chemat să semneze preliminarile, întrebarea principatelor fiind reflectată în art. 4. Conform acestui articol, Austria mai cedează Imperiului Otoman toată Oltenia cu partea ei muntoasă, inclusiv fortul Perișani, construit în Muntenia, care va fi distrus fără ca turcii să aibă dreptul de a-l reface. Banatul Timișoarei va rămâne în întregime în posesia Austriei până la hotarul Olteniei, cu excepția câmpiei din fața ostrovului Ada-Kalen, care este mărginit de râul Cerna, ce vine de la Mehadia la Dunăre, de un râu care servea de hotar Olteniei și de înălțimea munților Banatului din fața ostrovului Ada-Kalen. Mehadia urma să rămână austriecilor, iar fortificațiile ei trebuiau imediat dărâmate de turci și austrieci, care nu aveau dreptul să le refacă. <sup>115</sup>. La preliminarile făcute se mai adaugă un șir de precizări, printre care: robii luați după semnarea preliminarilor să fie eliberați; să se recheme toate trupele turcești împrăștiate prin Banatul Timișoarei; să se acorde amnistie deplină locuitorilor, care în timpul războiului au luptat contra suzeranului lor legitim, în special aceasta se referea la locuitorii din Mehadia și din ținuturile învecinate; se mai introducea clauza ca în termen de cinci zile să fie încheiată pacea cu rușii și cu ambasadorul francez Villeneuve în baza împuternicirilor ce le avea de la Ostrman și generalul Munih, conform cărora avea drepturi depline a lua asupra lui încheierea păcii și cu rușii în cel mult 15 zile. <sup>116</sup>.

La 18 septembrie a fost semnat pe câmpia de lângă Belgrad tratatul definitiv de pace, alcătuit din 23 de articole, primele șase cuprinzând clauze prevăzute în preliminarii, iar celelalte fiind aranjate după chestiunile pe care le stipulau. Întrebarea principatelor dunărene era evidențiată în articolele 8 și 9.

Conform art. 8, toți boierii și locuitorii din Moldova și Muntenia, precum și ceilalți supuși ai Imperiului Otoman, care în timpul războiului au trecut de partea austriecilor, vor putea să se întoarcă la casele lor. Se acorda o amnistie generală tuturor locuitorilor din cele două imperii, care au luptat în contra suzeranului lor legitim, și în special locuitorii din Serbia și Banat vor fi scutiți de orice pedeapsă. <sup>117</sup>

Articolul 9. Se mențin privilegiile religioase. <sup>118</sup>

Din conținutul preliminarilor și articolelor tratatului de pace, putem constata în mod indirect că în decursul acestui război o parte din locuitorii țării au luptat împotriva suzeranului lor, adică de partea austriecilor, deoarece pentru ei era cerută amnistierea. O altă concluzie, care se impune este existența problemei religioase, care a fost folosită în timpul ocupației austriece pentru impunerea catolicismului. Populația a reacționat negativ la această insurecție

și ca rezultat a apărut articolul 9 din Tratatul de pace, care prevedea menținerea privilegiilor religioase. Rusia urma să semneze tratatul în decurs de cel puțin 15 zile după încheierea lui cu austrieii în baza împuternicirilor pe care le avea Villeneuve de la A.I.Osterman. Deși Rusia obținuse victorii mari în Moldova, Austria fiind silită să încheie această pace la 17 septembrie 1739, Villeneuve primește de la A.I.Osterman o scrisoare prin care îl roagă, în schimbul restituirii Hotinului, să dea rușilor Azovul întreg și nedărâmat, dar ea a ajuns după ce tratatul a fost semnat <sup>119</sup>. Problema Hotinului a fost, de fapt, o problemă aparte în cursul acestor tratative, deoarece marele dragoman Alexandru Ghica a stăruit mult pe lângă Villeneuve ca Hotinul să fie dărâmat, în timp ce Grigore Ghica nu cruța nimic pentru a-l convinge pe generalul Munih să renunțe la dărâmarea acestei cetăți <sup>120</sup>. Rusia ținea foarte mult la restituirea Hotinului, ca o contravaloare a cetății Azov. La 16 octombrie țarina Anna semnează actul de ratificare a tratatului de pace de la Belgrad, iar la 31 octombrie mai semnează actul de ratificare a convenției de la Niș. Aceste acte au fost trimise prin Vișneakov, fost ambasador, care sosește la Constantinopol la 21 noiembrie. Schimbul de ratificări este amânat din cauza noilor pretenții ale rușilor <sup>121</sup>. Una din cauze era pretenția sus-numită. Fără să țină cont de pretențiile rușilor, convenția este semnată în Arsenal, la Constantinopol, în 28 decembrie 1739. În punctul 4 al acestei convenții Rusia consimte ca Hotinul și toate locurile ocupate în Moldova de către ruși să fie restituite Porții în starea în care se aflau <sup>122</sup>. G. Ghica l-a trimis pe A. Lupu, serdarul, de a luat în primire Hotinul și chiar l-a numit pârcălab peste această cetate, dar, după un an, în urma reclamației, Lipcanii au fost prefăcuți din nou în raia turcească <sup>123</sup>.

Deși Tratatul de pace a fost semnat la 17/18 septembrie 1739, el nu a fost îndeplinit conform clauzelor stabilite. Cu ajutorul sumelor de bani date Porții, austrieii sperau ca rigorile păcii să fie eludate prin corupție. Secretarul contelui Neypperger, comisarul austriac, ar fi încercat chiar alterarea articolelor convenției în raport cu spiritul tratatului <sup>124</sup>. Împăratul Carol al VI-lea a propus să încheie o convenție specială, ca un appendice al tratatului <sup>125</sup>, privind chestiunea drumurilor și hotarelor dintre turci și austriei. Pentru partea austriacă pierderea Olteniei era o pierdere importantă. Acest tratat redeschidea o veche și foarte însemnată controversă de graniță, care timp de 30 de ani a dominat toate relațiile Austriei cu principatele <sup>126</sup>.

Evaluând rezultatele acestui război, trebuie să constatăm că „Drag nach Osten-ul” austriac, început fără voie la anul 1683, a fost oprit din cauza împrejurărilor. Austrieii, fiind încredințați că vor avea Țara Românească întreagă, au desfășurat de la început propaganda iezuită pentru unirea locuitorilor din Muntenia cu biserica Romei.

Politica orientală franceză, intervenind, a completat, prin succesele ei diplomatice, victoria turcească pe calea armelor contra aceluiași inamic comun. Casa de Austria a făcut prin semnarea păcii ca victoria rusească de la Stănceni și Hotin, ca și toate succesele lui Munih, să fie transformate în înfrângere <sup>127</sup>.

Pentru Austria această pace a însemnat, de fapt, o regresivitate politică și teritorială, ea pierzând toate teritoriile de la sud de Dunăre, Sava și retrocedând Oltenia Țării Românești.

Rusia restituie Azovul și părăsește Moldova. Rezultatele tratatelor de la Belgrad au fost puternic influențate și de opoziția dârză a Curții din Viena față de soluția oferită de Rusia în problema țărilor române <sup>128</sup>.

Ca o înfrângere diplomatică este apreciată de Juzefovici Pacea de la Belgrad pentru Rusia și o victorie a diplomației franceze <sup>129</sup>.

Cabinetul de la Viena a înmărmurit când a aflat despre cele 5 articole din preliminariile păcii și ca să salveze onoarea imperiului a dat toate vina pe Walis și Neypperger <sup>130</sup>.

Rezultatele păcii din 1739 au trezit o oarecare nemulțumire în rândurile unei părți a marii boierimi oltene și muntene, refugiate, mai ales, în Transilvania, care dorea ca Oltenia să rămână definitiv Austriei, căci cu toate dificultățile de adaptare la sistemul administrativ și juridico-social al habsburgilor, ei considerau această soluție mai bună<sup>131</sup>.

Deși au fost restituite hotarele principatelor și retrocedate cele cinci județe ale Olteniei această pace a pus începutul unui „târg” între cele trei puteri pentru extinderea politică și teritorială în „problema orientală”, care va continua pe tot parcursul celei de a doua jumătăți a secolului și al celui următor, când principatele devin victima acestor dispute.

#### NOTE

<sup>1</sup> Bădărău G., *Raporturile politice româno-austriece 1618-1774*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol», XXII, Nr. 2, Iași, 1985, p. 468.

<sup>2</sup> *România în relațiile internaționale 1655-1935*, cap. II, Iași, 1980, p. 7.

<sup>3</sup> Жигарев С.А., *Россия в среде европейских народов, по данным истории международного отношений и права в 18-19 веках*, Сборник Историко-юридический очерк, Санкт-Петербург, 1910, p. 63.

<sup>4</sup> Bădărău G., *Op. cit.*, p. 462.

<sup>5</sup> Georgescu V., *Ideile politice și iluminismul în Principatele române*, București, 1972, p. 25.

<sup>6</sup> Кочубинский А., Граф, f.A. И. *Остерман и раздел Турции 1735-1739*, în „Записки Новороссийского университета, за 1894 г.”, т.74, Приложение XXVI, Одесса, 1899, p. 207.

<sup>7</sup> *Генеральские рассуждения графа Миниха за 1736-1738 гг.*, în „Сборник военно-исторические материалы”, вып. XIV, Сн-Петербург 1904, p. 125.

<sup>8</sup> Мартенс Ф. Ф., *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с Австрией*, том I, Санкт-Петербург, 1874, p. 44.

<sup>9</sup> Giurescu Ń, *Material pentru istoria Olteniei sub austriece*, voi. III, București, 1944, p. 59.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 136.

<sup>11</sup> V. Mihordea, *Contribuții la istoria păcii de la Belgrad, extras din Arhivele Olteniei*, n. 79-82, 1935, p.227.

<sup>12</sup> DGAS, București, M F Austria, Rola 29, cad. 68.

<sup>13</sup> Мартенс Ф., *Op. cit.*, p. 83.

<sup>14</sup> *România în relațiile internaționale 1699-1815*, Iași, 1980, p. 32.

<sup>15</sup> *Всепооданные прошения генерала Миниха*, în „Сборник военно-исторические материалы”, вып. XIV, Санкт-Петербург 1904, p.51

<sup>16</sup> *Ibidem*, вып. X, с I, s. 52.

<sup>17</sup> Manstein (general de), *Memoires historiques, politiques, militaires sur la Russie, depuis l'anne 1727 jusqu'a 1744*, vol. I, Lyon, 1772, p. 240.

<sup>18</sup> Lemny Ńt, *Op. cit.*, p. 5.

<sup>19</sup> *Всепооданнейшие донесения гр. Миниха. ч. I (реляции и донесения за 1736-1737 годов)*, în „Сборник военно-исторические материалы”, вып. X, Санкт-Петербург 1904, p.208

<sup>20</sup> Шульман Е.Б., *Прорусская партия в Валахии и ее связи с Россией в 1736-1737 годах*, în „Русско-румынские отношения и советско-румынские отношения”, Кишинев, 1969, p.29.

<sup>21</sup> C. Șerban, *Relațiile româno-ruse în timpul război lui ruso-turc din 1735-1737* în „Analele Româno-Sovietice”, Istoria, nr. 4, București, 1956, p. 115.

<sup>22</sup> Giurescu C., *Op. cit.*, p. 121.

<sup>23</sup> N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, București, 1930, p. 65.

<sup>24</sup> Ń Giurescu, *Op. cit.*, p. 84.

<sup>25</sup> Schmettau (comte de), *Memoires secrets de la Guerre de Hongrie, pourtant Ies campagnes de 1737, 1738 et 1739*, vol. I, Frankfurt, 1771, p. 13.

<sup>26</sup> Dapontes C., *Ephemerides daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739)*, том II, Viene, 1881, p. 15-17.

<sup>27</sup> N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, p. 344.

<sup>28</sup> *Ibidem*, p. 345.

<sup>29</sup> E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, voi. I, p. 505.

<sup>30</sup> *Ibidem*, p. 23.

<sup>31</sup> Dapontes C., *Op. cit.*, p. 23-24.

<sup>32</sup> Neculce I., *Cronica copiata de Iosif Luca*, Chșinău 1993, p. 257.

- <sup>33</sup> Iorga N, *Acte și fragmente*, vol. I, p. 343.
- <sup>34</sup> *Всеподданнейшие донесения...* ч I, вып. X, p. 137.
- <sup>35</sup> *Всеподданнейшие донесения...* ч II, вып. XI, p. 7.
- <sup>36</sup> DGAS București, MF Austria, rola 30, cad. 272. *Всеподданнейшие донесения...* ч II, вып. XI, , p 132.
- <sup>37</sup> *Всеподданнейшие донесения...* ч II, вып. XI, p.32
- <sup>38</sup> *Ibidem*, p. 116.
- <sup>39</sup> *Ibidem*, p. 116.
- <sup>40</sup> E. Hurmuzaki, *Fragments zur Geschichte der Roumenen von Eudoxius Freihvin von Hurmuzaki*, București, 1886, vol. V, p. 50-54.
- <sup>41</sup> N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, p. 341.
- <sup>42</sup> E. Hurmuzaki, *Op. cit.*, p. 55, Giurescu C, *Op. cit.*, p. 154
- <sup>43</sup> E. Hurmuzaki, *Op. cit.*, p. 56.
- <sup>44</sup> Manstein, general de, *Memoire historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les principales revolutions de empire et les guerres des Russie contre les turcs et les Tatares*, Lyon, 1744, p. 293.
- <sup>45</sup> Fiecare din părțile participante la ele fiind reprezentată în modul următor:  
-delegația rusă era reprezentată de. "trei knezi, și anume" kneazul Șefir , rezidenții Volânski A. și Nepluev I." (Кочубинский А., Граф f А. И., *Остерман и раздел Турции 1735-1739*, /Записки Новороссийского университета, за 1894 г.т.74, Приложение XXVI.Одесса, 1899, p. 207.)  
- delegația austriacă în frunte cu : baronul Talman, contele Ostein, comisarul Walis, comandantul Olteniei austriece;  
- delegația turcă: Seid-Effendi, ca vicariu, colonelul turc Ventzler, comisarul Nosno-Mehni, colonelul Roguli  
- Effendi cu traducătorul principal, fratele domnitorului muntean Al. Ghica (Jurnal vedennyi pri glavnoi armii eja imperatorskogo velicestva imperatrițe Anny Ioanovny vo vremija campanii 1737 goda i Instruckija dleja dejstvij voisk protiv turcov v Sbornike voenno-istoriceskih materialov, vâp. XV, s. 9, Spb 1904.
- <sup>46</sup> Шульман Е. Б., *Вопрос о Молдавии и Валахии на немировском конгрессе*, în „Россия и Юговосточная Европа”, Chișinău, 1984, p. 27.
- <sup>47</sup> Hurmuzaki E., *Op. cit.*, p. 65-67.
- <sup>48</sup> Iorga N., *Acte și fragmente*, vol. I, p. 348.
- <sup>49</sup> Байов А., *Война России с турцией. Кампания 1739 гг.т.2*, Санкт-Петербург, 1906, p. 442.
- <sup>50</sup> Шульман Е. Б., *Вопрос о Молдавии ...* p. 29.
- <sup>51</sup> *Ibidem*.
- <sup>52</sup> *Ibidem*, p. 20.
- <sup>53</sup> Șulman E. B, *Op. cit.*, p. 29.
- <sup>54</sup> Giurescu Ń, *Op. cit.*, p. 207.
- <sup>55</sup> *Ibidem*, p. 232.
- <sup>56</sup> *Ibidem*, đ. 241
- <sup>57</sup> E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, voi. I, p. 510-511.
- <sup>58</sup> *Ibidem*, đ. 245.
- <sup>59</sup> *Ibidem*, đ. 238.
- <sup>60</sup> Hurmuzaki E, *Documente*, sup. I, vol. I, p. 510-511.
- <sup>61</sup> E. B. Șulman, *Op. cit.*, p. 30.
- <sup>62</sup> Байов А., *Война России...*, p. 451.
- <sup>63</sup> *Ibidem*.
- <sup>64</sup> *Ibidem*.
- <sup>65</sup> I. Neculce, *Op. cit.*, p. 264.
- <sup>66</sup> Ń Dapontes, *Op. cit.*, p. 37-38.
- <sup>67</sup> *Ibidem*, p. 45-46.
- <sup>68</sup> *Ibidem*, p. 47.
- <sup>69</sup> N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XVI, București, 1910, p. 65.
- <sup>70</sup> *Ibidem*, p. 67.
- <sup>71</sup> Байов А., *Война ...*, p. 9.
- <sup>72</sup> *Ibidem*, p. 67.
- <sup>73</sup> *Ibidem*, p. 81.
- <sup>74</sup> E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, vol. I, p. 15-16.
- <sup>75</sup> C. Dapontes, *Op. cit.*, p. 108.
- <sup>76</sup> E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. VI, p. 528.

- <sup>77</sup>Manstein, *Op. cit.*, p. 325.
- <sup>78</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. IX(I), p. 668.
- <sup>79</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, vol. II, p. 122.
- <sup>80</sup>*Ibidem*, vol. I, p. 138.
- <sup>81</sup>*Ibidem*, vol. XVI, p. 145.
- <sup>82</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, vol. II, p. 235.
- <sup>83</sup>M. Lomonosov, *Oda Annei Ioanovna*, în rev. „Nistru”, nr. 11, 1987, p. 95.
- <sup>84</sup>C. Dapontes, *Op. cit.*, p. 47.
- <sup>85</sup>*Ibidem*, p. 103-104.
- <sup>86</sup>Масловский Д.Ф., *Материалы к истории военного искусства в России. Журнал Миниха*, М. 1880, вып. II, p. 41. *Всеподданнейшие донесения...* ч II, вып. XIV, p. 156.; Цвиркун В., *Молдавские формирования в русской армии в первой половине 18 века* / диссертация на соискания ученой степени кандидата исторических наук, Кишинэу, 1987, p.150-152.
- <sup>87</sup>*Всеподданнейшие донесения...*, вып. XIV, p. 224.
- <sup>88</sup>*Всеподданнейшие донесения...*, вып. X, p. 226.
- <sup>89</sup>*Всеподданнейшие донесения...*, вып. X, p. 236.
- <sup>90</sup>Цвиркун В., *Op. cit.*, p. 142.
- <sup>91</sup>*TGADA*, *Op.* 177, 1737, g. 9, l. 28.
- <sup>92</sup>*Всеподданнейшие донесения...* XI, p. 334.
- <sup>93</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, p. 88.
- <sup>94</sup>Цвиркун В., *Op. cit.*, p. 147.
- <sup>95</sup>*Полное собрание законов Российской империи.*, tom. XIII, c I, nr. 8461.
- <sup>96</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, vol. II, p. 131.
- <sup>97</sup>Ľ. Â. Şulman, *Op. cit.*, p. 15.
- <sup>98</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, vol., II, p. 243.
- <sup>99</sup>A. Baiov, *Op. cit.*, vol., II, p. 245.
- <sup>100</sup>*Всеподданнейшие донесения...*, vol XIII, p. 201-206.
- <sup>101</sup>Ń Dapontes, *Op. cit.*, p. 410-413.
- <sup>102</sup>*Ibidem*, p. 425.
- <sup>103</sup>*Ibidem*, p. 407.
- <sup>104</sup>*Ibidem*, p. 397.
- <sup>105</sup>I. Neculce, *Op. cit.*, p. 415
- <sup>106</sup>*Manuscrite ruseşti ale Academiei R.P.R.*, Bucureşti, 1947, 1738, III, V, ms. 5216, p. 64.
- <sup>107</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, vol. I, p. 514.
- <sup>108</sup>*Ibidem*.
- <sup>109</sup>*Manuscrite ruseşti...*, p. 64.
- <sup>110</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, vol. I, pag. 518, 519.
- <sup>111</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, voi. XVI, p. 432
- <sup>112</sup>*Ibidem*.
- <sup>113</sup>Luagier (Abbe), *Histoire des negociation pour la paix de Belgrad le 18 septembre 1739 entre l'Empereur de Russie et la Porte Ottomane par la mediat ion et sous la garanție de la France*, Paris, 1768, vol. II, p. 287.
- <sup>114</sup>*Ibidem*, vol. VI, p. 541-547.
- <sup>115</sup>Ń Dapontes, *Op. cit.*, p. 323-328
- <sup>116</sup>*Ibidem*, p. 287.
- <sup>117</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, voi. I, p. 553
- <sup>118</sup>*Ibidem*, p. 535
- <sup>119</sup>Laugier, *Op. cit.*, vol. II, p. 361-362.
- <sup>120</sup>Ń Dapontes, *Op. cit.*, p. 401.
- <sup>121</sup>Laugier, *Op. cit.*, vol. II, p. 364
- <sup>122</sup>I. Neculce, *Op. cit.*, p. 294.
- <sup>123</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, sup. I, vol. I, p. 555
- <sup>124</sup>V. Mihordea, *Raporturile Moldovei și Țării Românești cu tătarii în sec.al XVII-XVIII-lea*. în „Revista de istorie” 1979, t.32, nr.6, p.1094.
- <sup>125</sup>E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. VI, p. 561.
- <sup>126</sup>Ń Giurescu, *Op. cit.*, vol. I, p. 224.
- <sup>127</sup>*Ibidem*, p. 225.

<sup>128</sup> Simionescu D., *Moldova și Țara Românească în politica în habsburgică între anii 1716-1774*, în „Revista istorică”, 1978, 31, nr. 9, p. 1617.

<sup>129</sup> Юзефович Т.П. *Договоры России с Востоком, политические и торговые.(1700-1862)*, СПб-Петербург, 1868, p. 4

<sup>130</sup> Lugoșeanu O. *Oltenia sub ocupația austriacă*; p.62

<sup>131</sup> Simionescu D., *Op.cit.*,p.1618

### Résumé

*Moldavie et pays roumain dans le contexte des actions politico-militaires des grands pouvoirs pendant la guerre de 1735-1739 entre l'Autriche, l'Empire russe et la Turquie*

Etudiant l'historiographie et les sources documentaires concernant les relations entre la Moldavie et le pays roumain d'une part et la Russie, l'Autriche et l'Empire ottoman d'autre part, l'auteur arrive à la conclusion que le but des grands pouvoirs dans le *Problème Oriental* à cette étape-là a constitué leur extension politique et territoriale au compte des Principautés roumaines.

## UNELE ASPECTE ALE VIEȚII SOCIAL – POLITICE A MINORITĂȚILOR NAȚIONALE DIN BASARABIA ÎN CADRUL ROMÂNIEI (1918-1925)

**Rodica Svetlicinâi**

În studiul de față este reflectată starea minorităților naționale din Basarabia în componența României întregite în perioada anilor 1918-1925. Situația acestora era determinată de particularitățile social-politice de dezvoltare a României și de normele ei juridice. Noul cadru legislativ trebuia să fie în concordanță cu prevederile internaționale, orientate spre protecția minorităților naționale, ca o rezultată a ideilor *wilsoniene* și a principiului naționalităților. El a permis reglementarea problemei minorităților naționale din România și a facilitat procesul de integrare a lor în cadrul statului român, acordându-le, o stare de siguranță, deoarece aceste prevederi erau fixate sub garanția Ligii Națiunilor. Totodată, ele au stat la baza prevederilor legale ulterioare din România. Toate aceste momente reflectă evoluția procesului de integrare a minorităților naționale în cadrul noului stat.

Studierea situației minorităților naționale în context istoric și a formelor de adaptare a acestora la statutul de minoritate națională are o importanță deosebită oferind indiscutabil, pe de o parte, o experiență istorică, în baza căreia ar putea fi elaborată o politică modernă în domeniul relațiilor interetnice, evitând unele erori comise în trecut, pe de altă parte, permițând a stabili metodele cele mai adecvate de menținere a identității etnice, lingvistice și culturale a minorităților etnice și, totodată, de integrare a acestora în cadrul comunității din Republica Moldova.

Integrarea minorităților naționale în statul român a constituit o preocupare constantă a autorităților române. Din acest motiv, la nivel legislativ eforturile guvernărilor au urmărit cu prioritate făurirea unui cadru optim, care urma să asigure deplina egalitate în drepturi a tuturor cetățenilor României. Astfel, decretul-lege pentru reforma electorală din 16/29

noiembrie 1918 preciza clar egalitatea dintre toți cetățenii țării, indiferent de originea etnică: „Toți cetățenii români majori vor alege prin vot obștesc, obligator, egal, direct și secret și pe baza reprezentării proporționale un număr de deputați proporțional cu populația”.<sup>1</sup>

Cu toate că prevederile actelor de unire, privind regimul minorităților, au fost preluate, în esență, și detaliate în multiple acte normative, totuși baza regimului juridic al minorităților din România a fost pusă de Tratatului pentru protecția minorităților.<sup>22</sup> La 1 mai 1919 în cadrul Conferinței de pace a fost înființată Comisia statelor noi și a minorităților, formată din reprezentanții Franței, Marii Britanii, SUA, Italiei și Japoniei, președinte al ei fiind ales Philippe Berthelot. Ea a elaborat așa-numitele Tratatate ale minorităților. Primul, semnat de Marile Puteri cu Polonia, la 28 iunie 1919, ulterior a constituit modelul și pentru celelalte state.

Deși România a recunoscut drepturile cetățenești ale minorităților naționale, „Consiliul celor patru” a impus, mai ales la insistența unor cercuri evreiești internaționale, statelor succesorale monarhiei habsburgice (Polonia, Cehoslovacia, România, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor), precum și Greciei să semneze un tratat special cu privire la minorități. Această decizie a provocat discuții aprinse. Șeful delegației române, Ion I. Brătianu, a arătat că țara sa a acordat drepturi egale tuturor locuitorilor, indiferent de naționalitate, astfel încât prin Tratatul minorităților se puteau alimenta tendințele unor cetățeni de a ieși de sub autoritatea statului român și a se adresa unor foruri internaționale, iar ultimile puteau folosi aceste pretexte pentru a interveni în treburile interne ale României.

Până la urmă, reprezentanții statului român au semnat la 9 decembrie 1919 Tratatul minorităților, care reglementa situația minorităților din România. Chiar în primul articol se menționa că prevederile cuprinse în art. 2-8 să fie recunoscute ca legi fundamentale și nici o dispoziție internă să nu vină în contradicție cu tratatul. „România se obligă să acorde *tuturor conlocuitorilor fără deosebire de naștere, de naționalitate, de limbă, de rasă sau de religie*, deplină și întreaga protecție a vieții și libertății lor.” (art.2). Art. 3 continua dispozițiile din articolul anterior, specificându-se că: „România recunoaște ca supuși români de plin drept și fără nici o altă formalitate orice persoană domiciliată la data punerii în vigoare a prezentului tratat în cuprinsul întregului teritoriu al României... cu excepția cazului când zisa persoană s-ar putea prevala de altă naționalitate decât cea austriacă, ungară sau bulgară”. Prin art.7 România recunoaștea ca supuși români, de plin drept și fără nici o formalitate, pe evrei de pe întreg cuprinsul țării, care nu puteau beneficia de altă cetățenie.

Tratatul minorităților definea totalitatea drepturilor de care vor profita minoritățile în noul stat. Art.8 prevedea că „toți supușii români vor fi egali înaintea legilor și se vor bucura de aceleași drepturi politice și civile, *fără deosebire de rasă, de limbă și de religie*.”

Nu se va opune nici o restricție liberei întrebuintări de către vreun cetățean român a unei limbi oarecare, fie în relațiile private sau comerciale, fie în materie de religie, de presă sau publicații de orice natură, fie în întrunirile publice.

Cu toată stabilirea de către Guvernul român a unei limbi oficiale se vor acorda înlesniri convenite supușilor români de altă limbă decât cea română, pentru utilizarea limbilor, în scris sau oral, înaintea tribunalelor”. În art. 9 se menționa că: „Supușii români aparținând minorităților etnice, de religie sau de limbă, se vor bucura de același tratament și de aceleași garanții *de jure și de facto*, ca și ceilalți supuși români”.

Pentru a garanta respectarea dispozițiilor stipulate și a exercita un control real, art. 12 din Tratat prevedea că: „România consimte că stipulațiile articolelor precedente cu privire la persoane aparținând minorităților de rasă, de religie sau de limbă, să constituie obligații

de interes internațional și să fie puse sub garanția Societății Națiunilor. Ele nu vor putea fi modificate fără consimțământul majorității membrilor Societății Națiunilor”.

Tratatul prevedea, totodată, o serie de îndatoriri ale minorităților. Chamberlain a declarat la o sesiune a Consiliului Societății Națiunilor următoarele: „Minoritățile nu trebuie să uite, că nu au numai drepturi, dar și obligațiuni. Ele trebuie să știe, că la obligațiunile Statelor către ele, corespunde obligațiunea lor de loialitate față de Statele în care trăiesc”.<sup>3</sup>

Grija pentru protecția drepturilor minorităților naționale era un rezultat al ideilor *wilsoniene* și al principiului naționalităților. Tratatul a permis a reglementa problema minorităților naționale din România și a facilitat procesul de integrare a acestora în cadrul statului român, acordându-le o stare de siguranță, deoarece prevederile din Tratat erau fixate sub garanția Ligii Națiunilor. Ulterior tratatul a servit drept punct de plecare pentru elaborarea legii fundamentale și a unui șir de legi interne în România cu privire la minoritățile naționale. Prin semnarea Tratatului de pace de la Paris din octombrie 1920, ce confirma unirea Basarabiei cu România, statul român se obliga să respecte pe teritoriul Basarabiei stipulațiile Tratatului minorităților.

La 29 martie 1923 a fost promulgată o nouă Constituție<sup>4</sup>, care pornea de la concepția politică exprimată în articolul 1 că: «Regatul României este un stat național, unitar și indivizibil și stabilește drepturi fundamentale și politice în mod unitar și anume după principiul singur echitabil al egalității civice: „Românii *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, se bucură de libertatea conștiinței, de libertatea învățământului, de libertatea presei și de libertatea de asociație și de toate libertățile și drepturile stabilite prin legi” (art. 5); „*Deosebirea de credințe religioase și confesiuni, de origine etnică și de limbă* nu constituie în România o piedică spre a dobândi drepturi civile și politice și a le exercita” (art. 7); „Toți românii, *fără deosebire etnică, de limbă sau de religie*, sunt egali înaintea legii și datori a contribui fără deosebire la dările și sarcinile publice” (art. 8); „Statul garantează *tuturor Cultelor* o egală libertate și protecție, întrucât exercițiul lor nu aduce atingerea ordinii publice, bunelor moravuri și legilor de organizare ale statului (art. 22); „Românii, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, au dreptul de a se aduna pașnic și fără arme, conformându-se legilor care stipulează exercitarea acestui drept, pentru a trata tot felul de chestiuni; pentru aceasta nu e nevoie de autorizare prealabilă” (art. 28); „Românii, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, au dreptul de a se asocia, conformându-se legilor care stipulează exercitarea acestui drept” (art. 29); „Tot românul, *fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie*, face parte din unul din elementele puterii armate, conform legilor speciale”. (art. 119)

Examinând aceste dispoziții constituționale, putem constata că, pe de o parte, legea fundamentală a desființat toate barierele juridice dintre popoarele conlocuitoare din România. Etniile minoritare au dobândit toate drepturile civile și politice, ele fiind reprezentate în mod proporțional în toate funcțiile publice în Parlament, iar, pe de altă parte, prevederile constituționale erau în concordanță deplină cu spiritul și litera Tratatului cu privire la minorități.

În legile ulterioare s-a păstrat același principiu, prevăzându-se o egală dezvoltare a minorităților naționale. Într-o formă sau alta, vizează direct situația minorităților: Legea pentru învățământul primar al statului și învățământului normal-primar, promulgată la 24 iulie 1924, Legea pentru unificarea administrativă, promulgată la 14 iunie 1925, Legea învățământului particular – la 22 decembrie 1925.

Crearea cadrului juridic corespunzător urmărea mai multe obiective, unul dintre acestea fiind unificarea teritoriului întregit din punctele de vedere politic, economic, social și

cultural. Basarabia moștenise de la Imperiul țarist o organizare ce se deosebea de cea din Regatul României și pentru o integrare rapidă și eficientă în cadrul noului stat era nevoie de acțiuni concrete, orientate spre depășirea acestei situații.

Unul din obiectivele principale ale procesului de integrare a Basarabiei în cadrul României viza domeniul învățământului. Procesul de naționalizare a școlii basarabene, ca modalitate de emancipare națională și de integrare în sistemul învățământului din țară, a cunoscut o largă evoluție după Unire. Scopul naționalizării învățământului, conceput în România ca o chestiune de stat, era de a face din fiecare cetățean un părtaș activ și conștient al muncii obștești spre propășirea neamului.<sup>5</sup>

În conformitate cu Raportul în chestiunea naționalizării școlii medii, elaborat în luna mai 1918 de Directoratul de instrucție publică, instituție regională însărcinată cu administrarea școlii basarabene, fiecare etnie avea dreptul să-și instruiască copiii în școala sa națională. Numărul instituțiilor de învățământ, subvenționate într-o măsură sau alta de către stat și chemate să servească unei sau altei etnii, trebuia să corespundă raportului procentual al naționalității față de totalitatea populației din Basarabia. În școala națională, se arată în acest document, majoritatea obiectelor urmau să fie predate în limba naționalității respective. În cazul când naționalitatea nu considera obligatoriu pentru școală limba sa națională, atunci limba de predare putea să fie doar cea de stat, adică româna. Planul didactic al școlii naționale conținea obiecte, care reprezentau interesele statului și cele care corespundeau nemijlocit necesităților naționalităților respective.<sup>6</sup> În prima categorie de obiecte obligatorii pentru studierea în școală intrau limba română, istoria și geografia României și obiectele considerate obligatorii în funcție de specializarea școlii, apoi urmau obiectele obligatorii din punctul de vedere al etniei respective.

Principiile de naționalizare elaborate urmăreau soluționarea echitabilă a problemelor învățământului din Basarabia. Aceste principii au stat la baza Proiectului cu privire la organizarea gimnaziilor din Basarabia din 14 august 1918<sup>7</sup>, care acordau tuturor minorităților din Basarabia dreptul de a avea licee de stat cu limba de predare maternă. Conform prevederilor acestui document, din numărul total de 38 de instituții de învățământ secundar pentru instruirea elevilor români au fost repartizate 27 de instituții.

- 4 - celor de origine ucraineană (școlile reale de băieți din Hotin și Akkerman și gimnaziile de fete din Hotin și Tighina )
- 3 – evreilor [Gimnaziul nr. 4 din Chișinău și Școala reală din Tighina (de băieți) și Institutul de fete Gerasmiko din Tighina];
- 2 – rușilor [Gimnaziul nr. 2 din Chișinău (de băieți) și Gimnaziul de fete baron Heckiny din Chișinău];
- 2 – bulgarilor [școala reală din Comrat ( de băieți) și Gimnaziul de fete din Bolgrad];
- 1 – germani ( Gimnaziul de băieți din Tarutino).

Plus la aceasta, în cadrul Seminarului Teologic din Chișinău urma să fie deschise clase pentru elevii români, ucraineni și bulgari. Pentru învățământul minorităților a fost repartizat și Gimnaziul de fete din Comrat, acestora acordându-li-se dreptul de a opta independent pentru limba de instruire.

Pentru a controla și a îmbunătăți procesul de instruire în școlile minorităților naționale din Basarabia pe lângă Directoratul Instrucțiunii Publice din Basarabia au fost înființate Comisii școlare: Comisia școlară evreiască, Comisia școlară ucraineană, Comisia școlară pentru școlile rusești etc.<sup>8</sup> Atribuțiile acestor comisii erau de a investiga situația școlilor minorităților din Basarabia; de a supraveghea evoluția acestor școli; a ajuta la soluționarea diverselor probleme în procesul activității lor; înaintarea propunerilor de deschidere a

școlilor pentru minorități etc. Spre exemplu, la inițiativa Comisiei școlare a școlilor ruse în anul de studii 1918-1919 în Basarabia s-au deschis două gimnazii rusești (pentru fete și pentru băieți).<sup>9</sup> Comisia școlară ucraineană a înaintat o cerere Consiliului de Directori al Basarabiei de a deschide în Chișinău un gimnaziu moldo-ucrainean (ciclul primar 1-4 clase), dar din cauza lipsei de bani această propunerea a rămas nerealizată.<sup>10</sup> Comisia școlară evreiască a organizat examene pentru titlul de învățător în școala evreiască, care s-au desfășurat la Chișinău începând cu data de 18 septembrie 1918.<sup>11</sup>

Una din dificultățile cu care se confruntau școlile minorităților era problema cadrelor didactice, care nu posedau limba naționalităților la nivelul necesar de predare în școală. În scopul înlăturării acestui neajuns pentru profesorii școlilor minorităților s-au organizat cursuri de limba ucraineană, bulgară, evreiască, polonă și armeană în toate localitățile Basarabiei. Spre exemplu, pentru profesorii evrei în luna mai 1918 au fost organizate cursuri în orașele Tighina<sup>12</sup> și Chișinău.<sup>13</sup> Învățătorii înscriși la aceste cursuri au primit subsidii de la stat în sumă de 75 de ruble pe lună. Începând cu 1 iunie 1918, la Cetatea Albă au funcționat cursuri de vară pentru învățătorii ucraineni, unde în afară de limba ucraineană se preda istoria și geografia Ucrainei.<sup>14</sup>

În perioada funcționării acestor cursuri au fost cazuri când unele erau interzise din motiv că în cadrul lor se făcea agitație politică și nu o pregătire a învățătorilor în vederea asigurării procesului didactic în școlile naționale. După anchetarea efectuată de Directorat, dacă se constata că învinuirile erau fără temei, cursurile erau redeschise, cum a fost în cazul cursurilor pentru învățătorii ucraineni din Cetatea Albă.<sup>15</sup> Cursurile organizate au dat unele rezultate pozitive în ceea ce privește perfecționarea cunoștințelor și a deprinderilor profesionale ale învățătorilor, dar nu au asigurat pregătirea unui număr suficient de cadre didactice, care să poată realiza naționalizarea totală a școlilor minorităților naționale. Una din cauze a fost durata scurtă a cursurilor (maximum 3 luni), precum și închiderea lor de către autorități din diferite motive.

O altă problemă era lipsa manualelor în limba naționalităților respective cu conținut care să corespundă programelor adoptate de stat. Dacă pentru ruși și evrei problema era parțial rezolvată – au găsit cărți pentru școlile primare în Rusia sovietică și Ucraina, deși conținutul lor nu corespundea cerințelor programelor adoptate de stat –, atunci celelalte minorități naționale se confruntau cu mari greutăți.

Cu toate măsurile întreprinse, unele licee de stat, în care învățau copiii minorităților naționale, din lipsa de pedagogi și de manuale, de asemenea și din alte motive au fost închise. O astfel de situație a fost constatată în noiembrie 1920 de subcomisia de anchetă parlamentară în unele școli secundare din orașul Hotin. În liceele ucrainești, studiile, din cauza lipsei de profesori și de materiale didactice, se desfășurau în limba rusă, ceea ce venea în contradicție cu prevederile decretului din 14 august 1918. Însă în decret se arăta clar că în acele școli în care organizarea procesului de studii în limba maternă a etniei respective era imposibilă, instruirea trebuia făcută în limba oficială a statului. Din aceste considerente, Ștefan Ciobanu, secretar general al instrucției publice, a cerut ministerului de resort transformarea treptată a acestor licee în instituții cu predare în limba maternă.<sup>16</sup>

De această situație erau alarmați și învățătorii. La Congresul învățătorilor din Basarabia din 2-7 iulie 1921 s-a pus în discuție problema școlilor minorităților din regiune. Învățătorii Bețianu și Cernăuțeanu au prezentat situația școlilor ucrainești din județul Hotin, care era deplorabilă: lipseau manualele în limba ucraineană, cadrele didactice nu cunoșteau limba maternă. Din aceste motive, timp de trei ani după unire, instruirea copiilor de naționalitate ucraineană se făcea în limba rusă; grădinițele de copii nu puteau activa din lipsa de localuri și

de personal instruit.<sup>17</sup> Raportorul Ioan Macovei a constatat că, potrivit dărilor de seamă ale școlilor minorităților, „aici nu se face o educație și cultură, ci numai o stâlcire a sufletelor și limbii. Necunoscându-și limba maternă, minoritățile recurg la limba rusă, care și ea în Basarabia este stâlcită. Dacă cu toate eforturile depuse, minoritățile nu pot să-și capete cultură în limba maternă, atunci trebuie să recurgă la limba majorității – limba românească.”<sup>18</sup> Însă nu toți participanții la Congres aveau păreri atât de radicale. De exemplu D. Boga, în cuvântarea rostită, susținea că nu crede că s-ar putea ca în vremurile aceste democratice să mai existe școli care să deznaționalizeze alte naționalități. Dacă corpul didactic nu cunoaște limba maternă, trebuie s-o învețe și pentru aceasta trebuie create condițiile necesare.<sup>19</sup>

Naționalizarea școlilor în Basarabia a fost un proces dificil, chiar dacă s-a desfășurat în baza unor prevederi legislative adoptate de stat. Printre cauzele ce au tergiversat acest proces au fost și atitudinea neloyală a reprezentanților populației minoritare din ținut și acțiunile excesive din partea autorităților române. Aceasta s-a observat în cazul populației bulgare din sudul Basarabiei.

După revoluția din 1917 din Rusia, bulgarii din Basarabia s-au încadrat, de asemenea, în lupta pentru drepturile lor naționale, în primul rând, de a studia în școală în limba maternă. Pe parcursul anilor 1917 - 1918, această revendicare a fost realizată. Astfel, în liceul din Bolgrad profesorul H. Mitanov, preotul V. Stoianovici și alții predau elevilor cursurile de literatură, istorie etc. în limba bulgară după cărți călugărești aduse din Bulgaria. Aceeași situație a fost atestată și în școlile primare din comunele cu populația bulgară.<sup>20</sup> Imediat după unire, în contextul noilor circumstanțe, reprezentanții bulgarilor au făcut propagandă printre locuitorii de origine bulgară din comunele din sudul Basarabiei, îndemnându-i să nu-și trimită copiii la școlile românești, ci să-i înscrie la școlile bulgare.<sup>21</sup> În asemenea condiții, în decembrie 1918 toate școlile bulgare au fost desființate și trecute sub conducerea directă a autorităților române. Acest fapt a produs nemulțumire printre populația bulgară. A fost creat un comitet, în frunte cu H. Mitanov, care a înaintat o petiție noilor autorități, în care cereau respectarea cultului și a dreptului la instruire în limba bulgară. Au mai fost făcute demersuri pe lângă Directoratul de Interne din Chișinău și Ministerul Cultelor, cerând să li se permită înființarea unei universități bulgare la Bolgrad, a unei judecătoriai, licee și școli primare bulgare. Cererea însă a rămas fără rezultat. În situația creată la 16 septembrie 1919, H. Mitanov și S. Iurchevici au plecat în Dobrogea și au adus cărți bulgărești, pe care le-au procurat cu concursul unui librar de origine bulgară (Petre Cojocarul din Silistra). Aceste cărți au fost distribuite bulgarilor din Basarabia, fiind înființate chiar școli bulgare clandestine, sub conducerea lui I. A. Constantinov. Școlile, descoperite de organele Brigăzii de Siguranță Bolgrad, au fost închise, iar Constantinov a fost trimis în judecată de Curtea Marțială din Chișinău, dar în urma unor străduințe insistente ale unor activiști politici basarabeni a fost eliberat. După aceasta, I. Constantinov a fugit în Bulgaria.<sup>22</sup>

Pe lângă instituțiile de învățământ de stat în Basarabia existau și școli particulare de orice grad. După 1918, inițial ele funcționau conform vechilor regulamente rusești, apoi treptat, potrivit legilor românești. În anul 1922 a fost înființată Direcțiunea învățământului particular din România. Crearea acesteia a fost motivată de faptul că ministerul nu cunoștea bine starea de lucruri din școlile minorităților naționale, care se supuneau direct Directoratului de învățământ din Chișinău. O schimbare radicală în politica de guvernare, de asemenea și față de școlile minorităților naționale, s-a produs după venirea la putere a Partidului Liberal, condus de Ion Brătianu. Aceste școli au fost considerate drept școli confesionale, astfel elevii au obținut posibilitatea de a învăța în școlile unde credința religioasă era aceeași ca și a lor.

În septembrie 1923 Ministerul Instrucțiunii Publice a emis două circulare cu nr. 100088 și nr. 100090, prin care se indica regimul de învățământ și de administrare în școlile particulare și se dispunea:

1. Învățarea limbii române în școlile minorităților naționale. Se prevedea că în toate școlile particulare, de orice grad, cu limbă de predare străină, să se învețe limba română:
  - a) În școlile primare: o oră pe zi în clasa I și II (citire, exerciții de intuiție și compunere) și 2 ore pe zi în clasa III și IV (citire, exerciții gramaticale, exerciții de intuiție și compunere, istoria și geografia țării). Celelalte materii se predau în restul orelor în limba maternă.
  - b) În școlile secundare, trebuia să se predea în românește: limba și literatura română, istoria românilor, geografia țării și constituția, în numărul de ore prevăzut de programa analitică a școlilor secundare publice.<sup>23</sup>

Necesitatea dispozițiilor ministeriale era argumentată de către autorități prin grija față de minorități și că această acțiune ar ușura procesul de integrare a minorităților în cadrul statului: „ Aceste dispozițiuni sunt absolut necesare, pentru că statul român are dreptul să ceară tuturor cetățenilor săi să cunoască limba statului. Este în interesul tuturor locuitorilor acestei țări să cunoască limba oficială, căci numai astfel se pot încheia legături sufletești între toți locuitorii unei țări, care trebuie să aibă aceleași interese generale și aceleași năzuințe.

Neînvățând limba statului, naționalitățile se pun într-o situație de inferioritate. Copiilor, care au aceleași drepturi ca și a românilor de baștină, nu vor putea merge cu folos mai departe în învățământul secundar sau superior și concura cu elevii români. Statul are deci obligația morală, de a înlesni învățarea limbii oficiale.”<sup>24</sup>

Însă o serie de ordonanțe editate în 1923-1924 de către C. Angheliescu, Ministrul Instrucțiunii Publice, au plasat instituțiile școlare ale minorităților într-o situație particulară. Nici o școală confesională nu putea funcționa fără o autorizație ministerială, condiționată de faptul de a fi fost creată înainte de unire și de a fi îndeplinit formalitățile legate de funcționare pe lângă Consiliul dirigent. Programul trebuia să cuprindă un număr obligatoriu al materiilor predate în școlile de stat. Examenele de sfârșit de an trebuiau să fie susținute în fața unei comisii numite de inspectoratul din Basarabia, în limba română pentru materiile predate în românește și în limba minorităților pentru materiile predate în limba respectivă. Directorul și profesorii trebuiau să fie cetățeni români, să depună jurământul față de rege și să treacă un examen de limbă, istorie, geografie și de drept constituțional român. În sfârșit, școlile confesionale nu erau autorizate să primească copii de altă confesiune sau alolingvi. Treptat școlile particulare ale minorităților naționale au fost lipsite de dreptul de publicitate, care trecuse în atribuțiile școlilor de stat minoritare.

Aceste dispozițiuni restrictive, dublate de măsurile luate în cursul anului școlar 1923-1924, au avut următoarele consecințe: închiderea unor licee de stat ale minorităților naționale, suprimarea cursurilor de pregătire ale învățătorilor pentru școlile minoritare, aplicarea unei circulare din 23 ianuarie 1923, ce ordona ca elevii să fie examinați la toate materiile exclusiv în limba română etc.

Ca urmare a acestor ordine minoritățile naționale din Basarabia au întreprins împotriva lor acțiuni de protest. Minoritatea bulgară din Cetatea Albă a făcut noi demersuri autorităților române să i se admită să-și instruiască copiii în limba maternă, să fie redeschise școlile bulgare din ținut și să fie suspendate restricțiile referitor la școlile minoritare. Concomitent cu acesta, prin intermediul presei din Bulgaria ei cereau guvernului bulgar să insiste pe lângă statul român pentru satisfacerea revendicărilor populației bulgare din Basarabia.<sup>25</sup> La 1-4 septembrie 1924 a avut loc un congres cu participarea delegațiilor comitetelor școlare de părinți ale elevilor, ale consiliilor pedagogice ale școlilor, reprezentanți ai comunității evreiești din Basarabia. Participanții în numele a 50 de școli primare și licee evreiești în

care învățau 6000 de elevi, au votat următoarea moțiune: „Protestăm cu cea mai mare energie împotriva restricțiilor ilegale și contra tuturor încercărilor de distrugere a instituțiilor noastre școlare evreiești, având ca obiectiv să pregătească cetățeni devotați României Mari nu poate renunța la limba noastră, factor important al întregii educații evreiești normale. ... Cerem aplicarea exactă a decretului regal din 14 august 1918, anularea tuturor circularilor și ordonanțelor referitoare la limba de învățământ cerută la examene, toate în contradicție cu decretul și legea referitoare la școlile minorităților.”<sup>26</sup>

Această moțiune a fost introdusă ca o concluzie la un lung memorandum intitulat „Dezastrul școlilor noastre: ce se petrece în Basarabia” și transmis ministrului de Interne, Tătărescu, în timpul vizitei sale la Chișinău. Acesta a promis să-l studieze și să-l prezinte guvernului, fără însă vreo urmare.

Ca răspuns la ansamblul criticilor pe care le-a solicitat politica sa, ministrul Anghelescu a anunțat o nouă lege asupra învățământului particular, care a fost promulgată abia în 1925. În schimb el a obținut promulgarea în 1924 a legii asupra învățământului primar public.

Procesul naționalizării școlilor minoritare din Basarabia a fost o parte integrantă din restructurarea școlii basarabene în general. În ținut a fost introdus învățământul primar obligatoriu, fiind deschise noi școli primare și secundare, acordându-se drepturi largi în domeniul școlarizării grupurilor minoritare. În anul 1921 în ținut funcționau deja 1 787 școli primare, în comparație cu 1558 anul 1920, dintre care 1 321 – românești; 212 – ucrainești; 89 – rusești; 65 – bulgărești; 50 – germane; 45 – evreiești; 4 – poloneze și una armenescă.<sup>27</sup> În afară de instituțiile de învățământ de stat, minoritățile naționale beneficiau de dreptul de a înființa și școli particulare cu predare în limba maternă. Primind subvenții din partea statului, ele aveau posibilitatea să pregătească pentru asigurarea procesului de învățământ cadre didactice calificate. În pofida faptului că legislația conținea unele restricții privind domeniul învățământului și a unor acțiuni abuzive din partea autorităților, populația minoritară din Basarabia, datorită unor mari eforturi, a reușit să formeze și să mențină o rețea școlară relativ satisfăcătoare. Conform unor date statistice, în general, se poate constata un nivel înalt de încadrare a copiilor minorităților naționale din Basarabia în procesul de instruire. În anii de studii 1922-1923 în liceele și școlile profesionale din ținut învățau 39% de români și 61% reprezentanți ai minorităților etnice; în instituțiile secundare mixte - 25% români și 75% copii ai minorităților naționale; în școlile normale și medii, respectiv 60% și 40%<sup>28</sup>.

Un alt domeniu în care s-au manifestat reprezentanții populației minoritare a fost cel al teatrului. O importanță mare a avut teatrul rus „A. S. Pușkin” din Chișinău. Repertoriul de piese montate era vast, printre ele fiind multe piese traduse din limba română. Scopul urmărit era familiarizarea publicului vorbitor de limba rusă cu cultura românească. Dintre actori se distingeau prin arta interpretativă V. Vronski, M. Kosmacevski și Balaban.<sup>29</sup> Printre propagatorii artei și literaturii românești în mediul populației alogene din Basarabia era profesorul I. Peretz și scriitorul Donici-Dobronravov. I. Peretz, conducătorul societății culturale Mărăști, a montat în colaborare cu teatrul rus „A. S. Pușkin” din Chișinău mai multe spectacole de autori români.<sup>30</sup>

În această perioadă au apărut trupe teatrale ale minorităților ruse, evreiești, ucrainene și germane, activitatea cărora purta un caracter sezonier. Denumirile unora erau surprinzătoare: „Teatrul vesel” și „Copii voioși”, conduse de V. Vronski și M. Cernov; „Pinguinii” – conducător M. Muratov; „Păsările călătoare” - conducător A. Verner; „Surâsul” – conducător L. Lipcovscaia; „Trupa ucraineană”, condusă de L. Leoinidov; „Liliacul” – de N. Dubrovin etc.<sup>31</sup>

La Chișinău spectacolele erau montate în diverse localuri: sala „Pușkin”, Casa Eparhială, casa „Blagorodnogo sobrania”, Clubul de jochei, Clubul polonez, pavilionul de vară al Teatrului Național, cinematografele: „Expres”, „Odeon”, „Orfeu” și „Colizeum”. În alte localități ale Basarabiei spectacolele erau prezentate în sălile cinematografelor orășenești (cinematograful „Record” din or. Tighina) sau în incinta altor localuri adaptate pentru aceasta (de exemplu, primăriile).

Spectacolele trupelor populației minoritare erau o expresie a culturii lor naționale, fiind montate în limbile lor materne. Inițial, nu exista nici o restricție referitor la prezentarea spectacolelor, dar apoi ele au început să fie cenzurate, iar unele interzise, din motive de propagandă. Ministerul Artelor a stabilit anumite norme de funcționare a teatrelor minorităților naționale, prevederile cărora urmăreau supravegherea lor din partea statului. Aceasta presupunea nu numai realizarea unei cenzuri a spectacolelor, dar și acordarea unor subvenții bănești în scopul îmbunătățirii situației lor materiale.

În Basarabia au funcționat numeroase asociații culturale literare, artistice, muzicale, științifice etc., multe din cele ale populației minoritare fiind organizate de culte. La 1918 în Chișinău exista Liga culturii ruse, președinte al căreia era pedagogul și redactorul ziarului „Svobodnaia Bessarabia”, B. F. Faresov. O filială a Ligii a fost deschisă în orașul Tighina.<sup>32</sup> Activiștii acestei Ligi au inițiat organizarea Comisiei școlare a școlilor rusești în cadrul Directoratului Instrucțiunii Publice din Basarabia. La Chișinău funcționa și Universitatea populară a Ligii culturii ruse, cu două facultăți: științe umanitare și științe ale naturii. Liga avea și clubul său literar-artistice, unde se organizau serate literare și muzicale.<sup>33</sup>

O altă asociație de acest gen era Societatea „Tarbut”, înființată în 1918. Scopul acestei societăți culturale și educative evreiești era încurajarea și răspândirea limbii ebraice, elaborarea și aplicarea unei programe unitare în școlile cu limba de predare ebraică, constituirea unui corp pedagogic evreiesc și alcătuirea manualelor didactice în limba ebraică. Societatea a fost recunoscută ca persoană morală, conform legilor în vigoare și prin străduința ei s-au deschis multe școli primare, grădinițe de copii, licee, școli medii, toate cu denumirea de „Tarbut” (educație). Școlile „Tarbut” au fost primele școli din Basarabia din care s-a îndepărtat definitiv învățământul rusesc, introducându-se limba ebraică și cea română.<sup>34</sup>

Reprezentanții minorităților naționale din Basarabia activau și în cadrul asociațiilor, ce desfășurau o activitate cu caracter social și de binefacere. Prin intermediul acestor comunități ei încercau să soluționeze problemele cu care se confruntau conaționali lor în viața cotidiană. În Chișinău o activitate vastă a desfășurat *Asociația polonezilor*. Pe data de 18 iulie 1918 au avut loc alegerile membrilor în consiliul acestei asociații, în urma cărora au fost desemnați 30 de membri. În ședința din 22 iulie 1918 au fost aleși membrii organului de conducere: V. F. Țivinskii – președinte (voitul), A. Merjvițki și Bortkevici, membri (lovnicății) secretar – V. V. Coșco.<sup>35</sup> Adunările generale ale consiliului urmau să fie convocate de două ori pe lună, miercurea. Activitățile Asociației polonezilor erau variate. V. F. Țivinski a plecat la Iași pentru a duce tratative cu reprezentantul guvernului elvețian în privința prizonierilor de război de origine polonă. El a cerut intervenția Crucii Roșii din Elveția în apărarea intereselor ofițerilor și soldaților din Corpul II polon, luați prizonieri la 11 mai 1918 în bătălia de la Dunăre. În procesul de negocieri s-a constatat că Elveția nu poate trimite ajutor alimentar în Germania pentru prizonierii poloni, deoarece trece printr-o perioadă de criză economică. Comandamentul german a menționat că ar putea accepta un ajutor pentru prizonierii poloni, dar se aștepta o confirmare din Berlin. În acest scop, comunitatea polonă din Chișinău a adunat o sumă de 4000 de lei, ce urmau a fi transmiși prizonierilor poloni din Germania.<sup>36</sup>

Tot la inițiativa Asociației polonezilor din Chișinău, în persoana lui V.F. Țivinski, s-au dus tratative cu trimisul Poloniei la București, D. Linde, pentru a deschide un Consulat al Poloniei în Chișinău, aceasta motivându-se prin prezența în Basarabia a unui număr impunător de polonezi. Ca rezultat, la 1 ianuarie 1919 a fost deschis Consulatul Poloniei la Chișinău, iar în calitate de consul a fost desemnat V.F. Țivinski.<sup>37</sup>

Altă organizație, ce a desfășurat o activitate diversă după Unire, a fost *Comitetul național al armenilor din Basarabia „Nacoba”*, înființat la 3 decembrie 1917 și prezidat în continuare de M. Muratov. Noile autorități au recunoscut persoana juridică a Comitetului, deja existent, și, prin urmare el și-a putut continua activitatea. Domeniul de activitate a organizației era vast, cuprinzând multiple direcții: militară, medico-sanitară, culturală, juridică, de ajutorare a refugiaților, financiară etc. În special, s-au înscris ca o pagină de neuitat în analele activității Comitetului acțiunile întreprinse în vederea ajutorării refugiaților, care venise în număr mare de peste Nistru și din Turcia.<sup>38</sup> La inițiativa Comitetului „Nacoba” în noiembrie 1918 s-a deschis în Chișinău un gimnaziu armean particular, primul director al căruia a fost A. A. Zaharianov. Inițial gimnaziul se afla în incinta clădirii Colegiului Comercial din Chișinău, iar lecțiile aveau loc după masă. Din 1919 gimnaziul a obținut o clădire separată. Pentru elevii din alte localități, a fost organizat un cămin-internat, ce se afla sub supravegherea administrației gimnaziului.<sup>39</sup> În cadrul gimnaziului activa și un Consiliu de tutelă, prezidat de I.G. Chirco, care conlucra intens, în ceea ce privește organizarea activității gimnaziului, cu Comitetul „Nacoba”. Pe lângă aceste asociații, a mai activat și un Patronat de doamne armene, a fost înființată o cooperativă etc.

În activitatea de binefacere a organizațiilor din Basarabia un loc important îl ocupau asociațiile populației evreiești. Spre deosebire de celelalte organizații minoritare ponderea lor numerică era impunătoare, fiind deschise filiale în majoritatea localităților din regiune. Cele mai cunoscute erau „*Ezras-Holim*”, *Societatea pentru paza sănătății populației evreiești din Basarabia*, *Societatea pentru ajutorarea evreilor săraci „Ezras Anim”* etc. Unele din aceste organizații au apărut înainte de 1918 și, fiind înregistrate în noile condiții, după Unire și-au continuat activitatea. Spre exemplu, societatea „Ezras Holim” a fost înființată în 1909, însă în anul 1920 în orașul Soroca și în localitatea Mărculești existau filiale ale acestei organizații, ea fiind reînregistrată de noile autorități.<sup>40</sup> Din răvașul delegatului responsabil pentru asigurarea socială din județul Soroca, S. Patrașcu, adresat Ministerului Sănătății, Muncii și Asigurării Sociale din România la 9 noiembrie 1922, aflăm că timp de 10 luni ale anului curent societatea a acordat 37 444 de servicii. Bugetul organizației, ce se forma din cotizațiile de membru, donații și banii obținuți în urma organizării seratelor de binefacere, constituia 70000 de lei, iar cheltuielile – 72 570 lei.<sup>41</sup>

*Societatea pentru paza sănătății populației evreiești din Basarabia (OSE – organizație sanitară evreiască)*, fondată în 1912, a fost oficial înregistrată de organele românești la 23 iunie 1923. Filiale ale acestei organizații au fost deschise în orașele: Akkerman, Bălți, Tighina, Ismail, Orhei, Soroca și în localitățile: Lipcani, Briceni, Rezina, Fălești, Telenești etc. În statutul organizației scopul ei era formulat astfel: „Societatea are ca scop paza sănătății populației evreiești din Basarabia și îngrijirea de dezvoltarea fizică a generației în creștere, acordă tot felul de ajutor la cei bolnavi, contribuie la realizarea diferitor măsuri sanitaro-igienice”.<sup>42</sup> Pentru realizarea scopurilor membrii organizației studiau starea sanitară a populației evreiești din Basarabia, editau și distribuiau reviste de igienă, deschideau spitale, sanatorii, farmacii, ambulatorii, concomitent pregătind personal medical pentru deservirea lor. OSE-ului aparține inițiativa lansării diferitelor programe: „O picătură de lapte”, „Medicina școlară” etc. Programa „O picătură de lapte” a fost lansată la Chișinău la

5 decembrie 1924 și acorda ajutor, în formă de lapte pasteurizat și vitaminizat, familiilor evreilor săraci.<sup>43</sup> Realizarea acestui program a fost posibilă datorită ajutorului bănesc în sumă de 100 mii lei, acordat de văduva medicului Șteinberg, și ajutoarelor de peste hotare.

În scopul realizării obiectivelor propuse organizațiile de binefacere evreiești, cu acordul administrației, înființau ospătării sociale, ceainării, aziluri, spitale, cămine etc. În ospătăriile organizațiilor se putea lua masa la un preț redus, iar în zilele de sărbătoare ele organizau prânzuri sau cine gratuite, cu bucate tradiționale evreiești. În zilele sărbătorilor de paști din anul 1923 ospătăria, finanțată de *Societatea pentru ajutorarea evreilor săraci*, a pregătit bucate de sărbătoare pentru 550 de refugiați, 200 de evrei soldați, 25 de bolnavi din spitalul din Costiujeni și pentru 60 de penitencieri.<sup>44</sup>

Minoritățile naționale din Basarabia tindeau spre integrarea în viața politică din România. Până la unirea Basarabiei cu România, pe teritoriul dintre Prut și Nistru nu existau, de fapt, partide politice. În Sfatul Țării acționau numai grupări (*Blocul Moldovenesc, Frațiunea Țărănească, Frațiunea Minorităților*), care avuse rolul de apărare a intereselor unor grupuri fie sociale, fie etnice, dar care în condițiile unirii își pierduse importanța. Aceasta s-ar explica prin lipsa de tradiție în acest sens și a unei coeziuni puternice între minoritățile naționale, de asemenea și a unor lideri politici, care să poată organiza partide politice.

După Unire pe arena politică a Basarabiei au apărut noi formațiuni politice, în care s-încadrat și reprezentanții minorităților naționale. Preferințele lor politice nu variau în funcție de naționalitate. De exemplu, minoritarii ruși din orașul Tighina „au intrat în mișcările politice, în special în Partidul Național-Liberal și Partidul Național-Țărănesc, și mai puțin la «Georgiști» și «Averescani». În baza politicii duse, încep a ocupa diferite funcții importante ca: subprefect, prefect, primar, adjunct de primar și membri în consiliile județene și comunale.”<sup>45</sup> Ucrainenii din orașul și județul Cetatea Albă „erau încadrați în Partidul Național-Țărănesc, iar cei înstăriți activau în Partidul Național-Liberal și «Averescan». O parte din ei, mai ales cei complet pauperizați, activau clandestin în mișcarea comunistă, fie că înlesneau răspândirea manifestelor comuniste, fie că activau în organizațiile de spionaj.”<sup>46</sup> Minoritatea evreiască din orașul Tighina „în număr destul de mare s-au înscris în Partidul Național Liberal și în Partidul Național-Țărănesc. În Partidul Național-Liberal erau înscrși în majoritate evrei cu stare materială, iar în Partidul Național-Țărănesc numai din clasa de jos.”<sup>47</sup>

Populația evreiască din Basarabia avea o mare însemnătate datorită numărului și influenței sale, ceea ce era foarte important în perioada preelectorală. Acest lucru l-a menționat și generalul Petin, atașat militar în România, în raportul său privind situația din Basarabia la 1919: „În apropierea alegerilor, persoanele oficiale: prefecții, subprefecții, agenți electorali de toate categoriile, sunt trimiși pe lângă evreii importanți pentru a-i decide să participe în mod activ la alegeri în favoarea partidului «Țărănesc» (partid țărănesc român, susținut de către guvernul basarabean), dar evreii sunt rezervați. Ei continuă plângerile împotriva administrației române, se plâng îndelung, insistând asupra detaliilor cererilor fără plată, a bacșișurilor, a necazurilor ale căror obiecte sunt și a brutalității poliției. Dar dacă evreii se îndepărtează de România, ei nu doresc să fie supuși nici regimului rus. Rusia reconstituită le trezește suspiciuni, ba și mai mult, nemulțumiți de administrația română, dar comparând viața actuală liniștită a populației basarabene cu situația din Rusia, evreii recunosc posibilitatea de a trăi și munci în pace. Fără a face o opoziție completă politicii românești, ei mențin o rezervă în fața viitorului și ei deci se vor prezenta la alegeri pentru a nu atrage reaua voință a Puterilor Publice.”<sup>48</sup>

Un număr impunător de evrei erau adepți ai mișcării comuniste din Basarabia, fiind membri ai diferitelor uniuni revoluționare, comitete muncitorești, ai sindicatelor. Printre membrii cei mai activi ai mișcării au fost Iacob Radiuleonski, Iacov M. Bernștein – Kogan, Iacob Lemberț.<sup>49</sup> În luna februarie 1920 toate organizațiile evreiești din Basarabia, ca: „Poalei Sion”, „Bund”, „Tarbut”, „Societatea culturală” etc., s-au unit și au constituit conferbundul afiliat la Partidul Comunist din Basarabia.

Între anii 1921-1923 la mișcarea comunistă din Basarabia propagată, în acel timp, insistent de sovietici, aderă și bulgarii din sudul Basarabiei. Astfel, în anul 1923 este descoperită la Cubei organizația comunistă revoluționară condusă de Nicolae Șișman, numit Afanasiev, care formase nuclee comuniste în comunele cu populație bulgară. Aceste centre aveau ca scop să conlucreze cu organizația revoluționară din Tatarbunar.<sup>50</sup> Organizațiile comuniste din Basarabia nu numai că aveau membri numeroși printre populația minoritară, ci și întreprindeau acțiuni împotriva guvernării române din ținut, urmărind reanexarea Basarabiei la Rusia sau încorporarea ei în Ucraina. Activitatea lor insistentă în Basarabia se datora și vecinătății apropiate cu Ucraina și Rusia sovietică.

În zilele de 23-26 ianuarie 1919 a avut loc o incursiune a unor detașamente naționaliste ucrainene din stânga Nistrului în județul Hotin, unde exista o populație compactă ucraineană. În caz de reușită, naționaliștii ucraineni intenționau să ocupe întreaga Basarabie și s-o anexeze la Ucraina.<sup>51</sup> La 12-17 septembrie 1924 un grup de bolșevici au ocupat satele din sudul Basarabiei: Nicolaevca, Zabrieni, Marasai, Sagana, TatarBunar, Gălinești, Cișmea și Tropacie. De remarcat că din cele 8 sate ocupate, 6 erau locuite de ruși, 1 de bulgari și 1 de moldoveni. În aceste sate se adunau partizani ai revoltei și se proclama Republica Moldovenească. Reacțiile populației din ținut la acest eveniment au fost diferite. O parte din locuitorii satelor au sprijinit aceste grupări, dar a fost și un număr mare de persoane care au opus rezistență. „La Gurile Dunării erau stabiliți pescari ruși, numiți «lipoveni», care nu se amestecau sub nici o formă cu țărani români din vecinătate. Aproximativ 100 din acești lipoveni, ajutați de câțiva bulgari, s-au alăturat formațiunilor sovietice. Însă locuitorii germani și bulgari din vecinătate au refuzat să se alăture invadatorilor ruși. Ei chiar au început lupta împotriva lor, fără a aștepta sosirea trupelor românești.”<sup>52</sup> Populația evreiască a fost prudentă. „La TatarBunar a fost ascuns un ofițer superior român, reținut politic, fie pentru a-l preda, dacă revoluționarii erau învingători, fie pentru a-l salva, dacă erau învingătoare trupele române.”<sup>53</sup>

Comportamentul și atitudinea diferită ale minorităților naționale din Basarabia față de autoritățile române pot fi explicate numai din motiv etnic, ci și social. Mulți proprietari, comercianți, medici, avocați etc., deși erau nemulțumiți de regimul român, totuși îl preferau opresiunii sovietice. Baronul Volghin, fost mare proprietar, a declarat unuia dintre colaboratorii săi: „Nu pot fi suspectat de românofobie, căci sunt unul din cei doi proprietari, care au preferat, cu riscul unor inconveniente multiple, să-și păstreze naționalitatea rusă, dar, ca toți prietenii mei, în caz de plebiscit, aș vota în circumstanțele actuale pentru România... În ceea ce privește țărani de pe fostul meu domeniu, excepții făcând bărbații maturi, toți sunt bolșevici.”<sup>54</sup>

Într-o informație din 28 septembrie 1924, transmisă de agentul consular al Republicii Franceze din Basarabia titularului Legației Franceze, marchizului Saint-Aulaire, situația din Basarabia a fost apreciată în felul următor: „Starea generală de spirit din Basarabia poate fi caracterizată prin denumirea de «bolșevism» dată «stării latente». .... După deruta de pe frontul rus, trupele demoralizate, dezorientate și jefuite s-au răspândit în Basarabia, dedându-se la toate excesele care au marcat începutul bolșevismului. Populația basarabeană

de la țară, deși are un caracter indolent și pasiv, a sfârșit prin a fi zdruncinată, la rândul ei, de acest val de dezordine, pe care nu-l stăpânea nici o autoritate. Aceasta a fost epoca jefuirii marilor proprietăți, în care se găseau bogății adunate timp de secole. Frumoasă perioadă în care totul se găsea din belșug, fără muncă. Acest paradis a durat luni de zile. O republică «autonomă moldovenească», fără mare autoritate, a adus o mică schimbare acestei stări de spirit. În sfârșit, au venit trupe române, aducând cu ele puțină ordine și organizare. Țăranul basarabean nu a pierdut însă amintirea scurtei perioade, care reprezintă în ochii săi bolșevismul și binele făcut, «timpul fericit al libertății», cum spune el.... Țăranul atribuie noilor săi guvernanți români o stare de lucruri care există peste tot în altă parte și care este una din consecințele războiului. Administrația română, rău slujită de către funcționarii insuficient pregătiți, a contribuit la creșterea cauzelor nemulțumirii.... În asemenea condiții o consultare populară ar da rezultate neașteptate și decepționate. Majoritatea regiunilor rurale ar vota pentru o legare de Rusia Sovietică, pe când în mod paradoxal, clasele burgheze și cele intelectuale, deși din vechi proprietari și funcționari ruși, ar vota pentru menținerea stării de lucruri actuale, care reprezintă în ochii lor un rău mai mic. Dar, în aceste împrejurări, situația ar fi bazată pe un echivoc. Țăranul nu s-ar declara atât pentru Rusia, ci pentru bolșevism, din care nu a gustat decât începuturile agreabile și nu urmările inevitabile, mult mai puțin atrăgătoare.”<sup>55</sup>

Datele și faptele menționate relevă cu claritate faptul că în România minoritățile naționale au beneficiat în general de un regim juridic democratic, ceea ce le-a permis de a avea o viață politică și culturală conform aspirațiilor lor. Regimul respectiv era garantat de tratatele internaționale și de actele legislative interne. Pornind de la constatarea că membrii care aparțin minorităților etnice fac parte integrantă din stat, ele le asigurau o egală ocrotire a tuturor cetățenilor majoritari. Această ocrotire se manifesta prin asigurarea egalității în drepturi civile și politice, precum și a liberei dezvoltări religioase și culturale. Încadrarea minorităților naționale din Basarabia în statul român a fost un proces complex, marcat de elemente pozitive, dar și de momente tensionate. Minoritarii au putut să-și deschidă școli, în care studierea se desfășura în limba maternă, activau în cadrul organizațiilor lor naționale cu caracter social și cultural, editau ziare în limba lor maternă etc.

Perioada tranzitorie de până la 1920 a fost relativ satisfăcătoare, după care a început să se manifeste acea dinamică specifică statelor naționale, orientate spre restrângerea drepturilor minoritarilor. Punctul nevralgic l-a constituit, îndeosebi, învățământul de grad elementar împreună cu formarea personalului didactic. Atât timp cât au depins de stat, școlilor minoritare nu li s-au putut asigura toate facilitățile proiectate prin acordurile de pace.

Procesul de integrare în cadrul statului român a fost influențat și de atitudinea minorităților naționale față de noua guvernare. Pe parcursul anilor 1918-1924 majoritatea locuitorilor Basarabiei au fost pentru menținerea unui *status quo*. Estimați pe naționalități, germanii și polonezii acceptau guvernarea română, rușii, ucrainenii, găgăuzii, evreii și bulgarii doreau să se unească cu Uniunea Sovietică.

Germanii și polonezii, care doriseră în 1918 unirea Basarabiei cu România, nu voiau să devină cetățeni sovietici. Germanii erau locuitori harnici, prosperi și loiali față de statul român, motiv pentru care au fost tratați decent de către autoritățile române. În timpul evenimentelor din Tatarbunar din 1924, în unele sate rusești ei au ajutat autoritățile române să instaureze ordinea. Minoritatea poloneză a continuat să rămână, de asemenea, favorabilă statului român.

Rușii, ucrainenii, evreii, bulgarii și găgăuzii erau prosovietici. Rușii au fost atrași din rațiuni naționaliste spre Uniunea Sovietică, iar ucrainenii pentru motive similare de

Republica Sovietică Socialistă Ucraina. Bulgarii și găgăuzii, care își aminteau că predecesorii lor făcuseră parte din ceea ce acum era Uniunea Sovietică, erau atrași emoțional de Soviete. Dar pe lângă factorul național e necesar să se ia în considerare și factorul social. O parte impunătoare de proprietari și intelectuali, reprezentanți ai minorității ruse, bulgare, evreiești, preferau să rămână cu sediul în România și nu în țara sovietelor.

Dincolo de anumite greutăți și tensiuni, anii 1918-1924 au marcat o etapă importantă pe calea integrării minorităților naționale din Basarabia în cadrul statului național unitar român. S-au creat structuri politice și culturale, s-au schimbat idei și s-au căutat soluții, multe dintre ele fiind pozitive. La nivelul masei de cetățeni s-a stabilit o colaborare benefică, atât pentru națiunea majoritară, cât și pentru minoritățile naționale.

#### NOTE

<sup>1</sup> *Legea electorală privind introducerea votului universal, egal, direct și obligatoriu*, în Ioan Scurtu, Liviu Boar, "Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente", București, 1995, p. 110.

<sup>2</sup> La 1 mai 1919 în cadrul Conferinței de pace s-a înființat Comisia statelor noi și a minorităților, pusă sub președinția lui Philippe Berthelot și formată din reprezentanții Franței, Marii Britanii, SUA, Italiei și Japoniei. Ea a elaborat așa-numitele Tratatate ale minorităților. Primul a fost semnat de Marile Puteri cu Polonia, la 28 iunie 1919. Ulterior el a constituit modelul și pentru celelalte state.

Prin aceste tratate Marile Puteri intenționau să evite în timp declanșarea unor conflicte interstatale, care ar fi avut printre cauze și aspecte minoritare. Ele își bazau opțiunea, în primul rând, pe aportul hotărâtor în obținerea victoriei finale și, în rândul al doilea, pe numărul relativ mare al minorităților etnice în statele noi create, care și-au extins suprafața. Cehoslovacia cu 34,6%; Polonia – 31,2%; România – 28,8% erau în această ordine țările în care procentul minorităților era cel mai mare.

<sup>3</sup> I. Mateu, *Doctrina de stat a problemei minoritare*, București, 1929, p. 25.

<sup>4</sup> *Constituția României 1923*, în "Monitorul Oficial", nr. 282, din 29 martie 1923, p. 13.315- 13.335.

<sup>5</sup> N. Popovschi, *Problema naționalizării în Basarabia*, Chișinău, 1922, p. 14; Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 198.

<sup>6</sup> A.N.R.M., fond 2108, inv. 1, dosar 16, f. 1-3, Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 198

<sup>7</sup> *Sfatul Țării*, 23 august 1918, nr. 178.

<sup>8</sup> *Бессарабский край*, 29 aprilie 1918; *Sfatul Țării*, 26 iulie 1918.

<sup>9</sup> *Бессарабский край*, 29 aprilie 1918.

<sup>10</sup> *Sfatul Țării*, 26 iulie 1918

<sup>11</sup> *Ibidem*, 26 iulie 1918.

<sup>12</sup> *Бессарабский край*, 22 aprilie 1918, p. 1.

<sup>13</sup> *Ibidem*, 22 aprilie 1918, p. 4.

<sup>14</sup> *Sfatul Țării*, 29 iunie 1918, nr. 71.

<sup>15</sup> *Ibidem*, 29 iunie 1918, nr. 71.

<sup>16</sup> Arhivele naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor ( în continuare se va cita: A.N.I.C., fond Min. Instr. și Cult.), direcția școlară și extrașcolară din țările române-surori, dosar 30/1920, f.1. Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 201-202.

<sup>17</sup> *Dreptatea*, 16 iulie 1921, nr. 197.

<sup>18</sup> *Ibidem*, 16 iulie 1921, nr. 197.

<sup>19</sup> *Ibidem*, 16 iulie 1921, nr. 197.

<sup>20</sup> A. N. R. M., f. 680, inv. 1, d. 3192, p. 134.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 19.

<sup>22</sup> *Ibidem*, p. 19

<sup>23</sup> *Activitatea corpurilor legiuitoare și a guvernului de la ianuarie 1922 până la 27 martie 1926*, București, 1926, p. 69-70

<sup>24</sup> *Ibidem*, pag. 70.

<sup>25</sup> A.N.R.M., f. 680, d. 4534, f. 78-100.

<sup>26</sup> *Renașterea națională*, 21 septembrie, 1924; C. Iancu, *Evreii din România ( 1919-1938)*, București, 2000, p. 128.

<sup>27</sup> *Бессарабия*, IV, nr. 199 din 8 septembrie 1922.

<sup>28</sup> *Viața românească*, Iași, Xv, nr. 5, 1923, p. 225; Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 202

<sup>29</sup> *Бессарабская почта*, III, nr. 533 din 23 ianuarie 1924; nr. 534 din 24 ianuarie 1924; Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 218.

<sup>30</sup> *Бессарабская почта*, III, nr. 533 din 23 ianuarie 1924; Gh. Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, p. 218.

<sup>31</sup> С. К. Брысякин, *Культура Бессарабии 1918-1940*, p. 172.

<sup>32</sup> *Бессарабский край*, 29 aprilie 1918.

<sup>33</sup> *Бессарабский край*, 29 aprilie 1918.

<sup>34</sup> *Parlamentarii evrei în forul legislativ al României (1918-1940)*, București, 1998, p.78.

<sup>35</sup> *Sfatul Țării*, 26 iulie 1918.

<sup>36</sup> *Sfatul Țării*, 26 iulie 1918.

<sup>37</sup> *Sfatul Țării*, 29 noiembrie 1918, nr. 260.

<sup>38</sup> *Din trecutul nostru*, nr. 3-4, ianuarie 1934, p. 33.

<sup>39</sup> *Бессарабия*, 29 mai 1919, nr. 45

<sup>40</sup> *Бессарабское слово*, 1936, 30 iulie, nr. 2011; Я. М. Копанский, *Благотворительные организации евреев в Бессарабии в межвоенный период (1918-1940)*, Кишинэу, 2002, p. 99.

<sup>41</sup> A.N.R.M., f. 2071, inv. 1, d. 36, p. 5; Я. М. Копанский, *Благотворительные организации евреев в Бессарабии в межвоенный период (1918-1940)*, Кишинэу, 2002, p. 127.

<sup>42</sup> A.N.R.M., f. 171, inv. 2, d. 3395, p. 3.

<sup>43</sup> *Наша речь*, 5 decembrie 1924.

<sup>44</sup> *Бессарабия*, 6 aprilie 1923; Я. М. Копанский, *Благотворительные организации евреев в Бессарабии в межвоенный период (1918-1940)*, Кишинэу, 2002, p. 183-184.

<sup>45</sup> A.N.R.M., f. 680, i. 1, d. 4534, f. 72-73.

<sup>46</sup> *Ibidem*, p. 119-121.

<sup>47</sup> *Ibidem*, p. 119-121.

<sup>48</sup> Generalul Petin, *Atașat Militar în România, Domnului Ministru de război (E.M.A. Biroul-Misiunii nr. 2, Paris, raport privind Basarabia, în V. Dobrinescu, I.Pătroiu, "Documente străine privind Basarabia și Bucovina (1918-1944)", București, 2003, p. 46-47.*

<sup>49</sup> Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, f. Problema 33, vol. 4, p. 284/285; Ioan Scurtu, Liviu Boar (coordonatori), *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente*, București, 1995, p. 242-243.

<sup>50</sup> A.N.R.M., f. 680, i. 1, d. 4534, f. 311.

<sup>51</sup> Arh. Ist. Centrală, fond personal Pan. Halippa, dosar 97/f.d., f. 2-3, în Gh. Cojocaru, "Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)", București, 1997, p. 99.

<sup>52</sup> Generalul Petin, *Atașat Militar în România, Domnului Ministru de război (E.M.A. Biroul-Misiunii nr. 2, Paris, Raport privind Basarabia, în V. Dobrinescu, I.Pătroiu, "Documente străine privind Basarabia și Bucovina (1918-1944)", București, 2003, p. 51.*

<sup>53</sup> *Ibidem*, p. 63.

<sup>54</sup> *Ibidem*, p. 52.

<sup>55</sup> *Ibidem*, p. 55-57.

## Summary

### *Some aspects of the national minority's social and political life from Basarabia part of Romania (1918-1925)*

The author concludes that in Romania national minorities basically benefit of a democratic legal regime assured by International treaties and home normative acts. Despite some difficulties and efforts, 1918-1924 marked an important phase of national minority's integration from Basarabia part of national unitary state Romania. Was created the political and cultural structures, was changed ideas and look for solutions, many of which was positive. On citizenships level was established a benefic collaboration both the national majorities and the national minorities.

NOI CONTRIBUȚII LA PROBLEMA PRIVIND  
DOMENIILE MĂNĂSTIRILOR ÎNCHINATE DIN BASARABIA (1813-1917).  
SUPRAFAȚĂ, ORIENTARE, CAPACITATE ECONOMICĂ.  
CONSIDERAȚII GENERALE

*Tatiana Varta*

Problema supusă cercetării noastre până în prezent n-a fost studiată de către istoriografia română. E adevărat că în unele lucrări întâlnim mențiuni lapidare privind suprafețele domeniilor basarabene ale mănăstirilor închinat, la diferite etape<sup>1</sup>, sau unele aprecieri cu caracter general, privind viața social-economică în aceste teritorii<sup>2</sup>. E necesar să menționăm, de asemenea, că studierea acestei probleme este îngreuiată și de lipsa unei statistici, care ar reflecta evoluția acestei probleme sub toate aspectele sale.

După anexarea Basarabiei, un șir de mănăstiri închinat în baza art. 7 al Tratatului de pace de la București întreprind eforturi pentru vinderea sau schimbarea domeniilor ce le aparțineau în Basarabia. Unii stareți reușiseră chiar să vândă o parte din domeniile acestor mănăstiri<sup>3</sup>. Acest fapt a alarmat autoritățile țariste. Guvernatorul Basarabiei, generalul Harting, înainte de a solicita intervenția guvernului rus în această problemă, a cerut, mai întâi, mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni informația necesară privind proprietățile acestor mănăstiri în stânga Prutului<sup>4</sup>.

Peste o săptămână, la 15 decembrie 1813, mitropolitul a adresat guvernatorului un amplu răspuns, în care a enumerat toate mănăstirile închinat și neînchinat din dreapta Prutului, ce aveau domenii în Basarabia, de asemenea, evidențiind toate drepturile și obligațiunile acestora, în conformitate cu voința ctitorilor și donatorilor, care în acea perioadă erau grav încălcate de către mănăstiri. Mitropolitul Gavriil Bănulescu Bodoni mărturisea în acest context că în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812, când deținea funcția supremă ecleziastică în cele două Principate Române, pentru a curma abuzurile egumenilor greci, elaborase un proiect de lege, ce urma a fi aprobat de către Sf. Sinod, conform căruia embaticul pentru fiecare mănăstire trebuia să fie egal cu o zecime din venitul anual<sup>5</sup>. Însă această intenție n-a avut șansa să devină lege.

La solicitările guvernatorului, mitropolitul Gavriil a răspuns că mărimea embaticului, care urma să fie expedit de pe fiecare domeniu al mănăstirilor închinat, era greu de stabilit, deoarece, la început, conform hrisoavelor donatorilor, egumenii acestor mănăstiri erau obligați să folosească veniturile obținute pentru întreținerea și hrana călugărilor, împodobirea bisericilor și reparația clădirilor mănăstirești, ajutorarea celor săraci și orfani și pentru școli. Abia după toate aceste cheltuieli, restul venitului urma să fie expedit mănăstirilor închinat.

Către începutul secolului al XIX-lea starea de lucruri s-a schimbat. Egumenii greci, veniți în Basarabia, mai întâi trimiteau mănăstirilor închinat embaticul stabilit prin contract, iar celelalte sume rămase erau cheltuite arbitrar, tot de către aceștia, fără a da cuiva socoteală<sup>6</sup>.

Vinderea, amanetarea și schimbarea domeniilor erau considerate de mitropolitul Gavriil, contrare canoanelor bisericesti, deoarece domeniile mănăstirești nu erau proprietatea cuiva, ci constituiau „averea bisericească, menită spre fapte bune, întru veșnica continuare”. Din acestea reieșea că nu numai stareții mănăstirilor sau autoritatea superioară ecleziastică din Moldova, dar nici chiar patriarhul nu erau în drept să permită vânzarea-cumpărarea averilor mănăstirești.

La 24 decembrie 1813 guvernatorul Harting a expediat un amplu raport Președintelui Consiliului de Stat și Consiliului de Miniștri, contelui N. I. Saltâkov, în care, în baza argumentării furnizate de către Gavriil Bănulescu-Bodoni<sup>7</sup>, încearcă să conteste dreptul mănăstirilor închinată de a-și vinde domeniile din Basarabia. Harting comunică contelui Saltâkov că, între timp, ordonase Primului Departament al guvernului regional să nu recunoască legitimitatea operațiilor de vânzare-cumpărare a domeniilor mănăstirești, până la indicațiile respective ale instanțelor superioare. În același timp, guvernatorul l-a însărcinat pe consulul general rus de la Iași, A. Pini, să comunice autorităților ecleziastice moldovenești despre deciziile sale, pentru ca acestea să evite realizarea unor atare operații.

Pentru a exclude înstrăinarea domeniilor basarabene și a curma abuzurile egumenilor greci și a mănăstirilor închinată, guvernatorul Basarabiei propunea Petersburgului spre aprobare un șir de remanieri în modul de distribuire a veniturilor și în cel de administrare a domeniilor. Astfel, el sugerează un nou principiu de distribuire a veniturilor, în conformitate cu care Locurilor Sfinte urma să le revină o zecime din venitul net, mănăstirilor închinată din Moldova, cărora le aparțineau domeniile basarabene – 4/10 din venit, iar mănăstirilor neînchinată din dreapta Prutului – 1/2 din venituri. Jumătate din venituri trebuia să rămână în posesia domeniilor basarabene și să fie cheltuite în conformitate cu testamentele ctitorilor și donatorilor – în scopul întreținerii spitalurilor locale, școlilor laice și teologice, cât și ajutorării celor săraci<sup>8</sup>.

Generalul Harting considera oportun să se mențină vechiul principiu de dare în arendă provizorie, prin contract, persoanelor particulare a loturilor din suprafețele domeniilor. Egumenilor le revenea sarcina să încheie aceste contracte. Dar, spre deosebire de perioadele precedente, împuternicirile acestora trebuiau să fie limitate, iar activitatea lor – supusă unei supravegheri stricte. Astfel, informația privind veniturile anuale urma să fie adusă la cunoștința autorităților civile ale Basarabiei în mod obiectiv și cu regularitate.

Pentru colectarea veniturilor și distribuirea acestora, pentru o administrare locală mai eficientă a domeniilor, de asemenea și pentru supravegherea stării lor, conform principiilor elaborate de guvernator, urma să se constituie o comisie specială, alcătuită din funcționari ai guvernului regiunii Basarabia și din reprezentanți ecleziastici, subordonată guvernatorului. În unele cazuri, se admiteau și consultări ale comisiei cu căpetenia eparhiei Chișinăului și Hotinului<sup>9</sup>.

Comisia, purtând grija pentru majorarea veniturilor de pe domeniile mănăstirești, era obligată să ducă evidența contractelor semnate, să le supună unei verificări și să le confirme. Contractele dezavantajoase urmau să fie anulate de către comisie, ea implicându-se nemijlocit în aceste cazuri, pentru a semna altele noi. Guvernatorul Harting considera că doar în asemenea caz „regiunea Basarabia putea profita de o parte din veniturile domeniilor mănăstirilor închinată”, în caz contrar, dacă egumenilor li se mențineau vechile drepturi, „atunci ei, la sigur, își vor însuși toate veniturile”<sup>10</sup>.

Comitetul instituit pe lângă guvernul Moldovei „pentru soluționarea afacerilor de peste Prut” anunța consulul general rus de la Iași despre atitudinea negativă a domnitorului Moldovei Calimachi față de nota consulatului, remisă autorităților moldovenești la 15 decembrie 1813, privind decizia guvernatorului Harting de a sista operațiile de vindere-cumpărare a domeniilor mănăstirilor închinată. O atare decizie era calificată de domnitor drept „contrară tratatului”, care prin art. 7 admitea efectuarea liberă a operațiilor de vânzare-cumpărare și schimb pentru toate categoriile de proprietari, inclusiv pentru mănăstirile închinată<sup>11</sup>. Domnitorul — a protestat pe lângă Poarta Otomană contra deciziilor guvernatorului Basarabiei, considerând că această decizie va provoca pierderi enorme mănăstirilor<sup>12</sup>.

Duelul dintre cei doi demnitari a continuat. Guvernatorul Harting, în depeșa din 30 ianuarie 1814, adresată consulului general rus la Iași, a contestat deciziile adoptate de domnitorul Calimachi, reiterând hotărârea adoptată de el anterior<sup>13</sup>. Pentru a convinge Petersburgul de justetea deciziilor sale și a-și asigura susținerea acestuia, guvernatorul Harting expediază, la 8 martie 1814, contelui Saltâkov un amplu raport, care includea o informație desfășurată privind numărul domeniilor mănăstirilor închinat din Basarabia și veniturile anuale obținute de acestea ca rezultat al arendării suprafețelor de pământ arabil mănăstiresc<sup>14</sup>.

Din cele două tabele ce urmează desprindem prețioase informații privind domeniile mănăstirilor închinat imediat după anexarea Basarabiei la Imperiul rus. Astfel, mănăstirea Golia, închinată Sf. Munte, dispunea în acel timp de 30 de domenii, care îi asigurau un venit net anual de 36800 lei. Încă trei mănăstiri (Sf. Sava, Frumoasa, Cetățuia) dispuneau de suprafețe întinse în Basarabia, celelalte având de la unul până la 9 domenii. Printre arendașii acestor domenii, majoritatea o dețineau persoanele de origine străină (greci, evrei, armeni). Aceasta însemna că un procent important din veniturile domeniilor basarabene, revenea străinilor.

Tabelul 1

**Domeniile basarabene ale mănăstirilor închinat și veniturile lor pe un an**

Denumirea mănăstirii	Denumirea domeniului	Denum. ținutului	Venitul fiecărui domeniu provenit în timp de un an în urma arendării în lei	Numele arendașului
1	2	3	4	5
Golia închinată Sf. Munte	Burcărești	Orhei	500	Gavril Cosovschi
	Trebujeni și Oxentia	Orhei	2000	Gramatic
	Molovata	Orhei	4000	Dimitrie Necule
	Cirișnovăț	Soroca	7500	Nicola Jivora și Stavri
	Vasilcău			
	Voroncău*			
	Slobozia Voroncău**			
	Cerlina			
	Zoluceni***			
	Sănătăuca			
Climăuți	Schitul Japca			
Socul cu localit.				
Rașcova				
	¼ din domeniul Japcii			

\* Vărăncău

\*\* Slobozia Vărăncău

\*\*\* Zăluțeni

	Clocușna Bogdănești fără sat Viișoara Malinești* Clișcăuți Țiganca	Hotin	3000 800 1450 1500 11000	Împuternicit mănăstirii
	Sector al Teleneștiului fără sat Sector al satului Dunești fără sat Ocolul fără sat Pogubeni fără sat** Sectorul Hilișteni Comba fără sat Hoicești Sector pe moșia Mariniuci	Iași	500 800 600 350 1200 1400	Serdarul Anastasie Scorțescu Raicu; Abojeru G. Negrecu Căminarul Zamfirache Dima Grecul Gheorghe Giugureanu N-a fost dat în arendă
Venitul net anual 36800				
<b>Bărboiul</b> închinată, Sf. Munte	Îndărătnici Cocoruzeni Chetrosul fără sat 1/6 din Nisporeni O parte din Ordășei fără sat și o parte din Răspopeni fără sat Sectoare din Ploșca și din Pistruieni Titieni	Orhei    Sorooca  Iași	500 1200 300 400 600 250 800	Mihai Velici Matei, fiul lui Iordache Sirga Constantin Țârul Satul Nisporeni  Schitul Dobrușa  Schitul Dobrușa Căminarul Mihalache
Venitul net anual 4050 lei				
<b>Dobrovăț,</b> închinată Sf. Munte		Baurci Greceni	2000	Împuternicit. mănăstirii
Venitul net anual 2000 lei				
Măn. Sf. Ioan Gură de Aur închinată unei măn. grec. din Albania	Scripețeni	Lăpușna Rezina fără sat Orhei Hotărniceni	1600 400 500	Evreii Iancu și Izrail Evreul Leiba Locuitorii satului Gangur
Venitul net anual 2500 lei				

\* Mălinești

\*\* Păgubeni

<b>Frumoasa</b> îchinată Muntelui Athos	Strășeni	Orhei	2200	Pavelim Corescu Gheorghe Hrisotrat	
	O parte a or. Chișinău și a moșiei Chișinăului		2500		
	Zastâncă		300		Ioniță Codrea, împuternicit mănăstirii
	Boșernița*	Soroca	1800		
	Mateuți		2000		
Gârbova**		600			
Verejeni	Iași	600	Evreul Avram Medelnicerul Andoni		
Simeni și Zagorancea		1000			
Conceni					
Venitul net anual 10400 lei					
<b>Cetățuia,</b> îchinată Patriarhei din Ierusalim	Valea Bujorului fără sat		300	Hagi Mihalachi împuternicit mănăst.	
	Dângeni		500		
	Parcova, câșla lui Suliman		1600	Împuternicit mănăstirii	
	Dânjeni		500		
	Moreni fără sat		500	Tănase Borș Dimitrie Grecu	
	Dângeni		1300		
	Fântâna Albă		1500	Grigoraș Radu Vartan Arman	
	Chetrosu fără sat	Iași	1000		
	Domul fără sat		1600	Criste Maramureș Iacob Agobmovici armeanul Gheorghe Gotca grecul	
	Sturzeni fără sat	1600			
Chetrișu		1000	Serghie Grecu Andreali armeanul		
Logofeteni fără sat	Iași	1200			
Dușmani		1200			
Hojdeeni fără sat					
Venitul anual 13800 lei					
<b>Mănăstirea</b> <b>Sf. Sava,</b> îchinată Patriarhiei din Ierusalim	Giurgești fără sat	Orhei	900	Nahibet armeanul Pantazi Grecu Dumitrache Sula Împuternicitul mănăstirii	
	Trifești		500		
	Horilcani***		1600		
	Glihgeni cu local.		1100		
	Sudarca	Soroca	5000	Ioniță Strejescu	
	Sauca				
	Briceni				
Cucuceni					
Orionești****			Mordoros armeanul Toader Stihii Ioan Motosari		
Unguri		2000			
Călărășeuca		600			
Scumpia	Iași	1500			
Sectoare din loc. Cucuieți					
Vitrișoia cu Hănăseni					
Venitul net anual 13200					
<b>Galata,</b> îchinată Patriarhiei din Ierusalim	Or. Chișinău cu localitatea Buiucani în același hotar	Orhei	6500	Sârdar. Toader Macarescu Gheorghe Grecu	
	Fălești	Iași	1200		
Venitul anual 7700 lei					

\* Coșernița  
\*\* Hârbova

\*\*\* Holercani  
\*\*\*\* Arionești

<b>Bârnova</b> , închinată Patriarhiei din Ierusalim	Ustia Zernești	Orhei Greceni	2000 400	Nicolae Cais Împuternicit mănăstirii
Venitul net anual 2400 lei				
<b>Pobrata</b> , închinată Patriarhiei din Ierusalim	Prepelița fără sat Dobrușa Redeni	Soroca Iași	100 80 1000	Vasile Bocreci Schitul Dobrușa Anastasiu Dimitri
Venitul net anual 1180 lei				
<b>Fâști</b> , închinată Sf. Munte	Volcineț cu local și pădure Pânășești	Orhei Iași	1000 600	Locuitorii satului Volcineț Locuitorii satului Pânășești
Venitul net anual 1600 lei				
<b>Dancu</b> , închinată Sf. Munte	Leușeni	Orhei	1400	Ionița Sofiu
Venitul net anual 1400 lei				
<b>Mănăstirea Aron Vodă</b> , închinată unei mănăstiri grecești	Pârlița fără sat Stolniceni Deluțul fără sat (o parte a domen.)	Soroca Iași	300 500 250	Alecu Gheorghe Tomuz Locuitorii satului Vărzărești
Venitul net anual 1050 lei				
<b>Burdujeni</b> , închinată Sf. Munte	Moșana fără sat Grinăuți Frasineni fără sat ½ din localitatea Grușovăț Lipnic și Grinăuți	Soroca Iași Hotin	800 1000 1000 1500 2600	Împuternicitul mănăstirii Mteronachi Țăgeta Împuternicitul mănăstirii
Venitul net anual 6900 lei				
<b>Oena</b> , închinată Sf. Munte	½ din localitatea Șireuți, numită Vlădicina	Hotin	2000	General. Lider**
Venitul net anual 2000 lei				
<b>Răchitoasa</b> , închinată Sf. Munte	Lomanova cu 3 localit.: Lomanova, Sălci, Cotul Podoimii	Soroca	700	Vistern. Nicolae
Venitul net anual 700 lei				
<b>Păpăuți</b> , închinată Sf. Munte	Duruitoarea	Iași	350	Vătavul Mihalaș Pogonari
Venitul net anual 350 lei				
<b>Trei Ierarhi</b> , închinată	Avreneni fără sat	Iași	700	Dimitrie Grecu
Venitul net anual 700 lei				
	Cameni fără sat închinată Sf. Munte	Iași	2000	Căminarul Ioan Matei
Venitul net anual 2000 lei				
<b>Venitul total: 110730 lei</b>				

\* Zărnești    \*\*Lüders

Tabelul 2

## Mănăstirile închinatate și domeniile lor de pe teritoriul Basarabiei. Venitul lor anual

Denumirea mănăstirii	Numărul domeniilor		Venitul anual
	cu localitate	fără localitate	
Mănăstirea Golia, închinată Sf. Munte	23	7	36800
Mănăstirea Bărboi, închinată Sf. Munte	6	3	4050
Mănăstirea Dobrovăț, închinată Sf. Munte	1	–	2000
Mănăstirea Sf. Ioan Gură de Aur, închinată unei mănăstiri grecești din Albania	2	1	2500
Mănăstirea Frumoasa, închinată Patriarhiei Ierusalim	11	–	10400
Mănăstirea Cetățuia, închinată Patriarhiei din Ierusalim	7	7	13800
Mănăstirea Sf. Sava, închinată Patriarhiei din Ierusalim	13	1	13200
Mănăstirea Galata, închinată Patriarhiei din Ierusalim	3	–	7700
Mănăstirea Bârnova, închinată Patriarhiei din Ierusalim	2	–	2400
Mănăstirea Pobrata, închinată Patriarhiei din Ierusalim	2	1	1180
Mănăstirea Fâstici, închinată Sf. Munte	2	–	1600
Mănăstirea Dancu, închinată Sf. Munte	1	–	1400
Mănăstirea Aron Vodă, închinată unei mănăstiri Grecești	1	2	1050
Mănăstirea Burdujeni, închinată Sf. Munte	5	2	6900
Mănăstirea Răchitoasa, închinată Sf. Munte	3	–	700
Mănăstirea Popăuți, închinată Sf. Munte	1	–	350
Mănăstirea Trei Ierarhi, închinată Sf. Munte	1	–	700
Mănăstirea Ocna, închinată Sf. Munte	1	–	2000
Mănăstirea de pe Sf. Munte	–	1	2000
<b>În total:</b>	<b>85</b>	<b>25</b>	<b>110730</b>

Țăranii de pe pământurile mănăstirești, juridic, se considerau liberi, însă, în virtutea faptului, că nu dispuneau de pământ, erau nevoiți să ia în arendă loturi de la mănăstiri, devenind, astfel, dependenți.

Părăsirea domeniului mănăstiresc, formal, era permisă de lege. Acest drept al țăranilor fusese consfințit de către „Statutul privind constituirea oblastiei Basarabia”, „Regulamentul despre țăranii” din 1834 și „Contractul normal” de la 1846. Realizarea acestui drept în practică însă era împiedicată de mai multe obstacole. Pentru a părăsi vechiul domeniu, țăranul trebuia să obțină consimțământul administrației locale, de asemenea, era obligatoriu ca toate datoriile față de mănăstire să fie achitate<sup>15</sup>.

În anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea, pe domeniile mănăstirești au fost extinse suprafețele însămânțate, în special, din contul defrișării pădurilor. În paralel sunt valorificate pământul de țelină, imașurile și fânașurile învecinate și uzurpate pământurile răzeșilor.

Viața economică a domeniilor mănăstirești era variată. A Zașciuc, scriind despre mănăstirile basarabene din prima jumătate a secolului al XIX-lea, menționa că „toate mănăstirile se ocupau cu agricultura, vităritul, pomicultura, agricultura și viticultura. Se semăna grâu, orz, porumb ș. a.”<sup>16</sup>.

Domeniile mănăstirești erau divizate în două părți. O parte era arendată de către țăranii (loturi), pentru care prestau boierescul și plăteau dijma, cealaltă parte era dată în arendă altor persoane, care, la rândul lor, transmiteau loturile în subarendă.

Pe domeniile mănăstirilor închinatate țăranii se ocupau, în special, de cultivarea cerealelor. Din păcate, date statistice s-au păstrat puține, de aceea este imposibil a reda un tablou cât de cât veridic al domeniului mănăstiresc.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, cresc suprafețele însămânțate cu cereale. În 40 de ani ele s-au extins de 4 ori<sup>17</sup>. În această perioadă continuă să rămână predominant în prelucrarea pământului mănăstiresc sistemul de pârloagă. Se foloseau aceleași unelte de muncă, ca și pe domeniile moșierești, se utilizau plugul greu, tras de 2-3 perechi de boi, plugul de lemn și boroana. Coasa, secera și îmblăciul erau folosite la strânsul pâinii.

În anii '50-'60 ai secolului al XIX-lea pe domeniile unor mănăstiri încep să fie utilizate mașini agricole, semănători, secerătoare, cositoare și treierătoare cu abur<sup>18</sup>.

Către mijlocul anilor '30, ponderea suprafețelor însămânțate cu grâu crește, față de cea a porumbului. Acest fapt era determinat de sporirea exportului grâului peste hotarele guberniei. Ca rezultat al acțiunii unor factori favorabili, se dezvoltă viticultura și pomicultura. Mănăstirile și schiturile în Basarabia erau scutite de impozite, inclusiv, pe vii și livezi. Condițiile climaterice favorabile, solul roditor stimulau dezvoltarea acestor ramuri. În afară de aceasta, guberniile Rusiei constituiau o piață favorabilă pentru realizarea vinurilor și fructelor.

În anii '40-'50 s-au majorat simțitor suprafețele plantate cu viță de vie, fiind utilizată pe larg munca salariată. În viile mănăstirii Căpriană lucrau de la 110 până la 140 de muncitori, care se împărțeau în două categorii: sezonieri și cu ziua. Plata se făcea în bani și în natură. Predomina prima formă de plată. Se practica și plata prin acord (la culesul poamei, fructelor și legumelor).

Cea mai mare parte a vinului produs era realizat pe piață. O parte din vin se realiza pe loc negustorilor în bază de contract, altă parte era vândută la Moskova, Odesa, Harkov, Petersburg și în alte orașe rusești. Cel mai mare furnizor de vin era mănăstirea Căpriană<sup>19</sup>.

1822— produs 17154 vedre	1844— produs 42311 vedre
vândut 12560 vedre	vândut 33941 vedre

1834— produs 35254 vedre	1854— produs 46565 vedre
vândut 27954 vedre	Vândut 39617 vedre

În anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea pe domeniile mănăstirești se dezvoltă pomicultura. Nu dispunem de date exacte privind suprafețele de livezi. La 1850 65 domenii mănăstirești dispuneau de 4961 desetine de livezi, în vreme ce 358 domenii moșierești și 20 domenii ale răzeșilor – de 9231 desetine. Anual, pe domeniile mănăstirești se preparau dulceturi, magiun, diferite siropuri, se vindeau în cantități mari cireșe, vișine, caise, prășade, prune, mere, nuci. Către mijlocul secolului al XIX-lea sporește realizarea pe piață a fructelor proaspete și uscate. Între anii '20-'50 cantitatea de fructe uscate realizată s-a majorat mai bine de 4 ori, iar cantitatea de fructe proaspete – de 3,5 ori:

- ♦ anii '20 – 65000 puduri
- ♦ anii '30 – 11600 puduri
- ♦ anii '50 – 23000 puduri.

Vităritul, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, continuă să dețină în viața economică a domeniilor mănăstirești una din pozițiile-cheie. Printre primele locuri se afla oieritul. Se creșteau, de asemenea, cai, bovine, porcine. A. Zașciuc menționa, în acest context, că „fiecare mănăstire dispune de bovine, deoarece ele sunt necesare pentru prelucrarea pământului, dar într-o stare mai bună, totuși, se afla oieritul”<sup>20</sup>. În perioada cercetată se manifesta tendința de creștere a numărului cailor și porcinelor. Pentru îngrijirea acestor animale se utiliza munca salariată. Plata muncii se efectua în bani și în natură. De regulă, plata se achita la sfârșitul termenului, stabilit prin contract. Începând cu anii '40 ai secolului al XIX-lea, mai mult de 50% din numărul vitelor erau destinate pentru vânzare.



Denumirea mănăstirii	În județul Chișinău				În județul Soroca			
	hotărnicite		nehotărnicite		hotărnicite		nehotărnicite	
	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani
1. Golia	5 1923	2299	2 ½ 1856	2220	3744	408	21829	153
2. Spitalul Sf. Spiridon							15420	856
3. Varatic								
4. Sf. Gheorghe din Zograf	1146	1816	34647	169				
5. Sf. Vineri			5692	1062				
6. Sf. Mormânt	786	1074	781	—	2453	2075	12462	2200
7. Aron Vodă			238	1800			1000	—
8. Ocna								
9. Teodorenii					3199	804	4214	1200
10. Sf. Sava							3758	—
11. Frumoasa							2940	—
12. Burdujeni							6200	—
13. Trei Ierarhi								
14. Dobruja								
15. Dancu								
16. Popăuți								

Denumirea mănăstirii	În județul Orhei				În județul Iași			
	hotărnicite		nehotărnicite		hotărnicite		nehotărnicite	
	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani
1. Golia	10246	840	5181	600	758	1300	3848	986
2. Spitalul Sf. Spiridon							6210	1840
3. Varatic								
4. Sf. Gheorghe din Zograf								
5. Sf. Vineri								
6. Sf. Mormânt	6252	1359	5109	1079	3249	1355	30076	2137
7. Aron Vodă							3044	600
8. Ocna								
9. Teodorenii								
10. Sf. Sava								
11. Frumoasa			1756	2000			3030	1149
12. Burdujeni								
13. Trei Ierarhi							2391	280
14. Dobruja								
15. Dancu								
16. Popăuți							1177	510

Denumirea mănăstirii	În județul Hotin				În total			
	hotărnicite		nehotărnicite		hotărnicite		nehotărnicite	
	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani	desetine	stânjani
1. Golia	5261	290	6165	576	21934	337	40274	285
2. Spit. Sf. Spiridon							25022	727
3. Varatic							3250	—
4. Sf. Gheorghe din Zograf					10418	1414	34647	169
5. Sf. Vineri							5692	1062
6. Sf. Mormânt			1237	400	12742	1063	49667	1012
7. Aron Vodă							4283	—
8. Ocna			1458	1355			1458	1355
9. Teodorenii			1248	1050	3199	804	5462	2250

10. Sf. Sava							3758	–
11. Frumoasa							7727	749
12. Burdujeni							6200	–
13. Trei Ierarhi							2391	280
14. Dobruja							626	1145
15. Dancu							2031	595
16. Popăuți							1177	510

După înfăptuirea reformei de la 1861 din Rusia, tulburările țărănești în Basarabia s-au intensificat<sup>25</sup>, cuprinzând și domeniile mănăstirești. În martie 1863, țăranii de pe domeniul Chițcani, jud. Bender, au cerut autorităților să li se permită să se strămute pe pământurile statului<sup>26</sup>.

Conform ministrului de Interne, Panin, reforma în Basarabia se târăgăna din cauza că se aștepta efectuarea reformei agrare în România<sup>27</sup>. Reforma în Basarabia trebuia să ofere țăranilor basarabeni ceva mai mult decât reforma din dreapta Prutului țăranilor români<sup>28</sup>.

În primăvara anului 1865 s-au intensificat tulburările țărănești în județele Hotin și Soroca. Țăranii din aceste județe refuzau să semneze cu moșierii contracte și să lucreze pământul, revendicând anularea „Contractului normal”, împrumutarea fără răscumpărare, cu pământ moșieresc, proclamarea independenței lor depline față de moșieri, acordarea drepturilor civile<sup>29</sup>.

Guvernatorul Basarabiei, Antonovici, îi spunea ministrului de interne că țăranii din cele două județe au fost influențați, în special, de reforma din 1864 din România<sup>30</sup>. Conteul Stroganov, general-guvernatorul Novorosiei și Basarabiei, considera că țăranii români din Basarabia trebuie să fie lipsiți de pământ și să fie impuși să se stabilească în guberniile rusești din centrul Rusiei, în Siberia, Caucaz, deoarece „e mai convenabil pentru Rusia ca hotarul său natural să fie populat cu etnici ruși”<sup>31</sup>.

În virtutea unor circumstanțe politice și sociale (intensificarea mișcării țărănești în ținut, poziția importantă strategică a Basarabiei față de țările din Balcani și, în primul rând, față de România), guvernul țarist a fost nevoit să facă țăranilor basarabeni unele cedări neînsemnate, spre deosebire de foștii țărani iobagi din Rusia<sup>32</sup>. Același ministru de interne, contele Panin, indica asupra necesității stabilirii pentru țăranii basarabeni a unui asemenea „mod de viață, care le-ar permite să aibă o situație mai bună decât vecinii lor de același sânge – țăranii moldoveni”<sup>33</sup>.

Legea din 14 iulie 1868 obliga moșierii să ofere țăranilor pentru anumite prestații în proprietate permanentă loturi de pământ. De acest drept se bucurau toți țăranii, care locuiau pe pământurile moșieresc și mănăstiresc.

Pământul în Basarabia, spre deosebire de Rusia, putea fi transmis prin moștenire. Toate familiile țărănești au primit aceeași suprafață de pământ, indiferent de numărul membrilor în familie. Dimensiunile loturilor au fost stabilite în mod diferit – de la 8 desetine, în județul Hotin, până la 13,5 desetine în jud. Akkerman<sup>34</sup>.

Împrumutarea țăranilor români cu loturi, deși acestea erau mai mici decât cele ale coloniștilor bulgari, găgăuzi și nemți, pentru o anumită perioadă a diminuat acuitatea chestiunii agrare în ținut. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, ca rezultat al divizării loturilor, situația țăranilor s-a înrăutățit. Tentativele de a-i împrumuta pe țărani cu ajutorul creditelor, oferite de Banca Țărănească, aveau efecte minore. Aceste credite au stimulat, de fapt, colonizarea Basarabiei cu etnici ruși și ucraineni și expatrierea românilor basarabeni, care, din lipsă de pământ, erau nevoiți să plece în alte regiuni ale Rusiei. În Basarabia continua să existe marea proprietate moșierească laică și ecleziastică. La 1880, mănăstirile închinat și neînchinat dispuneau în Basarabia de 173 de domenii, din ele închinat – 138 domenii<sup>35</sup>.

Veniturile lor, din cauza utilizării metodelor vechi de gospodărire (arenda prin licitație ș. a.), s-au majorat puțin.

Tabelul 4

**Veniturile obținute de pe domeniile basarabene  
ale mănăstirilor închinat și neînchinat**

Anii	Suma veniturilor	
	Rub	Cop
1873-1875	1009940	75
1876	296581	92
1877	330504	31
1878	369682	01
1879	465550	09
1880	520708	02
1881	472866	79
1882	519867	—
1883	558077	78
1884	503117	07
1885	484986	58
1886	536778	40
1887	589821	59
1888	583395	39
1889	449677	76
1890	473167	42
1891	569214	43
1892	511601	80
1893	534726	13
1894	413636	81
1895	456837	23
1896	482202	88
1897	596431	42
1898	703531	86
1899	613447	33
<b>În total 13046331</b>		<b>77</b>
1900	759379	13
1901	1133457	39
1902	1239338	40
1903	1154896	79
1904	913504	16
1905	918295	03
1906	1033606	22
1907	1393219	60
1908	1114104	47
1909	1264960	19
<b>În total: 10924762</b>		<b>38</b>

Starea dezastruoasă a pădurilor de pe domeniile mănăstirești, după trecerea acestora în administrarea statului, s-a menținut încă mult timp<sup>35a</sup>. 42670 desetine de pădure au fost date în arendă pentru defrișare încă de împuterniciții mănăstirilor, până la 1873, când averile mănăstirilor închinat au trecut sub stăpânirea statului. Unele măsuri în vederea îmbunătățirii stării de lucruri au fost luate abia în anii 1881-1882, după expirarea vechilor contracte de arendă. Către 1912, în funcție de calitatea pădurilor, au fost stabilite ciclurile de defrișare a acestora, cu o durată între 20 și 80 de ani.

În 1905 a început plantarea pădurilor, între anii 1905-1912 fiind organizate 12 pepeniere permanente și 4 pepeniere provizorii pentru creșterea răsadului. În această perioadă s-au plantat 210 desetine de răsad și s-au sădit 162 desetine de pădure tânără.

Cea mai mare cantitate a lemnului se vindea la licitație. Țăranii profitau de legea din 8 februarie 1896, cumpărând lemn la un preț avantajos. Unor mănăstiri locale și unor instituții de binefacere li se oferea lemn pe gratis. Venitul în urma tăierii pădurilor mănăstirești a crescut între anii 1873-1910 de la 62659 ruble la 311244 ruble<sup>36</sup>.

Legea din 21 noiembrie 1873 a stabilit că domeniile mănăstirești puteau fi date în arendă de către Direcția domeniilor mănăstirilor închinată prin licitație, conform legislației în vigoare, ca și darea în arendă a diferitelor categorii de proprietăți de stat.

Arendașii, de regulă, erau mari latifundiari. Ei luau în arendă la niște prețuri mici imense suprafețe de pământ, pe care le arendau altor persoane, în special, evreilor. Aceștia puneau la dispoziția țăranilor loturi de pământ mici, la un preț enorm<sup>37</sup>.

Țăranii de pe domeniile mănăstirilor închinată erau cea mai nedreptățită și umilită categorie socială din Basarabia. În acest context, e de menționat că legea privind răscumpărarea loturilor țărănești de pe domeniile mănăstirilor a intrat în vigoare abia la 14 iunie 1888<sup>38</sup>, după 20 de ani de la adoptarea legii despre împrumutarea țăranilor basarabeni de pe moșiile laice și de pe pământurile statului.

Pentru a răscumpăra loturile de pământ din contul domeniilor mănăstirilor închinată trebuia de plătit un preț enorm. Perioada de răscumpărare pentru unii țărani dura 18-20 de ani. Majoritatea țăranilor de pe domeniile mănăstirilor închinată, din cauza suprafețelor mici ale loturilor răscumpărate (în diferite zone ale Basarabiei suprafața acestora varia între 2,5 și 6 desetine)<sup>39</sup>, au fost nevoiți să ia suplimentar în arendă loturi din domeniile mănăstirilor închinată, care și-au păstrat, în medie, mai mult de jumătate din suprafața de până la împrumutarea țăranilor<sup>40</sup>.

Condițiile discriminatorii și umilitoare au existat și după 1888. Mai mult, prețul plătit pentru o desetină arendată a crescut în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea de la 1,5 copeici până la 2,8 ruble, 15 ruble și chiar la 17 ruble<sup>41</sup>.

O dată cu micșorarea prețurilor la cereale la începutul anilor '90, s-a micșorat și numărul arendașilor, către luna mai 1894 prețurile de arendă reducându-se cu 25-40%<sup>42</sup>. Prețul pentru o desetină arendată în diferite județe era divers: în județul Akkerman – între 3 și 5 ruble, în cazuri rare până la 6 ruble și mai mult<sup>43</sup>; în județul Ismail – între 3, 5, 6 și 10 ruble, în funcție de calitatea solului, suprafața arendată și termenul de arendă<sup>44</sup>; în județul Soroca – între 5 și 7,5 ruble<sup>45</sup>; în județul Hotin – de 8, 10, 12, 14, 16, 18 ruble<sup>46</sup>, dar și în acest județ între anii 1892-1893 plata pentru arendă a scăzut din cauza stagnării comerțului cu cereale<sup>47</sup>.

Menținerea vechiului mod de arendă prin licitație, cu prețurile mari pentru o desetină arendată, alarma nobilimea basarabeană, care dorea să evite acutizarea contradicțiilor sociale la sate.

Adunarea deputaților nobilimii din Basarabia în ședința sa anuală din 1896 a abordat, în mod special, această problemă. Ea a încuviințat deciziile adoptate anterior de către conducerea Zemstvei Basarabiei, în care se menționa, între altele, că domeniile mănăstirești cu o suprafață totală de 203653 desetine constituiau „cel mai mare proprietar funciar, de la care guvernul și societatea erau în drept să aștepte utilizarea mult mai rațională a pământului, decât acordarea în arendă a acestuia”, considerată „cea mai proastă metodă, ce era însoțită de procedee sălbatice de gospodărire”<sup>48</sup>. Baronul A. Stuart, președintele Zemstvei guberniale, cunoscut în epocă pentru viziunile liberale, considera că „crizele agricole din deceniul nouă al secolului al XIX-lea au demonstrat că prezența unor asemenea enorme

gospodării de arendă, pot constitui un izvor de însemnate perturbații în viața economică a Basarabiei<sup>49</sup>. A. Stuart a propus ca cele peste 2 milioane de ruble economisite din decontările anuale ale celor 20% din venitul net al domeniilor, în favoarea îmbunătățirii administrării domeniilor mănăstirilor închinată și neînchinată, să fie utilizate în scopul efectuării unor operațiuni de ameliorare a stării de lucruri pe aceste domenii. În viziunea președintelui zemstvei cele peste 200000 de desetine mănăstirești trebuiau să devină „un model de gospodărire în agricultură, apt să reacționeze la noile curente ale vieții economice, eliberându-se, pe măsura intensificării producției, de formele perimate, ameliorându-se, astfel, progresul economic al întregului „ținut”. Piedica cea mai serioasă în calea dezvoltării acestui sector al economiei Basarabiei era tocmai acest sistem de dare în arendă prin licitație a domeniilor mănăstirești, care, în decurs de 30 de ani, conform opiniei lui A. Stuart, nu a contribuit cu „absolut nimic la îmbunătățirea acestor gospodării”. A. Stuart criticase în mod hotărât metodele restrictive, utilizate de Direcția domeniilor mănăstirilor închinată, care blocau activitatea de plantare a livezilor și viilor și ocupația cu legumăritul a arendașilor, sub amenințarea aplicării amenzilor<sup>50</sup>.

Președintele Zemstvei a supus criticii și prevederile art. 17 al Codului privind modul de arendare, care obliga arendașii să sădească doar 60 de copaci fructiferi pe întreg domeniul, ceea ce, în viziunea lui A. Stuart, era foarte puțin. În același timp, art. 12 interzicea micilor arendași, stabiliți de curând pe domeniu, sădirea livezilor și viilor. Cu toate acestea, în ciuda acestor restricții, multe domenii se transformaseră în imense livezi și vii și drept rezultat rentabilitatea lor se dublase, ba chiar se triplase. Printre aceste domenii erau Chițcani, Copanca, Strășeni, Volcineț, Călugăr-Galata, Leușeni, Lozova, Micleușeni, Purcari ș.a.

Direcția domeniilor mănăstirești, după o îndelungată împotrivire, convingându-se, probabil, de rentabilitatea înaltă a domeniilor care dispuneau de livezi și vii, față de domeniile care cultivau cereale, a hotărât să stimuleze sădirea livezilor și viilor pe domeniile aflate în subordinea sa. Dar, în goana după profit, ea a comis grave greșeli, dispunând să fie sădite livezi și vii pe loturi care nu erau potrivite pentru asemenea culturi, stimulând, de asemenea, și imigrarea artificială a populației alogene din guberniile învecinate cu Basarabia pe domeniile mănăstirești și complicând astfel situația economică și socială a populației din raza respectivelor domenii.

Alegerea nereușită a loturilor pentru sădirea livezilor și viilor și prețul înalt de arendă au determinat atitudinea negativă a populației față de această nouă inovație. Țăranii deseori refuzau să ia în arendă livezi și vii, din cauza condițiilor dezavantajoase. Imposibilitatea de a achita enormele plăți pentru arenda viilor și livezilor a constituit una din cauzele creșterii datoriilor țăranilor față de Direcția domeniilor mănăstirești în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. În decurs de zece ani aceste datorii aproape că s-au dublat:

Tabelul nr 5

**Suma datoriilor țăranilor pentru arenda viilor și livezilor  
de pe domeniile mănăstirești (1891-1900)**

1891	143057 rub. 50 cop.
1892	188037 rub. 50 cop.
1893	186601 rub.
1894	288618 rub. 97 cop.
1895	272628 rub. 39 cop.
1896	284 rub. 50 cop.
1897	319 rub. 14 cop.
1898	300381 rub. 77 cop.
1899	259964 rub. 38 cop.
1900	280275 rub. 74 cop.

Principala cauză a acestei dezastruoase situații o constituia totuși sistemul de dare în arendă prin licitație a întregului domeniu unei singure persoane, care, la rândul său, dădea în arendă loturi din acel domeniu țăranilor. Abia în 1906 guvernul a decis să anuleze vechiul principiu de arendare prin licitație a domeniilor mănăstirești. Acțiunea Legii din 5 iunie 1900 privind acordarea în arendă fără licitație a pământurilor statului a fost extinsă și asupra domeniilor mănăstirești<sup>51</sup>.

Către anul 1912 aproape întreaga suprafață a domeniilor mănăstirilor închinată era dată în arendă țăranilor direct, fără licitație. Bineînțeles, această cedare nu era o soluție radicală pentru ameliorarea stării deplorabile a țăranului român de pe domeniile mănăstirești, dar totuși constituia un anumit progres față de etapa precedentă.

Revoluția rusă de la 1905-1907 a radicalizat revendicările social-economice ale provinciei basarabene. Una din cerințele înaintate de către țărani, dar și de anumite forțe politice, era lichidarea proprietății ecleziastice din Basarabia. Primele trei Dume de Stat au decis, în repetate rânduri, ca domeniile mănăstirilor închinată din Basarabia să fie lichidate în scopul vânzării terenurilor agricole țăranilor nevoiași<sup>52</sup>. Dar instituțiile de stat cu drepturi decisive în această problemă s-au opus hotărârilor organului legislativ, considerând necesar a menține pe vechi, în administrarea statului, domeniile mănăstirești, apreciind această modalitate ca una „foarte reușită” (În calitate de argument se menționa că venitul net crescuse în decursul celor 35 de ani din momentul adoptării legii de la 1873 cu privire la trecerea domeniilor mănăstirești din Basarabia sub administrarea guvernului rus mai mult decât de 3 ori)<sup>53</sup>.

La sfârșitul primului deceniu al secolului al XX-lea din cele 102129 de desetine de pământ din domeniile mănăstirești date în arendă, 98000 desetine sau 96% erau arendate de către țărani, celelalte 4%, aproape în exclusivitate, erau utilizate de către școlile agricole și de alte instituții de învățământ din Basarabia.

Țăranii de pe domeniile mănăstirești cu puțin pământ și cei fără de pământ constituiau majoritatea arendașilor (cei fără de pământ alcătuiau 20% din numărul lor total). În medie unui arendaș îi reveneau câte 1,4 desetine de pământ (de la 0,6 desetine în jud. Chișinău până la 2,5 desetine în jud. Bălți).

Guvernul țarist nu putea să ignoreze la nesfârșit deciziile Dumelor de Stat, de aceea, în 1912, a fost elaborat un proiect de lege, votat în același an, care urmărea ameliorarea condițiilor de arendă a domeniilor mănăstirești. Loturile din cadrul domeniilor urmau să fie date în arendă de către aceeași Direcție a domeniilor mănăstirilor închinată din Basarabia, în corespundere cu principiile stabilite de un regulament special. Articolul 5 al acestui regulament prevedea acordarea loturilor pe principii avantajoase țăranilor din diferite instituții publice, inclusiv corpului de guarzi silvici și ai câmpurilor, micșorarea plății pentru arendă, scutirea de plata restanțelor și amenzilor în caz de recoltă proastă sau de cataclisme naturale.

Arendașii, care indicau cauzele recoltelor proaste, puteau obține amânarea plății pentru arendă până la 6 ani. În cazuri excepționale, șeful Direcției domeniilor mănăstirilor închinată din Basarabia, de comun acord cu administratorul general al Direcției principale a proprietății funciare și agriculturii din cadrul ministerului de resort și cu asentimentul Ministerului Finanțelor, putea prelungi amânarea plății până la 10 ani. În ambele cazuri, în schimbul amenzilor, se stabilea o dobândă de 0,5% pentru fiecare lună.

Direcția domeniilor mănăstirilor închinată din Basarabia avea dreptul să anuleze datoriile în sumă de până la 1000 de ruble, administratorul general al Departamentului proprietății funciare și agriculturii, în baza deciziei Consiliului acestui organ – de până la 10000 de ruble. Sumele ce depășeau această limită puteau fi anulate de către Senat.

Toate aceste remanieri cosmetice nu puteau să amelioreze situația țaranului de pe domeniile basarabene ale mănăstirilor închinată, care, ca și în trecut, suferea din cauza insuficienței de pământ și a prestațiilor împovăraătoare, impuse de contractul dearendă.

Și la începutul secolului al XX-lea refuzul autorităților țariste de a lichida proprietățile basarabene ale mănăstirilor închinată era dictat de aceleași interese geostrategice în Balcani și Orientul Apropiat, reușita cărora depindea, într-o anumită măsură, de atitudinea, dar și de spiritul de colaborare a bisericii ortodoxe din această regiune a lumii cu factorii de decizie din Imperiul Rus. Problema respectivă își va găsi o soluție judicioasă abia după Unirea Basarabiei cu România, în rezultatul reformei agrare din anii 1922-1923, când întinsele suprafețe ale domeniilor basarabene ale mănăstirilor închinată au fost acordate țăranilor în calitate de proprietate privată.

#### NOTE

<sup>1</sup> I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991, p. 24-243; P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru 1812-1918*, Chișinău, 1992; Z. Arbore, *Basarabia*, București, 1898; A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, 1993; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Chișinău, 1993.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 2, inv. I, D. 154, f. 1-40.

<sup>4</sup> Arhivele Basarabiei (AB), nr. 3, 1934, p. 224-225.

<sup>5</sup> ANRM, F. 2, inv. I, d. 154, f. 16.

<sup>6</sup> AB, nr. 3, 1934, f. 226.

<sup>7</sup> *Ibidem*, f. 20-26.

<sup>8</sup> ANRM, F. 2, inv. 2, D. 154, f. 27.

<sup>9</sup> *Ibidem*, f. 28.

<sup>10</sup> *Ibidem*, f. 29.

<sup>11</sup> ANRM, F. 2, inv. 2, D. 154, f. 32-33.

<sup>12</sup> *Ibidem*, f. 33.

<sup>13</sup> *Ibidem*, f. 34-37.

<sup>14</sup> *Ibidem*, f. 40-50.

<sup>15</sup> I. Nistor, *Op. cit.*, p. 243-244.

<sup>16</sup> A. Zașciuc, *Materialî dlea gheografii i statistiki Rossii, sobrannâie ofițerami ghegeneralinogo ștaba Bessarabscaia oblasti, ceasti II*; SPB, 1862, p. 200.

<sup>17</sup> I. S. Grosul, I. G. Budac, *Ocerki narodnogo hozeaiŝtva Bessarabii (1812-1861)*, Chișinău, 1967, p. 120.

<sup>18</sup> Arhiva istorică de Stat din Sankt-Petersburg, F. 797, inv. 88, d. 14, f. 19.

<sup>19</sup> ANRM, F. 2, inv. I, D. 7839, f. 11-487.

<sup>20</sup> A. Zașciuc, *Op. cit.*, p. 193.

<sup>21</sup> ANRM, F. 1232, inv. I, D. 70, f. 32, D. 146, f. 32.

<sup>22</sup> *Ibidem*, D. 69, f. 57.

<sup>23</sup> *Ibidem*.

<sup>24</sup> ANRM, F. 2, inv. I, D. 78-36; f. 430-433.

<sup>25</sup> I. G. Budac, *Razvitie kapitalizma v seliskom hozeaiŝtve Bessarabii v poreformenâi period*, Chișinău, 1954, p. 35.

<sup>26</sup> ANRM, F. 2, inv. I, D. 7602, f. 21-22.

<sup>27</sup> I. S. Grosul, I. G. Budac, *Krestianskaia reforma 60-70 godov XIX veka v Bessarabii*, Chișinău, 1956, p. 41.

<sup>28</sup> *Ibidem*.

<sup>29</sup> I. C. Budac, *Op. cit.*, p. 35.

<sup>30</sup> I. S. Grosul, I. G. Budac, *Krestianskaia reforma...*, p. 40.

<sup>31</sup> *Ibidem*, p. 38.

<sup>32</sup> *Ibidem*, p. 63.

<sup>33</sup> *Ibidem*.

<sup>34</sup> *Istoria RSSM*, vol. I, Chișinău, 1965, p. 470-471.

<sup>35</sup> Arhiva de politică externă a Imperiului rus (A. P. E. I. R.), F. Domeniile basarabene, D. 150, f. 36;

<sup>35a</sup> *Ibidem*, f. 79.

- <sup>35b</sup> *Ibidem*.  
<sup>36</sup> *Ibidem*, D. 150, f. 6.  
<sup>37</sup> *Ibidem*, D. 150, f. 79.  
<sup>38</sup> *Ibidem*, D. 150, f. 36.  
<sup>39</sup> ANRM, f. 2, inv. 1, D. 7442, f. 34.  
<sup>40</sup> *Ibidem*, F. 208, inv. 2, D. 344, f. 54.  
<sup>41</sup> *Bessarabscaia gubernia*, SPb, 1902, f. 52.  
<sup>42</sup> ANRM, F. 125, inv. 1, D. 98, f. 12.  
<sup>43</sup> *Ibidem*, f. 6.  
<sup>44</sup> *Ibidem*, f. 11.  
<sup>45</sup> *Ibidem*, f. 8.  
<sup>46</sup> *Ibidem*, f. 7.  
<sup>47</sup> *Ibidem*, f. 8.  
<sup>48</sup> *Bessarabscaia gubernia.*, p. 43.  
<sup>49</sup> *Ibidem*, p. 43-44.  
<sup>50</sup> *Bessarabscaia gubernia*, p. 55.  
<sup>51</sup> *Ibidem*, p. 47-48.  
<sup>52</sup> A. P. E. I. R., F. Domeniile basarabene, D. 150, f. 81.  
<sup>53</sup> *Ibidem*, f. 78.  
<sup>54</sup> *Ibidem*.

### Résumé

#### *Nouvelles contributions au problème des domaines des monastères dédiés de Bessarabie (1817-1907). Superficie, orientation, capacité économique*

S'appuyant sur une ample matière statistique, dépistée par l'auteur même à l'Archive Nationale de la République de Moldavie, l'auteur a étudié l'évolution économique des domaines bessarabiens des monastères dédiés aux centres ecclésiastiques étrangers (Grèce, Proche Orient). Dans cet article, l'auteur argumente la conclusion que le maintien jusqu'au début du XX-ème siècle de ces domaines a été dicté par les intérêts géostratégiques de la Russie dans la zone des Balkans.

## Comunicări

### VALOAREA DOCUMENTARĂ ȘI SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A NOTELOR POSESORALE

Igor Cereteu

Cărțile cu conținut bisericesc pot fi considerate repere valoroase pentru întregirea istoriei noastre naționale, de aceea studierea pertinentă a acestora este mai mult decât necesară. Cele mai multe dintre ele se află în bibliotecile bisericilor și valorificarea lor este uneori dificilă. Unele sunt depozitate în fondurile instituțiilor de profil, în special, din Chișinău și mai puține în fondurile muzeelor satelor, micilor centre urbane sau în bibliotecile personale.

Importanța acestor cărți pentru cultura poporului nostru nu constă numai în conținutul lor, dar, mai ales, în faptul că oferă informații foarte prețioase prin însemnările făcute de către posesorii acestora. Din conținutul notițelor se pot stabili locul aflării cărții în spațiu și timp, posesorii ei, unele însemnări descriind evenimente cu caracter istoric sau personal ori informând despre cazuri din viața cotidiană, nașteri, botezuri, cununii, decesuri, fenomene ale naturii. În baza acestor însemnări pot fi reconstituite filierele prin care au circulat cărțile tipărite în București, Râmnic, Iași, Blaj, Sibiu etc.

Însemnările se află, de obicei, în partea de jos a foilor, la sfârșitul capitolelor, în interiorul copertelor, pe foile de titlu, printre rânduri (mai ales, acolo unde era posibil), pe părțile laterale ale foilor și, uneori, pe foi adosate, care s-au păstrat până în prezent. Notele posesorale sunt întâlnite mai frecvent în partea de jos a foilor. De menționat că, în urma restaurărilor succesive, unele consemnări, mai ales, cele plasate în interiorul scoarțelor sau în partea de jos a foii, s-au pierdut, altele au dispărut din cauza calității proaste a cernelei. Cu toate acestea, chiar și fragmentar, ele contribuie la întregirea istoriei, în general, și a vieții religioase a localităților, în particular. De asemenea, prin intermediul acestor notițe se poate reconstitui arborele genealogic al unor personalități marcante – boieri sau slujitori ai bisericii – ele concretizează unele evenimente cu caracter variat, identifică persoanele care au contribuit la ctitorirea sau restaurarea unor lăcașe de cult etc.

Însemnările erau făcute, îndeosebi, de slujitorii bisericii, care, de cele mai multe ori, procurau sau difuzau cărțile religioase și notau pe spațiile libere ale foilor informații ce confirmau apartenența cărții posesorului respectiv. Această categorie de însemnări ne oferă informații despre titlul cărții, prețul și posesorii ei, sunt indicate și blestemele pentru acei care vor îndrăzni să înstrăineze cartea. Posesorii notau pentru „ținere de minte” sau „ca să să știe”, iar alții se menționa că „am scris pentru că mâna putrezește, iară slova în veci trăiește”. De asemenea prin intermediul lor pot fi obținute informații prețioase despre difuzarea, legarea, dania cărților, posesorii acestora, evenimente istorice, fenomene ale naturii, ierarhii Bisericii, construirea și repararea lăcașelor de cult, sfințirea acestora etc.

Deși doar în baza acestor însemnări nu putem crea o imagine integrală privind **circulația și difuzarea vechilor cărți românești**, fiind necesară în acest sens o abordare mai amplă,

care ar cuprinde un număr mai mare de cărți, considerăm că este oportun a contribui la valorificarea lor. De cele mai multe ori cărțile erau procurate, însă există numeroase cazuri, când acestea erau dăruite bisericilor de unele persoane sau comunități<sup>1</sup>. În anul 1756 locuitorii satului Teleșeu au procurat un *Apostol* și un *Antologhion*, pe care le-au dăruit bisericii<sup>2</sup>. În anul 1774 țărani satului Ciornoleuca au cumpărat un *Apostol* și l-au închinat bisericii cu hramul Bunei Vestiri din această localitate<sup>3</sup>. Un *Octoih* este cumpărat de locuitorii aceluiași sat pentru biserica cu hramul Bunei Vestiri<sup>4</sup>.

O contribuție considerabilă la difuzarea cărților au adus călugării, care vindeau, schimbau pentru alte bunuri materiale sau dăruiau cărțile bisericesti utile slujbelor religioase. În anul 1836 călugărul Clavdei de la mănăstirea Neamțu schimbă o *Psaltire* pe un ceasornic „pentru sufletul <nostru să să> citească pe dânsa”<sup>5</sup>. În anul 1933 călugărul Grecu cumpără o *Biblie*, tipărită la Sankt-Petersburg în 1819<sup>6</sup>.

Însemnările posesorale, prin varietatea de informație oferită, prezintă adevărate repere documentare pentru studierea trecutului nostru. Valorificarea și includerea acestora în circuitul științific oferă posibilitatea de a identifica atât filierele prin care au pătruns în Basarabia cărțile tipărite în centrele din partea dreaptă a Prutului, cât și unele date prețioase cu caracter istoric. Cărțile ajungeau la destinație prin diferite căi. Una dintre ele era achiziționarea acestora de la negustori, care aveau un oarecare profit din această activitate. Despre aceasta adevărește și însemnarea de pe un *Octoih*, tipărit în anul 1774 la București, în Tipografia Mitropoliei, și care se află în fondurile Muzeului Național de Artă a Moldovei. Conform acestei informații, cartea a fost procurată de preotul Gheorghe Antiohiviciu Aracsicu în anul 1780 „de noo de la unu neguțătoriu, anumi Lazăr de pi Tazlău, care Lazăr era neguțător de cărți, de li aducea din Țara Rumânească din București și li neguțătoarea, adică le vendea mai scumpu aicea în Țara Moldovii”. După moartea preotului cartea urma să fie moștenită de unul dintre feciorii acestuia cu mențiunea că „fetele și ginerii și oricini di partea fetelor treabă cu cartea să nu aibă”. După procurare, cartea trebuia să fie legată și copertată, existând pentru aceasta meseriași speciali, de multe ori aceste activități fiind efectuate de către preoți. Ulterior, în anul 1856, *Octoihul* este atestat, conform altei însemnări, în biserica cu hramul Sfântului Mucenic Gheorghe din Ungheni, iar în perioada sovietică este confiscat din biserică și depus în fondurile instituției nominalizate mai sus<sup>7</sup>.

Însemnarea de pe un *Penticostar*, tipărit la Iași în anul 1753, informează „să s(ă) știi că aceasta numită carte anume *Penticostari* l-am legat eu preutul Condre în zile(le) luminatului domnul(ui) Ghica voi(e)vod. Umbla veletul 7285 <1777>”<sup>8</sup>. Un *Antologhion* tipărit la București în anul 1766 este vândut de către Vasile legătorul de cărți cu prețul de 20 lei preutesei Tudosia din Pătrușani<sup>9</sup>.

Prezența turcilor și tătarilor pe teritoriul de sud al Moldovei a dus la devastarea lăcașelor de cult, iar obiectele necesare pentru oficierea slujbelor religioase erau ulterior vândute creștinilor. Astfel, în anul 1717 preotul Stratul, preoteasa Ana și fiul lor State din Micăuți au procurat din Căușeni de la tătari o *Evanghelie*, tipărită în Snagov în anul 1697, pe care apoi au dăruit-o împreună cu o *Liturghie* mănăstirii Căpriană<sup>10</sup>.

Deoarece cărțile vechi erau costisitoare și nu fiecare pătură socială își putea permite procurarea lor, ele erau cumpărate pentru necesitățile liturgice de către comunități, despre ce confirmă multe însemnări. Astfel, în anul 1800, enoriașii din satul Climăuți cumpără cu prețul de 30 lei un *Triodion* de la protopopul Iacov din Plop<sup>11</sup>. Un *Penticostarion* „l-au cumpărat sătenii din satul Ban drept ca să fie a bisăricii unde este hramul Sfinții Mai Mari Voivozi Mihail și Gavriil ca să rămâe odor veșnic a sfintei bisărici pentru pomenirea lor și a tot neamul lor și nimenea din preoți să nu fie volnici a lua din bisărică acest *Penticostaru*

fără știrea satului. 15 iuli(e) 1811”<sup>12</sup>. Cazurile de procurare de către persoane sau de familii a cărților pentru a fi dăruite bisericilor nu sunt rare. Astfel, în anul 1764 Vasile Razul hatman cumpără o *Liturghie* (Iași, 1759), care, de altfel, este foarte răspândită în Moldova<sup>13</sup>, și o dăruie „la sfânta bisărică la Rădul Aldii sub Iași”<sup>14</sup>. Ștefan Năstase cumpără în anul 1782 un *Penticostarion* pentru schitul Hârjăuca, ca să fie „pomenit la sfântul jertăvnic și la toate slujbile cele de obștie în veci”<sup>15</sup>. În anul 1814 Ghiorghe Duți din Ghincouți cumpără un *Triodion* cu prețul de 100 de lei și îl dăruie bisericii din această localitate<sup>16</sup>. De remarcat faptul că dăruirea cărților instituțiilor sau slujitorilor bisericești este atestată frecvent și se poate afirma cu certitudine că manuscrisele sau tipăriturile circulau, de cele mai multe ori, într-un mediu relativ restrâns, adică în mediul știutorilor de carte, majoritatea cărora erau preoți sau dascăli.

Datorită consemnărilor posesorilor, se poate urmări calea parcursă de carte de la apariția ei până în prezent. Astfel, preotul Ioan Lașcu vinde o *Evanghelie*, tipărită la Iași în anul 1762, unui oarecare Chiril cu prețul de 14 lei. Acesta, în anul 1776, dăruiește cartea preotului Miron din Cogâlniceni, care în 1812 o vinde cu același preț lui Onofrei Mărăndici din Chiperceni. În același an Onofrei Mărăndici vinde *Evanghelia* cu prețul de 14 lei preotului Pavel din Cogâlniceni<sup>17</sup>. Cartea s-a păstrat în biblioteca bisericii din această localitate, iar ulterior, în perioada sovietică, o dată cu închiderea lăcașelor de cult din Basarabia, a ajuns în colecția Muzeului Național de Artă al Moldovei.

La difuzarea literaturii religioase în stânga Prutului au contribuit substanțial ierarhii Bisericii Moldovei. Astfel, conform unei însemnări, Necolai Jătaru din satul Cărbuna a procurat în anul 1787 un *Antologhion* de la Episcopul Iacov al Hușilor cu prețul de 18 lei, pentru necesitățile liturgice ale acestui sat<sup>18</sup>. Conform altei note posesorale, constatăm că biblioteca bisericii din satul Cărbuna era asigurată cu literatură religioasă, dascălul Ionică din această localitate împrumutând aceeași carte satului Lăpușna<sup>19</sup>. Insuficiența de literatură pentru oficierea slujbelor religioase în bisericile din Basarabia este constatată destul de frecvent în însemnările posesorale. Conform altei mențiuni manuscrise, un călugăr de la una din mănăstirile din stânga Prutului (probabil, de la mănăstirea Căpriană) împrumută în anul 1785 un *Antologhion* și „un *Molitvenicu* di la Nechifor mitropolit Moldovii în Sfânta Mitropolie în Eșu, let 1749 și o *Leturghie* rumânească” părintelui Teoctist de la mănăstirea Hâncu, cu mențiunea: „am împrumutat pi părintile Teoctistu până cându or fi trebuitoare fiilor noștri”<sup>20</sup>. Relații culturale între mănăstirile Căpriană și Hâncu sunt constatate și în alte consemnări marginale, aceasta probabil, din cauza distanței mici, dintre ele și, desigur, a importanței, locului și rolului pe care le-a avut mănăstirea Căpriană în viața culturală în partea de răsărit a Țării Moldovei pe parcursul secolelor. Astfel, egumenul Ghedeon „nacialnicul Sfintei Monastirii Hâ(n)cului” a cumpărat de la „Ieromonahul Climent din Sfânta Monastire Chipriana cu preți trezeci 30 ruble argint la anul 1870 dechemvrie 1 zi” șapte cărți, pe care le încredințează „pe o vreme pentru cântare” călugărului Filaret de la mănăstirea Hâncu<sup>21</sup>.

Moldova dintre Prut și Nistru, înstrăinată în anul 1812, a căutat, în pofida circumstanțelor vitrege, să-și păstreze caracterul specific românesc. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a contribuit, în măsură considerabilă la păstrarea spiritului de credință în Basarabia pe parcursul a mai multor decenii, înființând o tipografie, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți bisericești în limba română. Aceste momente, importante, de altfel, pentru istoria neamului românesc, sunt prezente și în însemnările de pe cărțile apărute la această tipografie și care au circulat, cu precădere, pe teritoriul Moldovei de răsărit. Preotul Alexandru Herescu în anul 1821 cumpără o *Liturghie*, tipărită în „tipografia Înaltpreosfințitiei sale Mitropolit și

exarh Gavriil (al) Chișinăulu(i) și Hotinulu(i)”, pentru necesitățile liturgice ale bisericii din satul Heciul Vechi<sup>22</sup>. Un *Molebnic* este procurat de preotul Andrei din Scăeni „di la Mitropolit i xarh Gavriil din Chișinău”<sup>23</sup>.

În consemnările de pe cărțile vechi sunt reflectate frecvent problemele de **genealogie**. O *Liturghie*, tipărită la Chișinău în anul 1815, a fost procurată de preotul Alexandru Herescu, fiul preotului Andrii din satul Heciul Vechi „de la tipografia Înaltpreosfințitiei sale Mitropolit și exarh Gavriil (al) Chișinăulu(i) și Hotinulu(i) la anul 1821, mart 25 zile, și cumpărătura iasti treizăci și cinci de lei”. De menționat că această carte a fost cumpărată în perioada când preotul Alexandru Herescu se afla la Chișinău pentru a fi hirotonit preot pentru satul Heciul Vechi, eveniment care s-a produs la 9 aprilie 1821. Evenimentele importante din viața personală au fost scrise de Alexandru Herescu și fiul său Roman (născut la 1 octombrie 1821) pe spațiile albe ale foilor. Aceste însemnări oferă știri referitoare la urmașii neamului de preoți Herescu, originari din satul Heciul Vechi. Potrivit acestor însemnări, Roman Herescu s-a cununat la 9 noiembrie 1848, iar la 28 august 1849 s-a născut prima lor fiică – Zinovia. Este regretabil faptul că nu dispunem de informații referitoare la soția lui Roman Herescu și la pătura socială din care făcea parte. La 24 august 1851 în familia lui Roman Herescu s-a născut primul fiu – Ioan, care a decedat din cauza ciumei la 24 mai 1860. La 18 ianuarie 1854 se naște a doua fiică a ponomarului Roman Herescu – Elizaveta. Lionaria, a treia fiică a acestuia s-a născut la 1 martie 1856 și a fost botezată de preotul Rafail din satul Heciul Nou. Astfel, se poate presupune că preotul Alexandru din Heciul Vechi a decedat între timp și nu a participat la botezul nepoatei sale. Minodora, ultima fiică a ponomarului Roman Herescu, s-a născut la 10 septembrie 1859 și a fost botezată de preotul Atanasie din Heciul Nou, fapt care demonstrează încă o dată că Alexandru Herescu nu mai era în viață la 1 martie 1856.

Cărțile bisericești serveau și ca mijloc de corespondență, mai ales, când erau oferite pentru lecturare altor persoane sau pentru a fi folosite la slujbele religioase în bisericile unde acestea lipseau.

Posesorii de carte notau pe spațiile albe ale foilor și unele activități cotidiene pentru „ținere de minte”. Preotul Alexandru Herescu și-a însemnat pentru a duce o evidență strictă „izvodul” pentru anii 1852-1854, referitor la numărul de oi care erau date ciobanilor până la Sfântul Dumitru<sup>24</sup>.

Vornicul de poartă Dumitrache Meleghi a însemnat pe un *Triodion*, pe care îl avea în posesie, unele date prețioase cu caracter personal, care permit reconstituirea genealogiei neamului său. Deși *Triodionul* face parte în genere din cărțile de lectură, fiind, mai degrabă, o carte necesară pentru oficierea slujbelor religioase, el și-a găsit loc în biblioteca boierului Meleghi și s-a păstrat ca un „odor sfânt” în casa lui. Pe spațiile albe, în partea de jos a foilor, posesorul cărții și urmașii acestuia au făcut notițe, care prezintă o valoare informativă importantă. Neamul de boieri Meleghi este cunoscut în documente încă din anul 1680. Gheorghe Bezviconi<sup>25</sup> amintește de străbunicul lui Dumitrache Meleghi, Vasile Mârzac, și de bunelul acestuia, Lungu Meleghi, clucer și armaș, care a avut legături cu rușii la începutul secolului al XVIII-lea. Din notițele lui Dumitrache Meleghi de pe *Triodionul* său aflăm că acesta este fiul vornicului de poartă Tănas și al soției sale Tudosia. Dumitrache Meleghi, vornic de poartă din anul 1799, a avut patru copii din căsătoria cu Bălașa Strătan: Todosia (1788-1845), căsătorită cu boierul Mihalachi Ianov; Nastasia (născută la 1790-?), căsătorită cu căpitanul Constantin Trohin, Ioan (1791-1815); Maria, care a decedat la naștere (1799)<sup>26</sup>. Din căsătoria cu Anița Bogdan au rezultat trei fii: Nicolai, Tănase și Dimitrie<sup>27</sup>.

Însemnările marginale oferă posibilitatea de afla unele date despre **cutremure de pământ**. Astfel, constatăm nouă cutremure de pământ: la 7 iunie 1779 „duminică a triia s(ă)ptămână în Postu Sinpetrului pe la Cina ce(a) de taină”<sup>28</sup>; la 10 martie 1804 în „a cincea săptămână <din> Post”<sup>29</sup>; la 5 mai 1812<sup>30</sup>; la 28 ianuarie 1821<sup>31</sup>, la 13 noiembrie 1829<sup>32</sup>; la 11 ianuarie 1838<sup>33</sup>; la 12 mai 1912<sup>34</sup>; la 2 iunie 1913<sup>35</sup>; 17 martie 1934<sup>36</sup>. Din cauza informațiilor sumare din însemnări localizarea acestora deocamdată nu a putut fi efectuată cu certitudine, dar se poate presupune, cu unele rezerve, că ele au avut loc în Moldova și Muntenia.

Printre subiectele menționate în consemnările posesorilor de carte sunt și unele **fenomene ale naturii**, cum este eclipsa de soare. Protopopul de Hotin Vasile notează în Corpaci în anul 1760, la 2 iunie că „au întunecat soarili, vineri a do(u)a săptămână în Postul lui S(fe)ti Petru”<sup>37</sup>, iar un posesor necunoscut scrie că „să se știe, la velet, la anul 1817 di când au perit soarile, noemvrii 3 z<ile> la zăci ceasuri din zi”<sup>38</sup>.

**Condițiile climatice** favorabile sau nefavorabile, anii cu sau fără roadă sunt teme de care s-au interesat autorii însemnărilor, ei scriind pentru ca „să să știe” sau pentru a duce o evidență a acestor fenomene. Astfel aflăm că anul 1817 a fost foarte greu, fiind „anul chel și au fost lăcustă pi <roadă> și au ploat 2 luni di zili. Iarna <a> fost goală, fără omăt pân(ă) la 1818”<sup>39</sup>. Dascălul Serghei din satul Stângăceni notează că în anul 1930 în „sâmbătă a 5-a a Marelui Post a fost foarte vânt și ploaie”, iar „sâmbăta lui Sf. și Drept Lazăr, în anul 1930 a fost foarte frumoasă zi și cald după o ploaie de 3 zile”.

Primăvara revărsările de apă provocau unele incomodități satelor situate pe malurile râurilor. Conform aceleiași surse, la 5 martie 1909 s-a creat o situație complicată în urma revărsării râului Ciuhur, iar „în 1934 anul în ziua de Duminica 1-a de Post s-a pornit sloi de ghiață și apă foarte mari de pe Ciugur în 25 februarie 1934”. Aceeași situație s-a creat în anul 1937, când după o ploaie de două săptămâni, trecerea peste acest râu a devenit imposibilă pentru locuitorii satelor situate pe malul râului Ciuhur<sup>40</sup>.

Pe un *Antologhion*, tipărit la Iași în anul 1806 găsim o informație sumară privind **epidemia de holeră** din anul 1831, drept rezultat al căreia au decedat mii de oameni: „știut să fii de când au fost boali huleri în toati țările. Anul 1831. Costichi sân preut(lui) Teodor am scris”<sup>41</sup>.

Cultura din Basarabia s-a menținut datorită legăturilor cu alte provincii românești, biserica constituind unul dintre cele mai importante repere în acest sens. Cărțile bisericești, tipărite în alte centre românești ajungeau uneori cu întârziere în bisericile basarabene, din cauza, mai ales, a interdicțiilor impuse de autoritățile străine. Ulterior excluderea forțată a limbii române din Biserică a dus la folosirea cărților slavone, tipărite în centrele din Imperiul Rus. Cu toate acestea numărul cărților românești care au circulat în Basarabia este cu mult mai mare decât al celor în slavonă, datorită faptului că ele au circulat cu o mai mare intensitate până la anexarea acestei provincii la Imperiul țarist. Acestea au continuat să circule și în pofida intemperiiilor de ordin politic, un sprijin considerabil acordându-l Mitropolia Moldovei din Iași. O însemnare de pe un *Triodion*, tipărit la Pesta în anul 1816, confirmă această informație „... din 177 lei din libria cărțil<or> ci să află în dughenili Sf. Mitropolii din Iași astă zi fevr(uarie) 26, 1843 și s-au dat la sf. bisărică cu hramul Sf. Ierarhu Nicolae din satul Costeștii, oblastia Basarabii”<sup>42</sup>. În primele decenii ale secolului al XX-lea cărțile tipărite în centrele românești au continuat să circule în stânga Prutului. Marea Unire de la 1918 a facilitat readucerea Basarabiei în albia culturii românești. Instituții monastice, persoane particulare au făcut donații de carte pentru bisericile din Basarabia, contribuind, astfel, la completarea bibliotecilor bisericilor cu carte bisericească din dreapta Prutului. Printre aceste tipărituri

este și o *Liturghie* tipărită la Mănăstirea Neamț în anul 1860, pe care se află însemnarea cu următorul conținut: „Din biblioteca Sfintei Monastiri Neamțu (România) pentru Biserica din Basarabia, 2 aprilie 1918”<sup>43</sup>. Preotul Sachelar Marin Haralambie din Slobozia, jud. Ialomița, dăruie un *Penticostar*, apărut în Tipografia Mitropoliei din București în anul 1800, unei biserici din Basarabia pentru a fi utilă slujbelor religioase, cu atât mai mult că preoții basarabeni preferau cărțile cu caractere slavone<sup>44</sup>.

Eforturi considerabile pentru menținerea spiritului de credință și a idealurilor românești în Basarabia a depus mitropolitul Veniamin Costachi, care în anumite împrejurări cumpără cărți românești pentru a le dăruie bisericilor din provincia înstrăinată. În anul 1821 ierarhul moldovean dăruie bisericii cu hramul Sfântul Dumitru din satul Costuleni de pe Prut un *Strastnic*, tipărit în 1804 la Blaj, în Tipografia Mitropoliei<sup>45</sup>, și un *Triodion*, apărut la Blaj, în Tipografia Mitropoliei, în 1813<sup>46</sup>.

La momentul actual al cercetărilor constatăm câteva focare ce au contribuit la răspândirea și difuzarea cărților religioase în Basarabia. În primul rând, este cazul să menționăm cărțile tipărite în Mitropolia Moldovei de la Iași și ierarhii bisericii care le-au răspândit, printre care se evidențiază mitropolitul Veniamin Costachi. Un alt centru, care s-a manifestat în această privință, este mănăstirea Neamț, de unde tipăriturile ajungeau în bisericile basarabene, mai ales, în urma pelerinajelor făcute de românii basarabeni la această mănăstire. Episcopia Hușilor s-a manifestat plenar în această privință, mai ales, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în timpul episcopului Iacov. Un *Minei* pe luna noiembrie, procurat de părintele Onofrei și dăruit „la Sfânta Troiță la sf(â)nta mănăstirea Dobrovățul”, în anul 1784, în anumite împrejurări, necunoscute deocamdată, a ajuns în biblioteca unei biserici din Basarabia.

#### NOTE

<sup>1</sup> Igor Cereteu, *Consemnări marginale de pe cărți vechi bisericești (din colecția MNIM)*, în „Tiragetiă”, XIII, 2004, p. 186.

<sup>2</sup> *Ibidem*, nr. 2, p.187.

<sup>3</sup> *Ibidem*, nr. 6, p.188.

<sup>4</sup> Muzeul Național de Artă a Moldovei (în continuare vom cita: MNAM), *Octoih*, București, Tipografia Mitropoliei, 1774, nr. inv. 4022, f. 270<sup>v</sup>–271, 384<sup>v</sup>.

<sup>5</sup> Igor Cereteu, *op.cit.*, nr. 31, p.190.

<sup>6</sup> *Ibidem*, nr.26, p.191.

<sup>7</sup> MNAM, *Octoih*, București, Tipografia Mitropoliei, 1774, nr. inv. 4021, f.1-37: „Această sf(â)ntă carte Octoih esti a preutului Gheorghe Antiohiviciu Aracsicu și am cumpărat-o eu singuru în putența mea de noo de la unu neguțătoriu, anumi Lazăr de pi Tazlău, care Lazăr era neguțător de cărți, de li aducea din Țara Rumânească din București și li neguțătorea, adică le vendea mai scumpu aicea în Țara Moldovii. Și am cumpăratu cartea sângur de la neguțătoriu Lazăru de pi Tazlău, den Țara Moldovii. Și amu cumpărată eu popa Gheorghe Antohivici această sfântă carte Octoihu de noo în 17 lei pol ca să fei odoru în veci feciorilor mei și nepoților și strănepoților. Iar fetele și ginerii și oricini di partea fetelor treabă cu cartea să nu aibă. Iată că am scris, di iată și de rostu le-amu spusu și cartea am cumpărat-o cându oumbra anei leat 7288, iar de la H(risto)s 1780, septemvre 24, cându <era> pomenirea S(fin)tei Întâiei Muceniță Tecla, în zilile premilostivului domnului nostru Ioan Costandin Dimitreu Moruzu voivod, iară cine ar fura-o pi sf(ân)ta această carti sau ar lua-o în țării dentrânsa, obștea sau tipicurile, sau ar fura ci sântu pe la margini sau la legătura cărții, de ar fura din sf(â)nta carte aceasta ceva feli să fei blăstămatu de domnul Dumnezău I(su)s H(risto)s și de Precurata Maica Sfenții Sali și de sf(i)nțai 2 apostoli mari Petru și Pavel și de cei 9 sfinți apostoli și de sf(i)nți(i) pări(n)ți 318 de la Nicheia și de toți sf(i)nții. Iertăciune să nu aibă în veci. Ierei Gheorghe Arăc(sic)u, leat 7288 <1780>, săp(temvrie) 24”.

<sup>8</sup> MNAM, *Penticostar*, Tipografia Mitropoliei, Iași, 1753, nr. inv. 4036, f.176<sup>v</sup>-177.

<sup>9</sup> MNAM, *Antologhion*, Tipografia Mitropoliei, București, 1766, nr. inv. 3984, f.1 (nenumerotată)-18.

<sup>10</sup> Biblioteca Academiei de Științe a Republicii Moldova, Secția Carte rară, *Evanghelie*, Snagov, Tipografia Episcopiei, 1697, nr. inv. 21100, f. 72<sup>v</sup>-78.

<sup>11</sup> MNAM, *Triodion*, Râmnic, Tipografia Episcopiei, 1761, nr. inv. 4001, f.2<sup>v</sup>-43.

- <sup>12</sup> MNAM, *Penticostarion*, Blaj, Tipografia Mitropoliei, 1808, nr. inv. 4031, f. 1 (nenumerotată).
- <sup>13</sup> Virginia Isac, *Informații bibliofile în documente de arhivă*, în « Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol», XXXIX-XL, 2002-2003, p. 311-318.
- <sup>14</sup> MNAM, *Liturghie*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1759, nr. inv. 4005, f. 2 (nenumerotată).
- <sup>15</sup> MNAM, *Penticostarion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1782, nr. inv. 4029, f. 2-15.
- <sup>16</sup> MNAM, *Triodion*, Blaj, Tipografia Mitropoliei, 1813, nr. inv. 3974, f. I liminară.
- <sup>17</sup> MNAM, *Evanghelie*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1762, nr. inv. 3972, f. 3-7, 22<sup>v</sup>-29, 29<sup>v</sup>-38.
- <sup>18</sup> Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Secția Carte rară (în continuare vom cita: BNRM), *Antologhion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1736, nr. inv. 84768, f. 3-19: „Această carte ci să numești Menei s-au cumpărat de dumnealui Jătaru Neculai cu bani gata: 18 lei la Preosfințene Sa părintele nostru Iacob, ipiscup Hușului și ce(ni) ar fura-o a să fii afurisit și ble(ste)mat <de> d(o)mnul nostru I(isu)s H(ri)s(to)s și de precurata sa Maică și cele 3 sute și 18 sfinții părinții ce s-au adunat la Nechiie, și este a no(a)stră asămene den satul Cărbuna, și am scris-o să s(ă) știi, și umbla veletul 7295, iară cel mic umbla 1787. Jătaru Necolai”.
- <sup>19</sup> *Ibidem*, f. 1-10: „Acest Mineiu esti drept a satului Cărbuna și l-am dat la satul Lăpușna, cari sat au cumpărat altu Minei <sfânt>, iar accata iar să margă la numitul sat Cărbuna că esti dreptu a lor. Ionică dascal”.
- <sup>20</sup> BNRM, *Antologhion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1736, nr. inv. 84768, f. 3-19: “<Acest Antologhion> esti a nostru și esti dat mie di părintili meu eromonah Viniamin, și eu l-am dat sfinții sale părintelui Teoctistu di la schitul Hâncul, ca să să slujască cu dănsul la sfânta biserică la hramul Prepodobna Paraschiva, însă să slujască până la o vreme, (s)au nu l-am dat di tot ci până cându <va> ma(i) fi trebuiau fiilor mei. Înpreună cu această carte am mai dat, dau iar și anume un Molitvenicu di la Nechifor Mitropolit Moldovii în Sfânta Mitropolie în Eșu, let 1749 și o Leturghie rumânească, are întră(n)sa scris la margine cu condeiu ofiștanie mică, Acatistul Născătoarii di Dumnezeu, asămine și Paraclisul cu acest(e) trii cărți am împrumutat pi părintile Teoctistu până cându or fi trebuitoare fiilor noștri. Cu aceasta înștiințăm let 1785. Toma ...”.
- <sup>21</sup> BNRM, *Antologhion*, Mănăstirea Neamțu, 1840, nr. inv. 85630, f. 1-39: “Această carte ce să numește Heruvicariu este din numărul acelor șapte cărți; al 2-lea Utrinariu, al treilea Triodul și Penticostariul, al 4-lea și al 5-lea, 2 cărți pe 12 luni ce să numesc Idiomilare, al 6-lea Prohodul Domnului, al 7-lea Anastasimatiariul sint drepte a părintelui Igumenu Ghedeon nacialnicul Sfintei Monastirii Hâ(n)cului, cumpărate de la Ieromonahul Climent din Sfânta Monastire Chipriana cu preți trei zeci 30 ruble argint la anul 1870 dechemvrie 1 zi și pentru că mi-au fost încredințate mie pe o vreme pentru cântare am însămnat întrânsele, am și iscălit monah Filaret”; vezi în această privință: Igor Cereteu, *Însemnări de pe cărți vechi tipărite (Colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova)*, în „Destin românesc. Revistă de istorie și cultură”, Chișinău-București, 3-4, 2003, an X, nr. 39-40, p. 83-100.
- <sup>22</sup> MNAM, *Liturghie*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1815, nr. inv. 4008, f. I liminară.
- <sup>23</sup> BNRM, *Molebnic*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1815, nr. inv. 56044, f. I
- <sup>24</sup> MNAM, *Liturghie*, Chișinău, Tipografia Exarhicească, 1815, nr. inv. 4008, f. I liminară.
- <sup>25</sup> Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, București, 1943, p. 135.
- <sup>26</sup> Igor Cereteu, *Însemnări pe un Triodion al familiei lui Dumitrache Meleghi*, în volumul „In honorem Gheorghe Postică. Profesorul Gheorghe Postică la 50 de ani”, Chișinău, 2004, p. 262-269.
- <sup>27</sup> Zoe Diaconescu, *Boieri și mazili români în teritoriile înstrăinate (Bucovina și Basarabia)*, în „Arhiva genealogică”, nr. 3-4, 1996, p. 245-247.
- <sup>28</sup> MNAM, *Antologhion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1766, nr. inv. 3978, f. 500.
- <sup>29</sup> MNAM, *Apostol*, București, Tipografia Mitropoliei, 1784, nr. inv. 4010, f. 150<sup>v</sup>.
- <sup>30</sup> Igor Cereteu, *Însemnări de pe cărți vechi tipărite în secolele XVII-XIX (Colecția Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova)*, în „Destin românesc”, 3-4, 2003, an X, nr. 39-40, nr. 21, p. 93.
- <sup>31</sup> *Ibidem*, nr. 23, p. 94.
- <sup>32</sup> *Ibidem*, nr. 17, p. 91.
- <sup>33</sup> *Ibidem*, nr. 41, p. 99.
- <sup>34</sup> *Ibidem*, nr. 27, p. 95.
- <sup>35</sup> *Ibidem*, nr. 27, p. 95.
- <sup>36</sup> *Ibidem*, nr. 11, p. 88.
- <sup>37</sup> MNAM, *Apostol*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1756, nr. inv. 4017, f. 124.
- <sup>38</sup> MNAM, *Apostol*, București, Tipografia Mitropoliei, 1784, nr. inv. 4010, f. 149<sup>v</sup>.
- <sup>39</sup> MNAM, *Apostol*, București, Tipografia Mitropoliei, 1784, nr. inv. 4010, f. 149<sup>v</sup>.
- <sup>40</sup> MNAM, *Triodion*, București, Tipografia Mitropoliei, 1798, nr. inv. 3999, f. 116, 152, 360, 381, ultima liminară.
- <sup>41</sup> MNAM, *Antologhion*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1806, nr. inv. 3987, f. 359<sup>v</sup>.
- <sup>42</sup> MNAM, *Triodion*, Pesta, Tipografia Universității, 1816, nr. inv. 3994, f. 3-6.
- <sup>43</sup> MNAM, *Liturghie*, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1860, nr. inv. 4066, f. 1-3.

<sup>44</sup>BNRM, *Penticostarion*, București, Tipografia Mitropoliei, nr.inv. 51468, f. 45-65 : f. 45-65: „În urma ordinului Prea Cucernicului Protoereu al județului Ialomița, urmat după al Onor. Ministerului Cultelor, Administrația Cassei Sf. Biserici, prin care ni se spune că preoții în Basarabia fac serviciu cu cărți în limba slavonă din cauză că nu au cărți în limba română, ne cere și nouă să trimitem în Basarabia Î.P.Sfințitului Arhiepiscop al Chișinăului cărți scrise în litere slavone dacă avem. Noi având de prisos trimit pe acest Penticostar să fie spre slujba bisericească la vre o biserică și cine va citi pe el să trăiască și să mă pomenească și pre acela să-l pomenească D(omnu)lu D(umne)zeu întru împărăția sa. Paroh Preotul Sachelar Marin Haralambie. Slobozia, județul Ialomița”.

<sup>45</sup>BNRM, *Strastnic*, Blaj, Tipografia Mitropoliei 1804, nr.inv 69052, f. I liminară I: „Această carte ci să numești S(t)rastnic, ci s-au cumpărat de Preosfinția Sa Mitropolitu Viniamin di pisti Prutu din orașul Eșului și s-au dat la bisărica din satu Costuleni oezdul Chișinăului ci esti hramul Sfântul Dimitrie, s(p)re pomeneire Preosfinți(ei) Sali. Anul 1821, ghenar 4 zile. Preotu Vasile ...ritelu”; f. 1-11: „Această carte cu slujba săptămâna patimilor s-au cumpărat de Preosfețitul Mitropolit Veniamin și s-au dat la biserica Sfântului Mucenic Dimitrie din satul Costuleni de preste Prut la anu(l) 1821 fev(ruarie) 26”..

<sup>46</sup>BNRM, *Triodion*, Blaj, Tipografia Mitropoliei, 1813, nr.inv. 69049, f. 1-7: „Acest Triod s-au cumpărat de Preos<fințitul> Mitropolit Veniamin și s-au dat la bisărica S(fântul) Mucenic Dimetrii din satul Costuleni de peste Prut. 1821, fev(ruarie) 26”.

## BISERICA GRECEASCĂ SFÂNTUL PANTELIMON DIN CHIȘINĂU

**Pr. Vicențiu Curelaru**  
(Thessaloniki; Grecia)

Pe teritoriul Basarabiei, Patriarhia Ierusalimului a avut multe metoace pe mari întinderi, dăruite Sfântului Mormânt de către domnitorii greci ai principatelor române<sup>1</sup>. În aceste metoace se simțea intens prezența grecilor, dintre care majoritatea se ocupau cu agricultura și cu viticultura. Statul rus a preluat definitiv terenurile Patriarhiei Ierusalimului și a desființat ilegal orișice urmă de proprietate, după revoluția bolșevică din 1917<sup>2</sup>.

Prima biserică a comunității grecești din Chișinău a fost biserica Sfântului Teodor Tiron, ctitorită de către frații Teodor și Anastasie Țufli<sup>3</sup> în 1857, după cum se specifică și în inscripția bisericii<sup>4</sup>. Osemintele ctitorilor se păstrează în partea dreaptă din nartexul bisericii, peste care este așezată o placă funerară de marmură<sup>5</sup>. Biserica Sfântului Teodor Tiron este un edificiu mare și impunător, construit în stil rusesc, ce se înalță în centrul orașului<sup>6</sup>.

În 1886, autoritățile ruse prin hotărâre locală au pus stăpânire pe biserică, pentru că era așezată în centru și pentru că era cea mai mare și mai frumoasă dintre celelalte bisericii din oraș. Biserica Sfântului Teodor Tiron sau Țufli, cum este numită și în prezent, a fost transformată în biserică mitropolitană și funcționează cu acest statut și acum<sup>7</sup>. În partea de răsărit a curții bisericii se păstrează placa funerară de marmură a ctitorului Anastasie Țufli, pe care este reprezentat și bustul lui<sup>8</sup>. După preluarea bisericii de către autoritățile ruse, numeroasa comunitate greacă din Chișinău a rămas fără biserică și a încercat să construiască una nouă pentru nevoile sale duhovnicești.

În 1891 a fost construită o biserică nouă în cinstea Sfântului Pantelimon cu donația fraților Ioan Pantelimon și Victor Sinadino, mari comercianți și proprietari de pământ, cetățeni de onoare ai Chișinăului<sup>9</sup>. Familia Sinadino, după catastrofa de pe insula Hios în 1822<sup>10</sup>, s-a stabilit la Chișinău, unde a strâns o mare avere. Arhitectul bisericii a fost

Alexander Bernardazzi, care a proiectat, de asemenea, și paraclisul Liceului de Fete (astăzi biserica Sfintei Teodora)<sup>11</sup>. Biserica Sfântul Pantelimon este înălțată sub formă de cruce înscrisă cu cupolă la întâlnirea brațelor crucii. În exterior, la colțurile cupolei se formează patru abside (câte una pentru fiecare colț), care în secțiune orizontală produc impresia unei biserici „octagonale” cu o formă originală. La subsolul bisericii se găsea mormântul familiei Sinadino, în care fusese înmormântate douăzeci și șase de persoane din această familie<sup>12</sup>.

După terminarea lucrărilor de construcție a bisericii Sfântului Pantelimon, ctitorii au trecut-o sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice<sup>13</sup>. Însă și patriarhul Ierusalimului, Nicodim I (1883-1890), s-a bucurat mult aflând de construirea bisericii, pentru că în Basarabia Sfântul Mormânt avea multe proprietăți funciare, care până la 1873 erau conduse de un reprezentant special al Patriarhiei, unul dintre care a fost și el ca arhimandrit<sup>14</sup>. Pentru a îmbogăți și a aduce binecuvântare în aceste locuri a dăruit bisericii o bucată din sfintele moaște ale Sfântului Mare Mucenic Pantelimon<sup>15</sup> într-o raclă de argint, care era însoțită de scrisoarea patriarhală de donație a sfintelor moaște<sup>16</sup>. În drum sfintele moaște, până să ajungă la Chișinău, s-au oprit la Odesa și au fost așezate în biserica elenă Sfânta Treime de acolo, unde s-a săvârșit și o slujbă arhierescă<sup>17</sup>. Când sfintele moaște ale Sfântului Pantelimon au ajuns la Chișinău, episcopul rus de atunci al Chișinăului și Hotinului, Iacov, le-a ținut până la târnosirea bisericii (13 Octombrie 1891) pe sfânta masă a catedralei mitropolitane. În ziua târnosirii, mitropolitul Iacov, îmbrăcat în veștimente arhieresti și însoțit de tot clerul din Chișinău, de înaltele oficialități politice și militare și de toți grecii din oraș, precum și de dangătul clopotelor a purtat în mare procesiune sfintele moaște ale Sfântului Pantelimon și, ajungând la biserică, s-a oficiat slujba de târnosire a ei<sup>18</sup>. Lângă biserică funcționa școala grecească ce s-a înființat în 1898 și se întreținea din donațiile fraților Teodor și Anastasie Țufli<sup>19</sup>.

Primul preot al bisericii a fost arhimandritul Sofronie Fotopoulos, ajutat de către ierodiaconul Al. Gheorghiadu<sup>20</sup>. În 1901 a urmat arhimandritul Gherasimos Theologhidis, originar din Serres<sup>21</sup>. Theologhidis era absolvent al Facultății de Teologie din Halchi. În 1901, a fost hirotonit și trimis ca paroh al comunității elene din Chișinău (1901-1913)<sup>22</sup>. Din 1912 biserica are un nou ierodiacon, pe Filaret Hristoforidis (1912-1932), originar din Galipoli (Γαλίπολη). Următorul preot, care i-a urmat lui Theologhidis, a fost arhimandritul Nicolaos Nicolaidis (1913-1917), originar din Vizi (Βιζύνη), absolvent al Facultății de Teologie din Halchi în 1904<sup>23</sup>. Părintelui Nicolaidis este înlocuit de părintele Moraitachis (1919-1931), originar din insula Samos și absolvent al Facultății de Teologie din Halchi în 1915<sup>24</sup>, paroh al bisericii din 1919. În 1931 a fost transferat la biserica elenă „Buna Vestire” din București. După părintele Moraitachis, a urmat, din 1933, arhimandritul Sofronios Ducas din Atena, absolvent al Facultății de Teologie din Sankt-Petersburg<sup>25</sup>, iar de la 1 Iunie 1942 până la 11 martie 1944 a slujit părintele Theodoros Kentridis, când din cauza războiului și a evenimentelor politice a fost nevoit să părăsească Chișinăul, fiind urmat și de membri al comunității elene de acolo<sup>26</sup>.

După terminarea celui de-al doilea război mondial, biserica elenă a Sfântului Pantelimon a fost transformată de către ruși în magazie de materiale de construcții. Atunci a fost distrus și mormântul familiei Sinadino<sup>27</sup> din cripta bisericii, care se afla sub sfântul altar, precum și pictura bisericii împreună, toate obiectele de cult (catapeteasma, iconostase etc.) ale acestei strălucite biserici, ce a reprezentat o mărturie vie a prezenței elene din acest oraș. Mai târziu biserica a fost transformată în magazie de filme cinematografice, iar după 1960 în sală de degustări de vinuri<sup>28</sup>.

Din 1990, o dată cu înființarea Republicii Moldova, s-a schimbat și regimul politic al țării. În 1992 biserica, transformată în „sală de degustări de vinuri”, a fost redată cultului liturgic și aranjată ca atare<sup>29</sup>.

#### NOTE

<sup>1</sup> Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων*, Atena, 1970, p. 571.

<sup>2</sup> Δημήτριος Σκρέτας, *Τα μετόχια του Παναγίου Τάφου στη Χερσόνησο του Αίμου, Η συμβολή τους σε θέματα παιδείας* (Teză de doctorat), Thessaloniki, 2000, p. 93-94.

<sup>3</sup> Frații Teodor și Anastasie Țufli erau originari din Țepelovo a Epirului. Așezându-se în Chișinău, s-au ocupat cu comerțul, acumulând o avere mare.

<sup>4</sup> Nu cunoaștem preoții bisericii, pentru că în Chișinăul din acea vreme se aflau mulți clerici de la metoacele Sfântului Mormânt. Deoarece familiile erau mixte, sfintele slujbe, ce se țineau în limba greacă, aveau și câteva părți în limba slavonă.

<sup>5</sup> Placa de marmură a ctitorilor are următoarea inscripție: „Aici se odihnesc trupurile fraților / Teodor și Anastasie / a lui Constantin / Țufli / ctitorii acestei biserici. / Născuți în Epir / din locul Țepelovo, - primul / în 1796-, al doilea în 1801-. / Au murit la Chișinău / primul în 1854 -, al doilea în 1870 -. / Veșnica lor pomenire. /”.

<sup>6</sup> Ctitorii au preferat la construirea bisericii stilul rusesc, poate influențați de arhitectura locală sau de către soțiile lor, care erau de origine rusă.

<sup>7</sup> Din 1940, când Basarabia a fost cucerită de către armata rusă și până în 1990, când această regiune a fost declarată stat independent, biserica lui Țufli a funcționat, împreună cu alte patru biserici, în timp ce celelalte au fost transformate în săli de sport, de expoziții sau în centre de distracție. Astăzi este catedrală mitropolitană a mitropoliei Chișinăului ce ține de Biserica Rusiei.

<sup>8</sup> Placa funerară conține următorul text în limbile greacă și rusă:

„S-a născut în Țepelovo la 24 Iunie 1801

A murit în Chișinău la 18 Septembrie 1870

Placă funerară a lui Anastasie Țufli,

S-a ridicat în amintirea celui ce a suferit mult,

Născut în Epir de neam.

Pe de o parte a făcut avere mare,

Zidind o biserică monumentală,

Urmând dorința fratelui lui Teodor.

A dat grecilor ca ajutor multă bogăție (bani),

În acest fel câștigându-și un prestigiu nemuritor”.

Sub această inscripție în limba greacă se află altă inscripție în limba rusă, al cărei text diferă:

„Anastasie a lui Constantin Țufli,

s-a născut în Epir din locul Țepelovo la 24 Iunie 1801,

a murit la Chișinău în 17 Septembrie 1870.

Numele celui adormit va fi spre pomenire veșnică

atât acum cât și pe viitor de către neamul Basarabiei și al Greciei.

Această biserică este zidită de către vrednicul de amintire ctitor și este de ajuns să zicem

de acesta că a fost un evlavios creștin. Avera lui a lăsat-o pentru ajutorarea tinerilor și îngrijirea

bolnavilor, care se simt îndatorați să pomenească întotdeauna în rugăciunile lor pe ctitorul Anastasie Țufli.”

<sup>9</sup> Iurie Colesnic, *Chișinău enciclopedic*, Chișinău, 1997, p. 87. În partea stângă a nartexului există o placă de marmură ce are următorul text în limba rusă: „Biserica Elenă a Sfântului Mare Mucenic Pantelimon a fost zidită în acest loc ca donație cu toate celelalte clădiri auxiliare de către Alexandra Constantin Sinadino, de neam Zoti, pe cheltuiala fraților Ioan și Victor Pantelimon Sinadino cu permisiunea Sfântului Sinod, ce a fost eliberată prin hotărârea (ucaz) Prea Sfințitului Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului Serghie la 7 Noiembrie 1887 cu nr. 5543 cu următoarele dispoziții:

1) Ctitorii bisericii Ioan și Victor Sinadino au permisiunea de a muta rămășițele părinților lor, adormiți în Domnul, Pantelimon și Despina, precum și ale fiului lui Ioan Sinadino, Constantin pentru înmormântarea lor în mormântul familiar din dedesubtul bisericii.

2) Clerul bisericii elene trebuie să fie ales de către greci de neam din comunitatea elenă împreună cu ctitorii bisericii, iar preotul trebuie să fie hirotonit de către Patriarhul Constantinopolului sau la cererea comunității de către arhiepiscopul local.

3) Slujbele în biserică trebuie să se săvârșească întotdeauna în grecește.

4) Ctitorii Sinadino și membrii familiei lor au dreptul să participe la treburile bisericii și la decorarea ei, precum, de asemenea, și la administrarea veniturilor de pe clădiri (este vorba de trei case, donație a ctitorilor)

împreună cu clerul și trei reprezentanți ai comunității elene, după moartea lui Sinadino și a urmașilor lor, toate trebuie să aibă loc cu participarea consulului grec”. (Această inscripție a fost acoperită de tencuială până în 1990, când a fost descoperită în urma lucrărilor de restaurare a bisericii).

<sup>10</sup> Μαρριάννα Κορομηλά, Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από τη εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, Atena, 1991, p. 120. Primul Sinadino care s-a stabilit la Chișinău a fost Pantelimon Sinadino (1794-1865), care s-a născut la Hios și s-a căsătorit la Chișinău cu Despina (fiică de bogați proprietari de pământ). Au avut doi copii: pe Ioan Pantelimon (1838-1909) care s-a căsătorit cu Olga, iar mai târziu cu Alexandra Zoti, și pe Victor (1841-1904), care s-a căsătorit cu Maria Dala (originară din Constantinopol). Ambii frați s-au căsătorit cu femei din familii bogate de proprietari de pământ din Chișinău.

<sup>11</sup> Arhitectul Alexander Bernardazzi s-a născut la 2 Iulie 1831 în Peatigorsk. A studiat la Sankt-Petersburg, iar la 1850 s-a stabilit în Chișinău. După proiectele lui s-au construit mai mult de 30 de clădiri (majoritatea în Chișinău). Între anii 1856-1878 a fost arhitect general al Chișinăului. A murit la 14 Septembrie 1907 la Fastov, însă a fost înmormântat la Chișinău. Vezi Iurie Colesnic, *idem*, p. 70-71.

<sup>12</sup> Iurie Colesnic, *idem*, pag. 87. Marele donator Ioan Pantelimon Sinadino prin testamentul său din 16 Februarie 1905 a lăsat multe donații de binefacere comunității elene din Chișinău, având interes public și caritativ. Vezi Έθνος, 11 Iulie 1937, București, p. 2.

<sup>13</sup> Această acțiune este menționată în scrisoarea Patriarhului Ecumenic Neofit al VIII-lea din 30 Iulie 1892 către frații Sinadino, pe care o redăm în întregime:

“Nr. Înreg. 4046

+ Mai marilor nobili, domnilor frați Ioan și Victor Sinadino, împreună cu noi în duh și foarte dragi, în numele prieteniei noastre vă urăm din suflet domniei voastre binecuvântări părintești. În vremea predecesorului nostru, răposatul patriarh kyr Dionisie al V-lea a fost adusă la cunoștința Bisericii fapta evlavioasă și plăcută lui Dumnezeu a donației pentru construirea și înzestrarea sfintei biserici a Sfântului Mare Mucenic și Tămăduitor Pantelimon din Chișinău, a fost emisă în Martie trecut a anului 1891 permisiunea bisericească potrivit Prea Cuviosului Arhimandrit Sofronie Fotopoulos de a pleca din Ismail și de a se așeza în Chișinău ca paroh al noii biserici, după cum v-a fost anunțată vouă prea evlavioșilor ctitori prin scrisoarea mea patriarhală de răspuns din 28 Martie 1891. Acum luând la cunoștință din scrisoarea parohului ce s-a numit cu data de 12 a trecutei luni Iulie, am cunoscut din arhiva actelor patriarhale depuse, după cum de asemeni din expunerea prea nobilului domn Zani Sinadino cu data de 8 Mai 1891 și a exemplarului anexat privitor la înaltul ucaz (actul de înființare a bisericii) al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, privitor la construirea sfintei biserici amintite, multă bucurie având pentru această faptă pe placul lui Dumnezeu, din inimă laudăm și binecuvântăm evlavia și iubirea de neam mare, după cum v-a fost mărturisită și vouă de prea evlavioasa doamnă Alexandra S. Sinadino despre această creștinească, iubitoare de Dumnezeu și mântuitoare de suflet lucrare. Dar și al nostru Sfânt Sinod căruia i-au fost făcut cunoscute aceste acte, în unanimitate am apreciat zelul și sentimentul de dragoste față de Dumnezeu al vostru, am considerat prin scrisoarea noastră patriarhală să vă facem cunoscut mulțumirea Bisericii noastre și pe drept elogiul nostru pentru lucrarea voastră și pentru al vostru devotament filial pentru Sfânta Mare Biserică a lui Hristos, căreia i-ați închinat, foarte bine și sfânt a-ți procedat, prevăzând că aveți datoria de a vă afla sub jurisdicția bisericească a sfântului scaun ecumenic, în acord cu rânduiala veche, după care toate comunitățile de aceeași religie și neam înființate în străinătate îi aparțin. Cu simțăminte de bucurie și cu mulțumirile noastre din inimă vă acordăm binecuvântările noastre părintești pentru politețea voastră și pentru iubirea de Hristos și de neam a casei voastre, de asemenea vă trimitem fotografia ce însoțea cererea voastră, cerând de la Dumnezeu bogată să fie plata pentru faptele voastre caritabile, rugând pe dătătorul de har Domnul Dumnezeu nostru să vă dăruiască mântuire trupească și sufletească, precum de asemenea ani mulți, sănătate și toate bucuriile.

30 Iulie 1892

Constantinopol. Fierbinte rugător în Hristos.” (Vezi scrisoarea redactată în original la Euripide C. Moraitakis, Preotul Constantin E. Moraitakis arhon mare protoprezbiter al Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol 1890-1964, București, 2004, fig. 21<sup>1-2</sup>).

<sup>14</sup> Πρωτ. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, Το ιερόν λείψανον του Αγίου Παντελεήμονος και η εκκλησία μας, în Έθνος, 31 Octombrie 1940, București, p. 1.

<sup>15</sup> Este vorba despre o bucată din genunchiul Sfântului Pantelimon.

<sup>16</sup> Πρωτ. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, *idem*, p. 1. Vom reda mai jos scrisoarea Patriarhului Ierusalimului, pe care am găsit-o în articolul părintelui Moraitachis:

„Nicodim, din mila lui Dumnezeu, Patriarh al Orașului Sfânt Ierusalim și al întregii Palestine,

Smerenia Noastră prin prezenta scrisoare de certificare, vă facem cunoscut că pentru târnosirea biserici elene din Chișinău, a statului Basarabiei, care a fost construită de către frații Ioan și Victor Sinadino, vă trimitem o bucată din sfintele moaște ale Sfântului Mare Mucenic Pantelimon, în cinstea căruia a fost zidită biserica mai sus amintită.

Ca mărturie și adevărare a celor de mai sus zise, înaintăm prezenta scrisoare, având semnătura și ștampila noastră Patriarhală.

În orașul sfânt al Ierusalimului, în anul mântuirii 1890, Iulie  
Se pronunță Patriarhul Ierusalimului.”

<sup>17</sup> Πρωτ. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, idem, p. 1.

<sup>18</sup> *Ibidem*, pag. 1. Sfintele moaște ale Sfântului Pantelimon au fost aduse în 1940 la biserica elenă „Buna Vestire” din București de către parohul de atunci al bisericii, părintele Constantinos Moraitachis, unde se păstrează până astăzi.

<sup>19</sup> Iurie Colesnic, *op. cit.*, p. 87.

<sup>20</sup> Διονύσιος Μεταξάς Λασκαράτος, Ελληνικάί Παροικίαι Ρωσσίας και Ρωμουνίας. Μετά γεωγραφικών και ιστορικών σημειώσεων προς δε και εικονογραφικών, Brăila, 1900, p. 106.

<sup>21</sup> Βασίλειος Σταυρίδης, Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, Thessaloniki, 1988, p. 273.

<sup>22</sup> Idem, pag. 273. Arhimandritul Gherasimos Theologhidis a mers în 1913 în Grecia pentru a-și vizita familia din Volos, de unde a și plecat la Domnul.

<sup>23</sup> Βασίλειος Σταυρίδης, *op. cit.*, p. 275. Arhimandritul Nicolaos Nicolaidis a adormit în Domnul la Chișinău în 1917.

<sup>24</sup> *Idem*, p. 285.

<sup>25</sup> Ορθοδοξία, VIII (1933), Constantinopoli, p. 95.

<sup>26</sup> Ambasadorul P. A. Metaxas către Ministerul de Externe, Nr. Înreg. 2025 R/10, 19 Iunie 1948: Arhiva Ministerului de Externe din Grecia/Serviciul Central, dos. 65,5/1948.

<sup>27</sup> Cavoul familiei Sinadino a fost profanat, aruncându-li-se osemintele.

<sup>28</sup> Iurie Colesnic, *op. cit.*, p. 87.

<sup>29</sup> *Chișinău. Orașul vechi și nou*, Chișinău, 1998, p. 51. Astăzi biserica se află în jurisdicția Mitropoliei Chișinăului, ce ține de Patriarhia Moscovei și funcționează ca enorie a acestei mitropolii.

## MOARA ȘI MORĂRITUL ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC, REFLECTATE ÎN CREAȚIA POPULARĂ

**Alexandru Furtună**

Izvoarele și istoriografia problemei luate în discuție sunt destul de cuprinzătoare, oferind importante date despre istoria morăritului în ansamblu. Sursele cele mai valoroase, pentru perioada medievală, sunt documentele și mărturiile călătorilor străini, majoritatea cărora au fost incluse în circuitul științific. În documente se menționează că vadul de moară, locul de moară, moara erau obiecte de cumpărare-vânzare; obiecte de dar din partea domniei atât persoanelor particulare, cât și bisericilor și mănăstirilor; obiecte de litigiu. Pentru delimitarea locurilor de moară domnia stabilea anumite reguli.

Informații prețioase, referitoare la mori, oferă și datele recensămintelor efectuate în secolul al XIX-lea, majoritatea cărora sunt valorificate. Astfel, în 1920, T. Pamfile, bazându-se pe datele recensământului de la 1817, face lista satelor cu mori din ținutul Hotin. Numărul morilor într-un sat ajungea până la 10. În funcție de proprietari, se deosebesc: mori ale locuitorilor; mori ale stăpânului moșiei, bisericesti (ale preotului, protopopului), mănăstirești, ale jidanilor „ce se află în sat cu locuință”. Morile „de pe pârăul satului” pot fi cu sau fără iazuri. Despre numărul și categoria morilor se vorbește și în articolul lui C. Tomescu (1930) „Catagrafia Basarabiei la 1820. 132 sate din ținutul Orheiului”.

Datele amintite mai sus se referă la localitățile din nordul și centrul Basarabiei. Care era situația în sudul acestui teritoriu? Descrierea statistică de la 1827 (publicată în 1899) ne

furnizează suficiente informații despre morile ce aparțineau statului. Cele mai răspândite erau morile de vânt și de pământ, mai rar, cele de apă, de piatră și plutitoare. În medie într-o localitate erau zece mori. Existau localități în care numărul lor era cu mult mai mare. Astfel, la Chilia erau 21 mori de vânt, 2 de pământ și 12 de piatră; la Akkerman – 25 mori de vânt și 2 de pământ etc. Multe mori au existat și anterior. Conform calculului lui Ion Chirtoagă, „în 1570 în localitățile urbane și rurale din ținut (este vorba de circumscripțiile Chilia, Cetatea Albă și Tighina – A. F.) au fost înregistrate 75 mori de vânt și de apă. Nouă mori de apă se aflau la Nistru, în apropierea Tighinei, iar una – lângă Chilia. Aceste mori de apă erau plutitoare, deoarece se aflau pe malul râurilor mari (Nistru, Dunăre). Spre deosebire de teritoriul rămas sub jurisdicția domnului Moldovei, unde cu precădere se aflau mori de apă, în circumscripțiile în cauză predominau morile de vânt – 65”<sup>1</sup>.

Despre mori se menționează și în colinde, balade, ghicitori etc. Din colinda „Da de zestre ce ne dați” aflăm că mama îi dă fetei „două mori de vânt”<sup>2</sup>. Într-o baladă se spune: „Și Tudor bogat era / Ci el îmi avea / Șase mori pe pământ / Și șase sub pământ”<sup>3</sup> etc.

Ce știm însă despre apariția și evoluția morilor? Conform lui C. Bucur, „... **moara de mână** (mai târziu, după venirea slavilor, numită râșniță – de la „jarnk”, moară de mână) este menționată frecvent începând din sec. V până în sec. al XX-lea.

Priscus din Pamon (sec V e. n.) o întâlnește adesea în drumul său prin Banat spre curtea regelui Attila, menționând-o în „Ambasadele” sale. În scrierile medievale este amintită ca un mijloc de muncă răspândit, indispensabil unei comunități stabile, caracterizată printr-o tradițională economie agrară.

În evul mediu, în momentele de primejdie, țăranii, luând calea codrilor, încărcau în căruțe și râșnița. Călătorii străini care au vizitat Țările Române în secolele XVI-XIX amintesc de omniprezența râșniței în comparație cu numărul relativ redus al morilor de apă, fapt raportat și la instituirea monopolului feudal asupra celei din urmă (menținut în Transilvania și după „Patente imperiale” din 1853-54, dar desființat în Principatele Unite prin legea lui Cuza din 1864)”<sup>4</sup>.

Despre râșniță există și câteva ghicitori: „Turtă peste turtă / și la mijloc urdă”. „Am o cățeluță greacă / și tot grăunțe morsoacă”<sup>5</sup>.

**Moara de apă.** După N. Iorga, înlocuind vechile râșniți de origine română, ele se întâlneau pretutindeni pe pământul românesc. Mulți oameni de la țară își luau numele de la ocupația de morar, a lor ori a înaintașilor lor: Morariu, Morărașu. Nevoia de pietre de moară a cauzat și înfruntarea de cariere pentru dobândirea acestora, de exemplu, cea de la Deleni, lângă Hârlău. La începutul secolului al XIX-lea pietre de moară din Moldova se exportau în Turcia: „100 părechi chetre de moară” de la Hârlău au fost trimise pașei din Silistra<sup>6</sup>.

Pietrele de moară și-au găsit reflectare și în folclor. Bunăoară, în cântecele de dragoste, dorul este comparat cu „o piatră grea de moară”: „El îmi intră-n inimioară (dorul mândrei – A. F.) / Ca o piatră de la moară”<sup>7</sup>. Cu o piatră de moară este comparată și perna celui care nu are ibovnică: „Cine ibovnică n-are, / Tare-i pare noaptea mare / Și pernuța drob de sare / Ca și piatra de la moară”<sup>8</sup>. Adeseori, piatra de moară avea o destinație mai puțin „poetică”: „La cea moară părăsită / Este o chitară de râșniță / Și-i bună ca de-aninat / La un gât de vinovat, / Doi-trei mi s-alegea, / Chiatra’ndat’o aducea / Și de gât i-o anina / În Siret mi-l arunca”<sup>9</sup>.

La vechimea morii de apă se referă și Constantin C. Giurescu, care scrie că moara de apă era cunoscută în Imperiul roman încă din secolul I înainte de era noastră. Ni-o spune lămurit scriitorul Vitruvius, care a trăit în acea vreme, autorul vestitei lucrări *Despre arhitectură* (...). Așadar, moara de apă era, după afirmația categorică a lui Vitruvius, o

tehnică general cunoscută și răspândită în secolul I înaintea erei noastre, ceea ce înseamnă că, dacă ea nu era cunoscută de daci atunci, ipoteză plauzibilă făcută în baza celor ce știm despre viața lor materială și despre mulțimea cursurilor de apă ale pământului lor, apoi, cu siguranță ea a fost adusă în Dacia Traiană de către coloniștii veniți în mare număr „din toată lumea română”. Prin urmare, indubitabil moara de apă în secolele II și III ale erei noastre a existat în ținutul carpato-dunărean.

Există oare vreun motiv, se întreabă în continuare C.C. Giurescu, să credem că o dată introdusă în Dacia, ea a încetat să mai ființeze după ce la 271-275, legiunile și administrația au fost retrase pe malul drept al Dunării? Nu există nici un motiv, deoarece moara de apă nu era o instalație tehnică exclusiv orășenească, ci se întâlnea deopotrivă la țară, oriunde se găsea un curs de apă potrivit. De altfel, avem astăzi dovezi certe, de ordin arheologic, că viața orășenească n-a încetat în Dacia, o dată cu retragerea legiunilor, ci ea a continuat, evident în forme mai modeste, secole de-a rândul. Există un argument foarte puternic referitor la continuitatea morii de apă, și anume terminologia esențială a ei, care este de origine latină (...). Despre vechimea acestei mori confirmă și alte fapte. Primul este în legătură cu denumirea generică de „moară” care se dă la noi la tot felul de instalații tehnice (...). Al doilea e de ordin toponimic (...). Al treilea fapt certifică și el marea vechime a morii de apă, vorba fiind de mulțimea de proverbe, zicători și expresii în legătură cu această „măiestrie” românească. „A-i veni apa la moară”, „a tăia cuiva apa de la moară”, „îi umblă moara”, adică îi merge bine, „i-a stat moara”, adică îi merge rău, „la rea moară a dejugat”, „trăiește ca găina la moară”, „a ajunge de la moară la râșniță”, „la moară cin-se duce, se umple de făină”, „moara bună macină orice”, apoi, în altă ordine de edei, „cine se-nsoară, trebuie să aibă de moară”, „când se-nsoară, nu-i de moară”, „potrivește ca mireasa la moară”, „îi merge gura ca o moară stricată” și atâtea altele, din care unele foarte expresive.

Concluzia cred că e limpede: moara de apă nu este un împrumut târziu, ci e o moștenire din epoca dacoromană, așa cum o dovedește terminologia ei, precum și o serie de fapte de alt ordin<sup>10</sup>.

Despre moara de apă există mai multe ghicitori: „Am o pasăre-mpănată / și pe apă lăsată”, „Merge și nu merge / de-ascultat te ascultă, / face gură multă, / ce-i dai îți dă, / cu talpa în apă stă; „Cu apă mă întăresc, / mâncare nu primesc, / dar mâncare pregătesc; „Se udă și strigă, / Și se ține de mal”. Roata morii de apă este comparată cu o „Rață, rață, cotrobață, / numai coada ți-i negreață; nu șede pe apă, nici pe nuci, / da pe doi butuci”. Despre această roată se mai spune că „tot îmblă prin apă / și tot neagră rămâne<sup>11</sup>”.

**Moara de vânt.** Pentru prima dată descrierea morii de vânt a fost făcută de învățatul arab din Cairo Al Masudi (mort în 957 e. n.). În Europa, prima mențiune e din 1180, când se amintește o moară de vânt în Normandia. Desigur că și în ținutul carpato-dunărean ea a fost introdusă de timpuriu, probabil, înainte de întemeierea principatelor, în timpul dominației cumane sau tătare<sup>12</sup>. La noi, conform lui D. Ichim, primele mori de acest fel au funcționat în Dobrogea, la sfârșitul secolului al XVI-lea, iar ceva mai târziu în Câmpia Română și în Banat. Pentru Moldova, cea mai veche atestare a acesteia ține de anul 1641, când într-un document de hotărnicie apare toponimul „La Morișcă” (jud. Bacău) (...). Un document de la 1731 confirmă că dreptul de a avea mori de vânt aparținea demnitarilor turci, aducându-le venituri importante<sup>13</sup>. Anumite detalii referitoare la construcția morilor de vânt găsim în „Povestea lui Măzărache”: „Măzărache îi spune (lui Strâmbă-Lemne – A.F.): – Blestematele! Ce strici tu copacii, măi! (strâmbă copacii – A. F.). Alți copaci îs buni de val de moară, să puie oamenii să facă mori de vânt, da tu strici copacii!”<sup>14</sup>. Unele informații despre moara de vânt conțin și ghicitorile: „Dă din aripi, dar nu zboară”, „Pe dealul lui berbeleac / Se dă

dracul peste cap”, „Șede moșu'n deal și urlă, / că n-are grăunțe-n gură”. Despre aripile morii se spune: „Am patru surori; / Aleargă una după alta tot timpul / și nu se pot prinde niciodată”<sup>15</sup>.

În perioada medievală a existat și o dare asupra morilor, numită morărit (într-un sens restrâns). A fost introdus în Moldova de M. Racoviță (1716-1726) și desființat de Gr. II Ghica (1726-1733). Cuantumul morăritului s-a ridicat la două ughi de moară pe an. Tot morărit s-a numit și obligația țăranilor dependenți de a întreține moara stăpânului feudal printr-un număr variabil de zile de muncă<sup>16</sup>. De „zeciuala morii” se vorbește și în hăiturile tradiționale. „Traian mult se bucura, / Zeciuala morii da, / Pe morar îl dăruia”<sup>17</sup>. În hăiturile tradiționale se descrie pe larg și procesul de construcție sau de reparație (revenire la starea primordială) a morilor. În acest caz, realul se împletește organic cu mitologicul. Pentru confirmarea celor menționate, aducem câteva exemple: „Iară hoța cea de moară, / Când văzu atâtea care, / Încărcate cu povară, / Puse coada pe spinare / Și plecă în fuga mare / La cea luncă de scăpare; / (...) Iar morarul, meșter bun, / Zărea moara p-in cătun / Și-și lua cojoc mișos / Și-l îmbrăca pe dos, / Și-și luă ciocanu-n brâu, / Și-și mai lua și un frâu, / Apoi iute alerga, / Moara cu frâu o lega / Și-o apuca de călcâi, / De-o pune pe căpătâi / Și-i da cu ciocanu-șele, / De-o așeza pe măsele / (...) / El o lua de lăptoc / Și-o da iar în vad la loc / Și turna de-asupra-n coș / Grâu mărunțel de cel roș / Grâul s-așeza pe vatră / Și din coș cădea sub piatră, / De sub piatră în covată / Curgea făină curată”. Într-o altă hăitură se spune că moara „nărăvașă” primește „un pumn în cap” și este „așezată pe dulap” etc. Ca urmare, „apa se izbi / Moara se porni / Și venea apa venea, / Îmbla moara, de pocnea”. Uneori morarul „a luat nouă ouă / Și-a făcut o moară nouă”<sup>18</sup>. Această moară este metamorfozată. Ea ca ființele vii are cap, gât, șele, splină, călcâi. În ghicitori moara este comparată cu o „vacă priiană”, care „la tot satul dă hrană” sau cu o vacă pe care de cu seara o mulg / Și cu țara o mânc”. Despre moară se mai spune că „mestecă, dar nu înghite”, că „are măsele și nu mănâncă cu ele”, că „mănâncă toată ziua și nu se satură” și că „merge zi și noapte / și drumul nu-l mai trece”<sup>19</sup>.

Conform mentalității arhaice, „moara o făcuse diavolul, dar nu putea măcina, că-i lipsea gaura pe unde curge făina. Dumnezeu a îndreptat greșeala necuratului”<sup>20</sup>. Într-o legendă antropogenetică se menționează că inițial moara a fost a dracului. „Moara înainte era a dracului, dar s-a găsit un morar, că tare bine știa a cânta din scripcă. Dracului tare i-a plăcut și l-a rugat pe om să-l învețe și pe dânsul. — Bine, a zis morarul, eu ti-o învăța, dar tu te-i lăsa să-ți îndrept degetele? — M-oi lăsa! Morarul a făcut într-un butuc cincii borți și i-a zis dracului să-și vâre degetele acolo. Apoi atâta l-a bătut cu ciocanele peste degete, până a zis dracul că nu-i mai trebuie nici scripcă, da nici moară”<sup>21</sup>.

Moară au și blajinii (pe ceea lume)<sup>22</sup>. Mai există și alte credințe, superstiții și practici magice legate de moară. Vom aminti doar câteva. Astfel, se crede că dacă ai luat ceva de la moară, ai necazuri: „Mie mi s-a întâmplat să iau o ață de la moară și au venit toți găzdanii acasă la mine de era să-mi spargă toată casa. N-am găsit să mi-i descânte, da m-au învățat alții și am dus ața înapoi la moară și s-au dus și găzdanii”<sup>23</sup>.

O practică magică, larg răspândită odinioară, a fost spălatul și descântatul cu apă de la roata morii<sup>24</sup>. Și propitoarea de la moară era considerată, în anumite situații, de bun augur. „Popritoarea de la moară, de pe pârâu, ceea ce oprește apa, s-o îngropi în poartă, că nu-ți fură nici un pui” (Mahala)<sup>25</sup>. Moara a avut anumite conotații, pe care deocamdată nu le putem descifra, în folclorul și jocurile copiilor. Spre exemplu, când copilului îi cade un dinte, el îl zvârle peste casă și zise: „Cioară, cioară de la moară, / N-ați un dinte de os / Și-mi dă unul de oțel / Să mănânc la vară un harbujel”. În unele jocuri, copiii pun mâinile una

peste alta, se țin cu degetele de pielea mâinii de desubt și zic: „Câr, cioară / De la moară, / Cu făina-n poală! / Câr, câr!”<sup>26</sup>.

Astfel, după Ivan Evseev, acest străvechi instrument de măcinat (râșnița) sau instalație (moara de apă sau de vânt) are un simbolism ambivalent. Prin rotirile pietrei rotunde pune în evidență un simbolism al mișcării uniforme și monotone, în care e integrat microcosmosul și macrocosmosul. Semnifică, de asemenea, fatalitatea și aservirea acestei fatalități, aservirea muncii. Moara este locul unde sunt „ucise”, strivite semințele, de unde aspectul ei infernal, al locului unde sălășluiesc forțele demonice; morarul apare, adesea, ca personaj demonic; în basmele românești el se poate preface în urs sau lua chiar înfățișarea diavolului. Despre morarul care a înșelat lumea se zice că poartă în iad o piatră de moară legată de gât, dar tot despre el se spune că, la sfatul unui sfânt, a instituit pomana (...). Mulțimea expresiilor românești referitoare la moară (moară stricată, a da apă la moară, a măcina în gol etc.) atestă importanța ei practică, dar și mulțimea de conotații culturale, preponderent negative<sup>27</sup>.

#### NOTE

<sup>1</sup> I. Chirtoagă, *Ocupații agrare ale sătenilor din circumscripțiile Chilia, Cetatea Albă și Tighina în secolul al XVI-lea*, în „Al III-lea Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară din Moldova. Rezumate ale comunicărilor”, Chișinău, 1998, p. 32.

<sup>2</sup> *Poezia populară a obiceiurilor calendarice*. Alcătuirea articolul introductiv și comentariile de N. Băieșu, Chișinău, 1975, p. 205.

<sup>3</sup> *Balada populară*. Alcătuirea articolul introductiv și comentariile de A. Hâncu, Chișinău, 1976, p. 186.

<sup>4</sup> C. Bucur, *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României*, în Biharea, „Culegere de studii și materiale de etnografie și artă”, Oradea, 1977, p. 55.

<sup>5</sup> *Ghicitori*, Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de S. Moraru, Chișinău, 1980, p. 123.

<sup>6</sup> N. Iorga, *Istoria industriilor la români*, București, 1927, p. 18.

<sup>7</sup> *Cântece populare de dragoste*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de E. Junghietu, Chișinău, 1977, p. 52, 53.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 43.

<sup>9</sup> *Eposul eroic*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de V. Gațac, Chișinău, 1983, p. 143.

<sup>10</sup> C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV – începutul secolului XIX*, București, 1973, p. 138, 139, 140, 141, 142. Vezi și *Proverbe și zicători*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de E. Junghietu, Chișinău, 1981, p. 84, 105, 118, 134, 143 etc., „Ghicitori”, p. 67.

<sup>11</sup> *Ghicitori*, p. 123-124.

<sup>12</sup> C. C. Giurescu, *Op. cit.*, p. 142.

<sup>13</sup> D. Ichim, *Morile de vânt din Moldova centrală*, în „Revista muzeelor și monumentelor. Muzeu”, 1982, 10, p. 67.

<sup>14</sup> *Povești fantastice*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de Gh. Botezatu, Chișinău, 1976, p. 140.

<sup>15</sup> *Ghicitori*, p. 123.

<sup>16</sup> *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. 304.

<sup>17</sup> *Poezia populară a obiceiurilor calendarice*, p. 230.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 229-230, 238, 239, 252.

<sup>19</sup> *Ghicitori*, p. 124.

<sup>20</sup> I. Condrea, *Iarba fiarelor*, București, 1928, p. 65.

<sup>21</sup> *Legende, tradiții și povestiri orale moldovenești*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de Gh. Botezatu, Chișinău, 1975, p. 146-147.

<sup>22</sup> *Ibidem*, p. 144-145.

<sup>23</sup> *Ibidem*, p. 150; Vezi și E. Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român*, vol. I, partea III, București, 1903, p. 528.

<sup>24</sup> E. Niculiță-Voronca, *ibidem*, p. 785; S. Fl. Marian, *Insectele în limba, credințele și obiceiurile românilor*. București, 1903, p. 273; A. Gorovei, *Descântecul românilor. Studiu de folclor*, București, 1931, p. 95, 96.

<sup>25</sup> E. Niculiță-Voronca, *Op. cit.*, p. 527.

<sup>26</sup> *Folclorul copiilor*. Alcătuirea, articolul introductiv și comentariile de N. Băieșu, Chișinău, 1978, p. 80, 108.

<sup>27</sup> I. Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, 1994, p. 107-108.

## FALS PREMEDITAT SAU EROARE BANALĂ? CONSIDERAȚII DESPRE ULTIMATUMUL SOVIETIC DIN IUNIE 1940

Igor Cașu

Articolul de față își propune să abordeze conținutul ultimatumului sovietic din 26 iunie 1940 și problema instaurării regimului sovietic în Basarabia și în nordul Bucovinei din perspectiva schimbărilor intervenite în relația majoritate etnică – minorități. Ipoteza principală a demersului nostru constă în faptul că erorile flagrante comise în ultimatum privitor la componența etnică a populației Basarabiei nu erau întâmplătoare. Cu alte cuvinte, afirmația, potrivit căreia majoritatea populației era de origine ucraineană, a anticipat politica Moscovei față de românii basarabeni, precum și trasarea hotarelor republicii moldovenești unionale.

După cum bine se știe, Basarabia a fost un „măr al discordiei” în relațiile sovieto-române pe parcursul întregii perioade interbelice. La sfârșitul primului război mondial se părea că soarta acesteia este hotărâtă și dosarul „chestiunii orientale” este înșchis în această privință. În situația în care Rusia era răvășită de un război civil dezastruos, păstrarea hotarelor vechiului imperiu nu era un obiectiv nici realizabil, nici prioritar în acel moment pentru bolșevici. Semnarea protocolului de la Paris din 28 octombrie 1920<sup>1</sup> a însemnat o tentativă de a stabili definitiv statutul provinciei, lucru care, până la urmă, a suferit eșec din cauza neratificării acestuia de către Japonia și, în plan mai larg a revenirii Statelor Unite la o politică externă izolaționistă după înfrângerea democrațiilor la alegerile din 1920. Ulterior, a existat iluzia că problema poate fi soluționată prin negocieri directe cu Moscova, mai ales în contextul discuțiilor cu privire la soarta tezaurului românesc. S-a dovedit însă că sovieticii nu doresc să renunțe nicidecum la acest teritoriu și așteaptă momentul potrivit pentru a interveni în soluționarea „justă și pașnică a problemei basarabene”, dacă e să preluăm o expresie des invocată de propaganda sovietică între cele două războaie. Așa cum au menționat de numeroase ori oficiali sovietici în cadrul unor discuții mai restrânse și confidențiale, Basarabia era vizată pentru poziția sa geostrategică, în primul rând, accesul la gurile Dunării și asigurarea unei securități sporite orașului Odesa, cel mai important port sovietic la Marea Neagră. După eșecul Conferinței de la Viena, dar și al rebeliunii de la Tatarbunar din 1924, diplomația sovietică își schimbă tactica, ștabela fiind transmisă ideologilor partidului, însărcinați să caute argumente convingătoare pentru recuperarea în termen mediu a Basarabiei. Crearea Republicii Autonome Sovietice Socialiste pe teritoriul Ucrainei, în care doar 30 la sută o constituiau românofonii, reflectă în mod clar instrumentalizarea etnicității atât în plan intern, îndreptată împotriva naționalismului ucrainean în ascensiune, cât și în planul politicii externe, având drept țintă provincia estică a României interbelice. Situația nu era unică în acest sens, principiul Piedmontului, după expresia lui Terry Martin, fiind utilizat și în cazul creării Kareliei și a republicii buriato-mongole<sup>2</sup>.

După 1924, când Mongolia devine al doilea stat din lume al dictaturii proletare, disputa teritorială dintre Moscova și Ulan Bator nu mai figurează pe agenda. România și Finlanda însă rămâneau în tabără țărilor „burgheze” și, întrucât ideea revoluției mondiale nu a fost niciodată abandonată definitiv de sovietici, răspândirea comunismului în aceste state rămânea un deziderat a cărui realizare era mai grabnică dacă se foloseau și pretențiile iredentiste învăluite în frazeologia ideologiei comuniste.

Spre sfârșitul anilor '30 ai secolului trecut, se întrevede că profeția mareșalului Foch și a lui John Maynard Keynes, potrivit căreia pacea stipulată prin Tratatul de la Versailles

va fi nu altceva decât un armistițiu pe 20 de ani, se împlinește. Parisul și Londra abandonează politica conciliatoristă și decid ferm, din martie 1939, să se opună altor pretenții teritoriale ale Reichului german. În această situație, Berlinul este nevoit să-și găsească parteneri în altă parte a Europei pentru a-și promova interesele. În timp record este negociat pactul de neagresiune cu Moscova, aceasta din urmă folosind ocazia pentru a-și formula deschis pretențiile sale asupra unor foste teritorii ale Imperiului țarist, precum Țările baltice, Ucraina și Bielorussia de Vest, de asemenea și Basarabia. De menționat faptul că revendicarea teritoriilor ucrainene și beloruse, aflate sub administrație poloneză, era oarecum întemeiată din perspectiva reunificării celor două popoare slave. În cazul balticilor, alte rațiuni de anexare decât cele de securitate nu puteau fi invocate în fața opiniei publice europene. Situația este cu totul alta în cazul Basarabiei, care este revendicată în mod deschis pe motiv că ar fi populată în majoritate de ucraineni, așa cum stipulează ultimatumul sovietic din 26 iunie 1940:

„În 1918 România a profitat de slăbiciunea militară a Rusiei și a răpit Uniunii Sovietice (Rusia), prin forță, o parte a teritoriului ei – anume Basarabia – și a rupt astfel unitatea de secole a Basarabiei, locuită în principal de ucraineni, cu Republica Sovietică Ucraineană ... Problema revenirii Basarabiei este legată organic de chestiunea transferării către Uniunea Sovietică a acelor părți ale Bucovinei în care majoritatea predominantă a populației este legată de Ucraina Sovietică prin destine istorice ca și prin comunitatea de limbă și compoziție națională. Acest act este cu atât mai just cu cât returnarea nordului Bucovinei Uniunii Sovietice va putea fi privit ca un mijloc de compensație, totuși numai într-o mică măsură, pentru uriașa pierdere pe care Uniunea Sovietică și populația Basarabiei au suferit-o în cei douăzeci și doi de ani de stăpânire în Basarabia... ”<sup>2</sup>.

Mai întâi, trebuie de remarcat faptul că majoritatea istoricilor sovietici au preferat să evite acest pasaj din ultimatumul sovietic adresat României în vara anului 1940. Printre pușinii care au încercat să explice cauzele acestui fals a fost Artiom Lazarev. El a afirmat că pasajul cu privire la componența etnică a Basarabiei la 1940 a fost un fals creat de cultul personalității lui Stalin<sup>3</sup>. Pe de altă parte, Artiom Lazarev a fost primul istoric de la Chișinău care a condamnat colonizarea sudului Basarabiei cu ucraineni începând cu primul an de regim sovietic. Pe de altă parte, ipoteza istoricului olandez Wilhelm Petrus van Meurs, potrivit căreia „ultimatumul sovietic exemplifica, din partea Kremlinului, lipsa de interes și cunoaștere a istoriei, a culturii și demografiei Basarabiei”<sup>4</sup>, la care subscriu majoritatea istoricilor, pare a fi puțin verosimilă din motivele pe care le vom expune în continuare. Charles King, la rândul său, menționează afirmația din ultimatum privind componența etnică a Basarabiei la 1940, calificând-o drept un „fals pur și simplu”<sup>5</sup>.

Cum poate fi explicată o asemenea eroare flagrantă a Moscovei, mai ales din perspectiva propagandei sovietice interbelice, care tindea să legitimizeze pretențiile asupra provinciei, invocând caracterul moldovenesc al acesteia, sau, mai des, făcea abstracție de aspectul etnic al problemei în favoarea principiului de echitate socială? Deocamdată este dificil de răspuns la această interogație. Mai mult, ea ridică în lanț mai multe întrebări decât răspunsuri. De ce Moscova nu s-a limitat doar la menționarea unor argumente ce țin de asigurarea securității frontierei sale occidentale, în contextul în care Germania nazistă înregistra victorii repetate în partea occidentală a Europei și, de aceea, motivul invocat părea oarecum credibil în fața lumii? În perioada anterioară, în cele două decenii interbelice, istorici sau propagandiști sovietici au emis diverse argumente în favoarea anexării Basarabiei, dar nimeni nu a invocat caracterul ucrainean, cel mult componența multiethnică a provinciei și, de regulă, starea economică înapoiată a majorității populației locale și caracterul „exploatare al regimului burghezo-moșieresc românesc”. Atunci de ce, brusc, guvernul sovietic operează

cu informații false și creează „bătăi de cap” pentru istoricii de mai târziu care trebuiau să găsească explicații coerente în legătură cu conținutul ultimatumului adresat României în 26 iunie 1940? Mai mult, de ce era nevoie de o asemenea argumentare mai mult decât contradictorie în momentul în care situația internațională era favorabilă Uniunii Sovietice de a impune cesiuni teritoriale României, de ce nu era suficientă, cu alte cuvinte, doar existența unei forțe militare net superioare? Pornind de la premisa că regimul sovietic a ținut, de regulă, să-și justifice în termeni oarecum convingători, raționali și coerenti, în limitele ideologiei comuniste, acțiunile sale de politică internă și externă, este puțin probabil că situația din vara anului 1940 este o excepție de la această practică.

Prin urmare, acceptând faptul, potrivit căruia datele false din ultimatumul adresat României au fost introduse cu premeditare, să vedem care ar fi implicațiile pe termen scurt, mediu și lung ale acestei acțiuni a Moscovei. În primul rând, deși ultimatumul a fost publicat în presa sovietică, inclusiv în ziarul „Pravda” din 29 iunie 1940, s-ar putea ca invocarea caracterului ucrainean al Basarabiei era destinată mai mult opiniei publice externe, mai puțin la curent cu realitățile etnice și lingvistice din sud-estul european, dar pentru care era mai simplu să înțeleagă că revendicările teritoriale înaintate României aveau drept scop reunificarea poporului ucrainean, ca în cazul unor teritorii anexate un an înainte de la Polonia. În al doilea rând, nu pot fi neglijate totalmente nici implicațiile juridice ale includerii Basarabiei în cadrul Ucrainei Sovietice imediat după agresiunea Armatei Roșii. Din acest punct de vedere, chiar ziarul „Pravda” scria la începutul lunii iulie 1940 că va avea loc unirea R.A.S.S.M. și Basarabiei și se va crea Republica Sovietică Socialistă Moldovenească, dar trasarea hotarelor noii republici unionale în noiembrie același an a spulberat aceste presupuneri. Numai 6 din cele 13 raioane ale RASSM și numai 6 din cele 9 județe ale Basarabiei au fost incluse în cadrul RSSM, restul teritoriilor fiind incluse în componența Ucrainei. Dacă raioanele fostei republici autonome revenite Ucrainei erau în majoritate locuite de etnici ucraineni, situația era diferită în cazul județelor basarabene detașate. În județul Cetatea Albă românii constituiau 18 %, ucrainenii 20 %, în județul Ismail românii alcătuiau 31 la sută, iar ucrainenii numai 4,7 %, în timp ce în județul Hotin raportul era de 35 și, respectiv, 41,6 %. În ansamblu, deși românii erau mai puțin de jumătate din populație, ei alcătuiau totuși cel mai numeros grup etnic, 28,6 față de al doilea grup etnic, ucrainenii cu numai 25,4 %<sup>6</sup>. În legătură cu aceasta, istoriografia sovietică moldovenească avea să comenteze că „celelalte raioane ale R.A.S.S. Moldovenească și Basarabia, unde domina populația nemoldovenească, au rămas în componența R.S.S. Ucrainene”<sup>7</sup>. Mai mult, chiar autoritățile comuniste de la Chișinău au contestat în 1946 maniera în care s-a înfăptuit delimitarea hotarelor R.S.S.M. într-o scrisoare adresată direct lui Stalin, în care se invocau argumente de ordine istoric, lingvistic și economic<sup>8</sup>. Prin urmare, este de presupus că un rol aparte l-a jucat și ponderea sau prestația, influența elitelor locale în cercurile de la Kremlin, lucru care, de altfel, a fost semnalat la vremea respectivă chiar de ambasadorul german la Moscova, von Schulenburg<sup>9</sup>. Nota ultimativă a fost înmănată de Molotov persoanei lui Davidescu, ambasadorul României la Moscova, și ultimul avea să fie, de altfel, primul care avea să-i reproșeze șefului diplomației sovietice falsitatea afirmației, conform căreia ucrainenii constituiau cea mai numeroasă etnie a Basarabiei. De remarcat răspunsul lui Molotov, care nu a acceptat argumentele părții române, deoarece acestea n-ar fi „corespuns nici evoluției istorice, nici situației prezente”, dar că la nevoie partea sovietică va prezenta mai târziu argumentele politice, istorice și etnice<sup>10</sup>.

Judecând din alt unghi de vedere, operațiunea de ocupare a Basarabiei și nordului Bucovinei s-a făcut după pregătiri minuțioase, așa cum reiese din raportul șefului direcției

politice a Armatei Roșii, comisarul de armată rangul I Leonid Mehliș<sup>11</sup>, raportul generalului Jukov, comandantul regiunii militare Kiev<sup>12</sup> ș.a. Din aceste rapoarte reiese că soldații sovietici au primit din timp indicații clare cum să se comporte cu populația locală, au fost pregătite din timp zeci de mii, chiar sute de mii de publicații în limbile rusă, ucrainenă și română. Spre exemplu, raportul lui Stalin la congresul al VIII-lea extraordinar al Sovietelor a fost tradus din rusă în română într-un tiraj de 270 mii de exemplare<sup>13</sup>. Se adaugă, de asemenea, mii de exemplare ale ziarului „Sovetskaia Bessarabia” în limba română, alte materiale despre problemele leninismului, biografia succintă a lui Stalin ș.a. De ce ar fi fost nevoie de un tiraj așa de mare în limba română dacă populația majoritară a Basarabiei ar fi fost ucrainenă? Pe de altă parte, foile volante destinate populației locale se începeau, de regulă, cu adresarea „Frați moldoveni, ruși și ucraineni”<sup>14</sup>.

Din alt punct de vedere, dacă ipoteza noastră este întemeiată, atunci este mai ușor să înțelegem de ce R.S.S.M. a fost constituită pe baza ukazului Sovietului Suprem al U.R.S.S. în 2 august 1940 și nu în urma deciziei parlamentului local, așa cum s-a întâmplat cu Estonia, Letonia și Lituania. Potrivit legislației sovietice, Sovietul Suprem al U.R.S.S. avea dreptul să admită, nu să decidă crearea republicilor unionale. Amintim că după introducerea Armatei Roșii în Țările baltice la începutul lunii iunie 1940, au fost organizate alegeri la care au fost acceptați doar candidați comuniști, pentru ca ulterior Sovietele Supreme ale celor trei republici să se adreseze Sovietului Suprem de la Moscova cu cereri de admitere în cadrul U.R.S.S.. Întrucât Basarabia a fost inclusă în structurile deja existente în R.A.S.S.M., din punctul de vedere al legislației sovietice ea era parte a R.S.S. Ucrainene. Drept urmare, a fost suficient prezența unei delegații formale din partea Basarabiei, printre care era sora lui Grigori Kotovski, Sofia, precum și Iustin Batișcev, participant la rebeliunea de la Tatarbunăr din 1924, care a devenit între timp președinte al sovietului sătesc din localitate. În total, din partea județelor basarabene care aveau să intre în R.S.S.M. au fost prezente 14 persoane, dintre care 6 moldoveni, 7 ruși și un evreu.

În această situație, Ucraina a fost înfățișată drept generoasă: ea a acceptat crearea unei noi republici sovietice unionale, renunțând la o parte din teritoriul său din stânga Nistrului, dar, în realitate, obținând în schimb teritorii mult mai importante din punctele de vedere geostrategic și economic. Din acest punct de vedere, afirmația lui Troțki, potrivit căreia fără o Ucraină puternică și mare cu greu ar fi de imaginat existența însăși a Uniunii Sovietice pare a fi relevantă și în acest caz. Fie că această inițiativă a venit de la Kiev sau de la Moscova, regimul sovietic poate era conștient că problema Basarabiei va fi ridicată vreodată, într-o altă conjunctură internațională. Încadrarea celei mai importante părți a Basarabiei în cadrul Ucrainei urmărea în acest sens să facă mai delicată și mai dificilă revenirea la un *status quo* ante 1940. Mai ales că imediat a fost lansată o amplă campanie de colonizare a teritoriului și de ucrainizare a școlilor din sudul Basarabiei, ceea ce a dus la diminuarea elementului românesc, fapt care înlătura, practic, argumentul etnic în cazul unei eventuale redeschideri a problemei basarabene în ansamblu.

Altă ipoteză care poate fi lansată în legătură cu conținutul ultimatumului sovietic din 26 iunie 1940 este legată de revendicarea Bucovinei. După cum se știe, propaganda interbelică sovietică nu a atras atenție acestei regiuni, prin comparație cu Basarabia, și lucrul acesta a surprins pe mulți diplomați ai vremii. Bucovina era unicul teritoriu anexat la 1940 care nu aparținut Rusiei înainte de 1917. Implicit, din punctul de vedere al autorităților sovietice revendicarea acesteia alături de Basarabia, fost teritoriu imperial rusesc, adaugă un plus de coerență și legitimitate argumentului etnic evidențiat în ultimatum.

Altă explicație plauzibilă poate fi identificată dacă ne amintim cine a fost unul dintre cei mai vehemenți autori sovietici, care poate fi considerat principalul expert bolșevic în problema basarabeană, românească în general. Este vorba de Cristian Rakovski, originar din România, etnic bulgar, unul dintre liderii Partidului Social-Democrat român înainte de primul război mondial, care a devenit ulterior unul dintre principalii lideri ai Ucrainei Sovietice. În timpul războiului civil, el a fost unul dintre cei mai convinși bolșevici în ceea ce privește șansele de izbândă a revoluției mondiale și a dorit ca patria sa de origine, România, să fie cât mai curând parte integrantă a avangardei mișcării revoluționare europene. Anume el va semna un acord cu generalul Averescu, în martie 1918, privitor la retragerea trupelor române din Basarabia și mai târziu, în martie 1919, și din Bucovina, care, în viziunea sa, nu trebuia să constituie un obstacol între Ucraina Sovietică și Ungaria, în acel moment, sovietică<sup>15</sup>. Chiar Lenin personal a trebuit să intervină în această situație pentru a liniști elanul expansionist al conducătorului Ucrainei Sovietice. Zelul lui Rakovski avea o explicație clară, mai ales în ceea ce privește soarta Basarabiei, întrucât în 1912, când se împlineau o sută de ani de la anexarea provinciei de către Rusia țaristă, a susținut caracterul românesc al acesteia, deși a subliniat anumite diferențe între moldoveni și români. În ideea de a se dezvinovăți, el a mai scris în 1925 o carte despre România și Basarabia, de data aceasta susținând contrariul, adică nevoia alipirii provinciei la Uniunea Sovietică, dar justificarea sa nu avea conotații etnice, ci, mai mult, de ordin social. Deși în 1938 Rakovski a împărțit soarta altor revoluționari ruși din garda veche, fiind învinuit de troțkism, figura și scrierile sale au avut o influență importantă în Uniunea Sovietică și, cu precădere, în Ucraina sovietică. Nu este exclus faptul că persoane ca Rakovski au contribuit la menținerea pretențiilor asupra Basarabiei și ulterior a Bucovinei în rândurile elitei comuniste ucrainene. Se mai adaugă și faptul că, dincolo de poziția ei geostrategică, Bucovina avea un loc deosebit nu numai pentru memoria colectivă și mișcarea de redeșteptare națională românească, dar și pentru cea ucraineană deopotrivă.

În concluzie, considerăm că afirmația falsă din ultimatumul sovietic adresat României la 26 iunie 1940 nu este pur și simplu un fals, ci un fals premeditat. Deși pe termen lung a dat „bătăi de cap” istoricilor și popagandiștilor sovietici, în conjunctura învălmășită din epocă a servit pentru a da un plus de coerență de scurtă durată pretențiilor formulate și la adresa nordului Bucovinei, regiune neglijată anterior de către propaganda sovietică.

#### NOTE

<sup>1</sup> *Treaty between the Principal Allied Powers and Roumania respecting Bessarabia*, în „The American Journal of International Law”, vol. 17, no. 1, Supplements: Official Documents”, January 1932, p. 7-11.

<sup>2</sup> Vezi Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca & London: Cornell University Press, 2001.

<sup>3</sup> *Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele sale pentru Basarabia*, Ed. „Universitas”, Chișinău, 1991, p. 18-19.

<sup>4</sup> A.M. Lazarev, *Moldavskaja Sovetskaja gosudarstvennost' i bessarabskij vopros*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1974, p. 26-31, 121, 126.

<sup>5</sup> W. Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, Chișinău, Ed. „Arc”, 1996, p. 195.

<sup>6</sup> Charles King, *Moldovenii. Politica culturală între România și Rusia*, Chișinău, Ed. „Arc”, 2002, p. 91.

<sup>7</sup> Arhiva Organizațiilor Social Politice din Republica Moldova (AOSPRM), F. 51, inv. 4, d. 64, f. 1.

<sup>8</sup> M. K. Sâtnik, V. I. Țaranov, *Realizarea ideilor Marelui Octombrie în Moldova*, Chișinău, Ed. „Știința”, 1987, p. 33.

<sup>9</sup> AOSPRM, F. 51, inv. 4, d. 64, f. 1-4.

<sup>10</sup> *Pactul Molotov-Ribbentrop...*, p. 26.

<sup>11</sup> *Pactul Molotov-Ribbentrop...*, p. 24.

<sup>12</sup> *Cugetul*, nr. 3, 1991, p. 14-18.

<sup>13</sup> *Cugetul*, nr. 2, 1991, p. 13-23.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 16.

<sup>15</sup> N. V. Berezniakov, I. M. Bobeico, Ia. M. Kopanski, U. G. Murzak, V. P. Platon, *Lupta oamenilor muncii din Basarabia pentru eliberarea și reunirea ei cu patria sovietică, anii 1918-1940*, Cartea Moldovenească, Chișinău, 1973, p. 766-767.

<sup>16</sup> Francise Cont, *K političeskoj antropologii sovetskoj sistemy. Vnešnepolitičeskie aspekty*, Moskva, Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2003, p. 44-46.

## DE CE S-A DESTRĂMAT UNIUNEA SOVIETICĂ? O PARADIGMĂ ISTORIOGRAFICĂ

**Gheorghe Cojocaru**

Imperiile existente în istoria lumii secole la rând s-au destrămat în urma unor înfrângeri militare sau a unor perturbări revoluționare de anvergură. Aceasta este o regulă, care în secolul al XX-lea a fost confirmată, dar, parțial, a fost și contestată. Excepție de la regula respectivă – implozia Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (URSS), care a urmat sucombării Imperiului rus. Că URSS a fost un imperiu este aproape de la sine înțeles, deși istoriografia modernă nu oferă un răspuns univoc la această întrebare, existând atât partizani, cât și adversari ai acestei interpretări. Pentru adversarii unei asemenea abordări, concepția „imperului” cu referire la URSS ar avea unele curențe, deoarece aceasta ar conține mai mult un subtext politic, decât analitic și nu ar reflecta în totalitate complexitatea existenței Uniunii Sovietice. „Și dacă e să vorbim despre imperiu”, susține istoricul italian Giuseppe Boffa, unul dintre cei care nu împărtășesc opinia despre natura imperială a URSS, „atunci singura comparație posibilă într-o măsură oarecare (din diferite considerente și, în primul rând, în virtutea teritoriului monolit) ar fi comparația cu domeniul Habsburgilor, dezintegrarea căruia a lăsat probleme nerezolvate în mare măsură nici 80 de ani după aceea”<sup>1</sup>. Partizanii definiției de URSS ca imperiu afirmă că acesta nu a fost un simplu imperiu, care o bună parte din teritoriile sale le-a moștenit de la Imperiul rus, iar altele le-a cucerit, ci un „imperiu totalitar”. „Prima și fundamentală deosebire între Statul totalitar și monarhia absolută, tirania personală, dictatura militară, adică Statul hiperpolițist, constă în aceea că inima Statului totalitar este Partidul și numai *acest* Partid. El este deținătorul absolut și monopolist nu numai al Statului, nu numai al activității guvernului și al activității politice în general, dar și al Adevărului Popular, Național, adică Istoric”, afirmă sociologul francez Edgar Morin<sup>2</sup>. Fenomenul formării și destrămării acestui „imperiu totalitar” va putea fi explicat plecând de la cele două dimensiuni esențiale ale sale – Partidul unic și compoziția sa eterogenă etnoculturală. Și dacă Partidul Comunist era chiar „inima” URSS, atunci când aceasta a încetat să mai bată, imperiul sovietic a suportat un atac de cord fatal. Pe de altă parte, „factorul național” într-un imperiu numit de propaganda sovietică „un stat multinațional unic”, pe care Mihail Gorbaciov vroia să-l „înnoiască” la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea, va avea un rol crucial în scurta istorie a eșecului perestroikăi sale și a dispariției URSS. Ronald Grigor Suny consideră, în sprijinul aceleiași idei, că „colapsul URSS a fost cauzat, într-o bună măsură, de naționalism, adică de cererile subiecților naționali ai URSS pentru o independență și autonomie adevărată”<sup>3</sup>.

Politica națională a PCUS și sfidarea ei de către „factorul național” vor constitui un subiect central al acestor investigații. La alt pol, Eric Hobsbawm, susține că, dimpotrivă, „dezintegrarea Uniunii nu s-a datorat totuși forțelor naționaliste”, ci „în special dezintegrării autorității centrale, care a obligat fiecare regiune sau subunitate a țării să se îngrijească singură de ea, și, nu în ultimul rând, să salveze ce se mai putea din ruinele unei economii care aluneca în haos”<sup>4</sup>. Astfel că „dezintegrarea economică a determinat dezintegrarea politică”<sup>5</sup>. În general, fenomenul disoluției URSS, captivant ca temă de investigație, generează, deocamdată, mai multe întrebări, decât răspunsuri. Între acestea, cel puțin două își merită o explicație fundamentală: 1) care să fie elementele ce au asigurat plămădirea, coeziunea și rezistența în timp a imperiului sovietic la alterare și coroziune istorică? și 2) care au fost factorii definiții care au concurat la trecerea în neantul istoriei a ultimului imperiu din secolul XX? Ca întotdeauna în cazurile dificile, adevărul poate fi mai lesne aproximat printr-o comparație.

Un diplomat american a numit trei factori care au contribuit la formarea și consolidarea Statelor Unite ale Americii – legea, dolarul și drumurile. Raportat la realitățile Rusiei, fie țariste, fie sovietice, nici unul dintre acești factori nu este relevant, nici legea, care a fost întotdeauna desconsiderată, nici rubla „de lemn” rusească, care a capitulat definitiv în fața dolarului în epoca lui Gorbaciov și, cu atât mai mult, drumurile nu au contribuit la edificarea imperiului rus. Secole la rând Statul rus s-a sprijinit pe alți trei factori vitali: aparatul birocratic, armata și pericolul extern. Cât n-ar fi de paradoxal, anume pericolul extern a contribuit la unificarea Statului rus, apoi la extinderea sa teritorială pe contul anexării unor nenumărate semini și popoare situate la periferiile sale etnice. Prin lansarea politicii de perestroika, Gorbaciov, animat de cele mai bune intenții, potrivit propriilor afirmații, din incompetență, după cum considera fostul ministru sovietic de externe Anatoli Gromâko, sau fiind manipulat din exterior, în opinia autorilor puciului din august 1991, „a scos din carcasa statului sovietic aceste trei agrafe centrale”. El a privat aparatul de partid, care a înlocuit în 1917 birocrăția țaristă, de monopolul puterii. A slăbit armata reducând cheltuielile pentru apărare, a umilit-o atunci când a permis ca trupele sovietice staționate în Europa Centrală și de Est și în republicile unionale să fie tratate ca trupe de ocupație, a discreditat-o antrenând-o împotriva populației civile la Alma Ata, Tbilisi, Fergana, Baku, Vilnius și Riga. Promovarea politicii „noii mentalități” și realizarea unei noi destinderi în raporturile cu Occidentul a lipsit Uniunea Sovietică de „dușmanul”... la cataramă, a depreciat ireversibil eforturile de coeziune la scară pan-unională împotriva pericolului extern, „a pulverizat dintr-o singură lovitură câteva bastioane de nădejde ale acelei „cetăți asediate” în care propaganda oficială antioccidentală a încuiat societatea sovietică”<sup>6</sup>. Drept urmare, a avut loc implozia URSS.

Din lucrările consacrate dezintegrării URSS se degajă o neînțelegere vădită a legăturii directe între destrămarea PCUS și prăbușirea URSS. Cauza acestei neînțelegeri, în opinia lui Leon Onnikov, lucrător de răspundere în aparatul CC al PCUS și autorul unei lucrări consacrate dizolvării PCUS, rezidă în faptul că „cercetătorilor nu le este cunoscută taina tainelor vieții de partid – instrucțiunile lui strict confidentiale, regulamentele comitetelor de partid și alte documente asemănătoare de uz intern – aceste „alfa” și „omega” ale activității cotidiene a tuturor comitetelor de partid de la comitetul raional până la CC al PCUS”. PCUS, observă Onnikov, „era măcinat înainte de toate de viciile interne de partid – lipsa totală a democrației interne de partid, inclusiv, în interiorul aparatului, monopolizarea în afara controlului a puterii de către organele executive de partid (birourile) și de către aparatul lor, ce reprezentau zecimi sau chiar sutimi din numărul total de membri ai partidului,

atmosfera de strictă confidențialitate”. Totodată, autoritatea PCUS era subminată de criza economică din URSS, de greșelile strategice ale conducerii de partid, de antrenarea statului în lupta pentru „sfera de interese” pe toate continentele, cu excepția, poate, a Australiei”. La care se adaugă înăbușirea în sânge a mișcărilor reformiste din Ungaria și Cehoslovacia, războiul din Afganistan, imaginea jalnică a unui Brejnev gârbovit sub povara nenumăratelor medalii sau a unui Cernenko ramolit...<sup>7</sup> PCUS și aparatul de partid reprezentau pivotul sistemului sovietic. „Gorbaciov a smuls în mod flușturistic acest pivot” și sistemul „s-a dărâmat, nu putea să nu se dărâme”. Anularea elementului de bază al sistemului politic al URSS a fost una din cauzele principale ale dizolvării Uniunii Sovietice, consideră Leon Onnikov<sup>8</sup>.

În 1989 se prăbușea imperiul extern al Moscovei – țările blocului sovietic își regăseau libertatea și independența de stat. Înțelegea oare ultimul dintre secretarii generali ai PCUS că năruirea zidului de la Berlin va duce neapărat la fisurarea zidului de la Kremlin? Se pare că da, atâta timp cât el însuși declara despre sine la persoana a treia: „Singurul lucru pe care l-a făcut Gorbaciov – a renunțat la violență ca mijloc principal de realizare a politicii de stat. Aceasta a fost suficient pentru ca statul să se destrame”<sup>9</sup>. Dar dacă era conștient de faptul că renunțarea la aplicarea forței brute amenința cu prăbușirea imperiului sovietic, de ce nu s-a dezis de acest gând? Este dificil de crezut, așa cum afirmă autorii puciului de la Moscova din august 1991, că Gorbaciov a dorit intenționat dezintegrarea URSS. Mai curând, captivat de ideea înnoirii URSS, el și-a supraestimat forțele, a ignorat factorii de risc care îl pândeau în această întreprindere fără precedent în istoria imperiului sovietic. Astfel, la cei trei factori determinanți pentru istoria Imperiului rus se adaugă un al patrulea – „factorul Gorbaciov” – fatal pentru destinul URSS. „Factorul Gorbaciov” trebuie considerat nu numai în termenii contribuției sale la diverse sfere ale politicii, dar și în corelație cu puterea politică pe care o deținea, cu concepția sa despre lume și stilul său. El atrage după sine examinarea amplitudinii opoziției la cursul politic al liderului de la Kremlin, după cum și constrângerile asupra acțiunilor sale politice exercitate de-a lungul timpului. „Factorul Gorbaciov” implică, de asemenea, o evaluare a formației sale intelectuale și a evoluțiilor pe care le-au suportat ulterior vederile sale<sup>10</sup>.

Expus în galeria liderilor sovietici, portretul lui Gorbaciov surprinde printr-un contrast izbitor. În epoca postbelică, conducătorii sovietici, cu excepția lui Stalin, „s-au dovedit a fi mai puțini fermi și mai puțin eficienți decât cei americani”, notează Zbigniew Brzezinski. „Stalin a fost «Marele Strateg» (Great Calculator), care își drămuia cu grijă resursele, își devora dușmanii, folosind cu prudență mistificările pentru a masca slăbiciunile sistemului său. [...] Lui Stalin i-au urmat oameni de mai mică anvergură. Hrușciov era «Meșterul Zarvă» (Master Bumbler); prin presiuni și luări de poziții a creat iluzia unui avânt istoric într-un moment de indecizie a Occidentului. [...] Brejnev, «Truditorul posac» (The Gray Plodder), a reprezentat o amenințare mai mare prin acumularea constantă a forțelor strategice sovietice, dar nu a știut când să se folosească de această putere militară pentru a obține un câștig în plan politic. [...] (nimic despre Andropov și Cernenko – *n.a.*) Ultimul lider sovietic, Gorbaciov, poate fi considerat în plan practic „Omul marilor erori de strategie” (Grand Miscalculator), iar în perspectivă istorică un personaj tragic. El a crezut că va putea revitaliza economia sovietică pe care Brejnev o ruinase prin cheltuielile militare, dar nu a știut cum să procedeze. Și-a imaginat că va putea ajunge la o destindere în relațiile cu Occidentul, dar a subestimat efectele corosive ale războiului din Afganistan și ale supraviețuirii mișcării „Solidaritatea” din Polonia. Încercările de realizare a unor înțelegeri între Est și Vest, în loc să stabilizeze dominația sovietică în Europa Centrală și de Est, s-au întors împotriva sa, mai ales din momentul în care teama de o intervenție sovietică a fost risipită de acțiunile lui

Gorbaciov îndreptate spre cultivarea Occidentului și de eșecurile militare suferite de sovietici în Afganistan”<sup>11</sup>. Pe plan intern, „niciodată în intenția lui Mihail Gorbaciov n-a fost dezmembrarea Uniunii Sovietice. A comis totuși nenumărate greșeli, care au condus la haos și la implozie. [...] „încă de la sosirea sa în fruntea URSS, ar fi trebuit să acorde o mai mare atenție aspirațiilor popoarelor de la periferiile URSS, care, în cea mai mare parte, doreau mai mult decât o simplă cosmetizare, hotărâtă sub constrângere, a relațiilor dintre Centru și republici. Cine știe dacă o altă formă de Uniune a tuturor acestor popoare n-ar fi reușit, astfel, să mențină marele stat? Dar mai era ea oare cu adevărat posibilă, din momentul în care până și Rusia și-a exprimat voința de redobândire a suveranității „sale?”<sup>12</sup>

Istoricul de origine elvețiană Andreas Kappeler susține că crahul URSS a încoronat nu numai istoria de peste șapte decenii a „imperiului multinațional comunist”, dar că acesta este actul final al istoriei de mai bine de patru secole a Rusiei ca „putere multinațională”. Tentativele de a explica destrămarea URSS doar prin criza sistemului socialist, neluând în considerare moștenirea Imperiului rus, suferă de miopie științifică. În opinia lui Kappeler, dezintegrarea Uniunii Sovietice ca parte a procesului universal de descompunere a imperiilor multinaționale poate fi explicată doar ținându-se cont de trecutul istoric îndelungat al Imperiului rus<sup>13</sup>. Ronald Grigor Suny va adăuga că prăbușirea URSS s-a datorat „conjuncturii proceselor de lungă durată ale unui declin secular și programului precipitat de reforme radicale inițiate de Gorbaciov”. Nici petrificarea instituțiilor sub lunga domnie a lui Leonid Brejnev, nici deziluziile, nici corupția ce au afectat societatea din URSS și nici consolidarea națiunilor captive în cadrul federației sovietice nu duceau necesarmente spre un colaps inevitabil al sistemului și la dezintegrarea Uniunii Sovietice.

Implozia URSS a fost rezultanta mai multor factori între care opțiunea lui Gorbaciov de a derula simultan reformele economice și politice; inabilitatea sau nedorința liderului de la Kremlin de a face uz de forță pentru a controla opoziția din interiorul PCUS, din societate și din republicile neruse într-o fază timpurie; pledoaria mai multor actori politici, în particular din mediul intelectualilor ruși și neruși, pentru o schimbare mai radicală; și, în sfârșit, lovitura fatală de stat din august 1991 de la Moscova<sup>14</sup>.

Sociologul rus A.Zinoviev stăruie asupra raportului dintre factorii obiectivi și subiectivi care au concurat la implozia URSS. El afirmă că dacă până în 1985 criza din Uniunea Sovietică a fost generată de o serie de factori obiectivi, atunci catastrofa care s-a produs în perioada anilor 1985-1991 a fost o consecință a împlinirii unor factori de natură subiectivă ca „ignoranța, vanitatea, disponibilitatea de a trăda, cinismul ideatic”. Acești factori s-au manifestat și anterior perestroikăi, dar numai în epoca lui Gorbaciov au jucat un rol principal la degenerarea crizei societății sovietice în crahul ei<sup>15</sup>. Robert V.Daniels consideră că disoluția comunismului „n-a fost o plonjare bruscă într-o dezordine revoluționară ca cea din 1917: ea a venit pas cu pas, printr-o schimbare cumulativă în cadrul sistemului, nesesizată până în 1985 și conștientizată după această dată”. Transformarea de sistem „a fost doar accelerată și dramatizată de lovitura din august (1991 - *n. a.*) și consecințele sale”. Din acest punct, evoluțiile din URSS puteau fi explicate prin celebra formulă a lui Hegel, conform căreia schimbarea cantitativă a reformei se transformă în schimbarea calitativă a revoluției<sup>16</sup>.

În fine, sfârșitul URSS trebuie căutat în chiar apariția sa pe scena istorică, dacă nu în străfundurile istoriei Imperiului rus, pe carcasa căruia s-a montat în 1922 edificiul noului imperiu totalitar. Scăpate în 1917 de sub scepstrul autocrației ruse, fostele națiuni captive vor căuta în zadar să ajungă la un consens pan-național asupra viitorului lor, un consens pe care nu l-au găsit nici în 1922 o dată cu aderarea Rusiei, Ucrainei, Bielorusiei și Transcaucaziei la Tratatul de Uniune, redactat și impus de Partidul bolșevic, și formarea

URSS, și nici în anii de perestroika a lui Gorbaciov, când acest Tratat va fi contestat. Și atunci apare o întrebare legitimă: dar poate că până și posibilitatea ajungerii la un asemenea consens ipotetic nu a fost decât o iluzie istorică? Și în 1917, și în 1922, și în 1991, și ulterior.

#### NOTE

- <sup>1</sup> Giuseppe Boffa, *Ot SSSR k Rossii. Istoria neokonkennogo krizisa 1964-1994*, în „Mejdunarodnâie otnoșenia”, Moscova, 1996, p.86.
- <sup>2</sup> Edgar Morin, *O prirode SSSR. Totalitarnii kompleks i novaia imperia, Rossiiskii Gosudarstvennâi Gumanitarnâi Universitet*, Naucino-izdatel'skii țentr “Nauka dlea obșcestva”, Moscova, 1995, p.27.
- <sup>3</sup> Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Pres, Stanford, California, 1993, p.IX.
- <sup>4</sup> Eric Hobsbawm, *O istorie a secolului XX. Era extremelor. 1914-1991*, Editura „Cartier”, Chișinău, 1999, p.510.
- <sup>5</sup> *Ibidem*, p.503.
- <sup>6</sup> Andrei Gracev, *Gorbacev*, Izdatel'stvo Vagrius, Moscova, 2001, p.300-301.
- <sup>7</sup> Leon Onnikov, *KPSS: anatomia raspada. Vzglead iznutri apparata ŢK*, Izdatel'stvo „Respublika”, Moscova, 1996, p.6-7, 13.
- <sup>8</sup> *Ibidem*, p.114.
- <sup>9</sup> Andrei Gracev, *op. cit.*, p.301.
- <sup>10</sup> Archie Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, 1996, p.IX.
- <sup>11</sup> Zbigniew Brzezinski, *Europa Centrală și de Est în ciclonele tranziției*, Editura „Diogene”, București, 1995, p.236-237.
- <sup>12</sup> Pascal Lorot, *Perestroika. URSS sub Gorbaciov. 1985-1991*, Corint, București, 2002, p.140-141.
- <sup>13</sup> Andreas Kappeler, *Rossia – mnogonațional'naia imperia. Voznikovenie. Istoria. Raspad*, Izdatel'stvo „Progress-Tradiția”, f. l., 1997, p.7.
- <sup>14</sup> Ronald Grigor Suny, *op. cit.*, p.159.)
- <sup>15</sup> A.Zinoviev, *Ruskaia traghedia. Ghibel' utopii*, ĂKSMO „Algoritm”, Moscova, 2003, p.228.
- <sup>16</sup> Robert V.Daniels, *The End of the Communist Revolution*, Routledge, London and New York, 1993, p.1.

## Recenzii și prezentări

M. N. Guboglo, *Jazyki etničekoju mobilizacii*<sup>1</sup>,  
Moskva: Škola „Jazyki russkoju kul'tury”, 1998, 816 p.

După cum reiese din titlul cărții lui Mihail Guboglo, tema centrală o constituie limba și rolul acesteia în procesul mobilizării etnice. Atenția principală este acordată procesului de adoptare și implementare a legislațiilor lingvistice în fostele republici sovietice la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 ai secolului trecut, precum și impactului acestora asupra relației dintre majorități și minorități în spațiul post-sovietic.

Mihail Guboglo nu necesită o prezentare detaliată, întrucât el este unul dintre cei mai cunoscuți etnografi sovietici. Totuși amintim că este originar din Moldova, de etnie găgăuză, că a lucrat inițial în cadrul Academiei de Științe de la Chișinău, iar apoi, în anii '70, s-a transferat la Moscova, la Institutul de Etnografie și Antropologie al Academiei de Științe a URSS (actualmente, a Rusiei), unde activează până în prezent. Printre preocupările sale majore se includ cercetarea etnicității și a consecințelor contactelor interetnice în perioada contemporană, mai ales din punct de vedere lingvistic.

O temă predilectă a preocupărilor sale se referă la bilingvism, mecanismele identificării etnice și la rolul limbii în cadrul acestor fenomene. Guboglo a publicat, astfel, de-a lungul anilor, o serie de articole, cărți și a coordonat publicarea unor volume colective, inclusiv colecții de documente, care se axează pe această problematică. El a fost o prezență frecventă în poate cea mai echilibrată și mai puțin ideologizată revistă academică sovietică – *Sovetskaja etnografija* (după 1991 titlul a fost schimbat în *Etnografičeskoe obozrenie*).

Guboglo și-a păstrat o poziție oarecum deosebită față de alți etnografi importanți din Moscova, de exemplu, Valeri Tișkov, directorul institutului menționat, sau alte personalități marcante din cadrul acestuia – C. M. Cervonnaia, L. M. Drobijeva ș. a. Astfel, Guboglo nu împărtășește teoria acestora din urmă, potrivit căreia mișcările etnonaționale sunt provocate, în mare parte, sau în mod exclusiv, de așa-numiții „întreprinzători etnici” [*etničeskie predprinimateli*] (p. 12), identificați, de regulă, din rândul elitei politice, economice și culturale a unei comunități etnice. Cu alte cuvinte, Guboglo nu este adeptul teoriei instrumentaliste, ci al celei care stipulează contrariul, numită teoria perenialist-primordială, a cărei principală idee constă în faptul că grupurile etnice și etnonațiunile au origini în vremuri imemorabile, sunt comunități de destîn și nu construcții artificiale moderne (opinia lui Guboglo este, de fapt, dominantă în mediile academice rusești, profund influențate de retorica mistică din scrierile lui Lev Gumiliov. Vezi V. Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and*

<sup>1</sup> **Notă:** Pentru transliterarea numelor și titlurilor rusești am „adoptat” standardele internaționale stabilite de *International Organization of Standardization (ISO)*. Astfel, lui „i” (é) scurt din rusă îi corespunde „j”, lui „j” (æ) – „ž”, „k” – „k”, „f” (ö) – „c”, lui „c” (÷) – „č”, lui „š” (o) – „š”, lui „sci” (ù) „šč”, semnului tare „ú” din rusă îi corespunde semnului moale din rusă „ü” – „”, lui „i” (û) – „y”, lui „ă” (ý) – „ě”, lui „iu” (p) – „ju” și lui „ia, ea” (ÿ) – „ja”. Excepție fac numele unor persoane menționate în text, pentru care am adoptat transliterarea liberă în română.

*Conflict in and After the Soviet Union: The Mind Aflame*, London: Sage Publications, 1997, p. 4-5). În general, Guboglo nu este preocupat de sincronizarea discursului său cu terminologia și anumite canoane recunoscute la nivel internațional în cadrul comunității academice anglo-saxone, care domină în mod cert discuțiile asupra identității, etnicității, națiunii și naționalismului (a se vedea o discuție lămuritoare în acest sens la unul dintre cei mai importanți cercetători ai fenomenului naționalismului și națiunii, britanicul A.D. Smith, *Naționalism și Modernism*, Chișinău: Editura „Epigraf”, 2002).

Cartea lui Guboglo include articole și studii scrise în perioada 1972-1998, fără a fi operate schimbări sau intervenții pentru a reda o anumită coerență volumului în cauză. Astfel se explică, cel puțin parțial, o serie de inadvertențe și aprecieri contradictorii, la care vom reveni mai jos. Structura cărții se prezintă în felul următor: Capitolul I – „Limba, bilingvismul, etnicitatea”; Capitolul II – „Lingvisticismul mobilizat”; Capitolul III – „Logica și psihologia etnicității mobilizate”; Capitolul IV – „Principiile și factorii mobilizării etnice” și Capitolul V – „Crearea comunității statal-civice rusești” [întrucât limba română nu poate reda, de altfel și engleza, franceza etc., diferența dintre comunitatea etnică de *russkie* și cea civică de *rossijane*, dăm în original denumirea ultimului capitol – *Formirovanie rossijskoj gosudarstvenno-grajdanskoj občnosti*].

Una dintre ideile centrale ale cărții este că destrămarea Uniunii Sovietice s-a început de la lingvisticismul mobilizat [*mobilizovannyj lingvisticism*], care a coincis, *grosso modo*, cu momentul când limbilor naționalităților titulare din republicile unionale li s-a acordat statutul de limbi de stat/sau oficiale în perioada anilor 1989-1990. Acest lucru, continuă aserțiunea lui Guboglo, a determinat, practic, blocarea accesului reprezentanților naționalităților netitulare la putere și a asigurat realizarea a trei scopuri principale: neoindigenizarea forțată a administrației de stat; stabilirea regimurilor etnocratice în fostele republici sovietice; și, respectiv, destrămarea Uniunii Sovietice (p.14). Acest lucru este discutabil, dacă ne referim, cel puțin, la cazul Moldovei. Astfel, se constată că indigenizarea cadrelor locale a fost un proces de lungă durată, s-ar putea spune chiar o constantă a politicii sovietice, deși uneori cu intermitențe notabile ale căror resorturi intime, din lipsă de spațiu, nu pot fi detaliate aici. Cu alte cuvinte, indigenizarea cadrelor a constituit o preocupare esențială a Moscovei, o parte componentă a politicii sale față de naționalitățile neruse, un element central în discursul legitimării puterii sovietice. Pe de altă parte, acest proces era determinat parțial și de anumite presiuni ale elitelor locale de a obține, conform principiilor declarate ale PCUS, reprezentare proporțională cu cota naționalității titulare din totalul populației unei republici unionale sau chiar autonome. Revenind la cazul Moldovei, în 1989, înainte de adoptarea legislației lingvistice, moldovenii/românii alcătuiau 63,9 % din totalul populației, dar dețineau 67,7 % din posturile de răspundere cu remunerare din partid, 72,1 % — din totalul membrilor comitetelor de partid raionale și orașenești, iar din cei 49 secretari de partid la nivel de orașe și raioane, 37 erau din cadrul naționalității titulare (Vezi *Moldova Socialistă*, 23 iunie, 1989, p. 2, *apud* William Crowther, „Ethnicity and Participation in the Communist Party of Moldavia”, în *Journal of Soviet Nationalities*, Spring 1990, vol. I, no. 1, p. 148-149).

Acest lucru nu înseamnă că Mihail Guboglo preferă generalizările în detrimentul detaliilor, al cazurilor concrete. Guboglo scrie că oficializarea limbilor naționale a anticipat reforma politicii sovietice față de naționalități, care a dus la suveranizarea republicilor și la obținerea, în ultimă instanță, a independenței de stat (p. 177). Mai mult, autorul consideră că „anume limba, ca nucleu al etnicității, a servit drept «butoi de pulbere» pentru mișcările naționale recente [*novejših*], care au schimbat radical situația etnopolitică și geopolitică” (p.

178). În același timp, Guboglo adaugă că „pe parcursul reformei lingvistice acordarea statutului de stat limbilor naționalităților titulare a marcat începutul destrămării treptate a URSS, un indiciu al pierderii dictatului Centrului în problema lingvistică și, în sens mai larg, a celei a naționalităților [*nacional'nyj vopros*]” (p. 211). Puțini au prevăzut însă faptul că „limba de stat în esență este limba puterii” (p. 201). Totuși Guboglo recunoaște implicit că adoptarea legislațiilor lingvistice a avut și un rol pozitiv, anume „funcția derusificării” (p. 349).

Spre exemplu, la un anumit moment, el precizează că în nici una dintre legislațiile lingvistice ale republicilor unionale nu erau respectate mai bine drepturile naționalităților netitulare, inclusiv ale găgăuzilor (p. 183), precum în cea adoptată la Chișinău. În ceea ce privește funcționarea limbilor pe teritoriul Republicii Moldova, Guboglo consideră că, de fapt, trei limbi se bucură de statutul de limbi de stat, „moldoveneasca, rusa și găgăuza” (p. 350). Dacă autorul apreciază în general foarte critic modalitatea în care legislația lingvistică a fost implementată în fostele republici sovietice, situația se prezintă altfel pentru Moldova. El menționează, astfel, că în ceea ce privește asigurarea științifico-metodică a reformei lingvistice, Chișinăul a acordat fonduri și a organizat cursuri nu numai pentru studierea limbii de stat (precum în Georgia), dar și a altor limbi, precum găgăuza, bulgara, ucraineana și idiș (p. 440-441).

Sunt relevante, de asemenea, distincțiile evidențiate de Guboglo în ceea ce privește partea stângă și partea dreaptă a Nistrului: primei îi este caracteristică „bilingvismul moldorus și moldo-ucrainean”, precum și „o orientare profundă spre Estul slav”; părții basarabene, în schimb, îi este specific „orientarea spre Vest [determinată] de înrudirea genetică cu spațiul de limbi romanice”, mai mult, orientarea respectivă este cauzată de „înrudirea genetică cu limba și cultura română” (p. 183). În continuare, autorul exprimă ideea, potrivit căreia „trecerea la alfabetul latin a fost conceput chiar de la bun început ca un pas hotărâtor în scopul reunirii moldovenilor cu românii, cu care sunt înrudiți din punct de vedere genetic” (p. 188).

Dar postulatele sale sunt uneori contradictorii. Dacă Moldova este invocată foarte frecvent în ceea ce privește aspectele pozitive și consensuale ale adoptării și implementării legislației lingvistice, paradoxal, ea figurează și în cele mai negative consecințe ale acesteia. Astfel, Guboglo, deși apreciază pozitiv și inevitabil, într-un fel, ceea ce s-a întâmplat la cumpăna anilor '80-'90 ai secolului trecut în domeniul lingvistic, în speță în Moldova, tot el condamnă aceste schimbări, întrucât anume ele ar fi determinat escaladarea conflictelor interetnice în fostul spațiu sovietic. Și în acest caz, situația Moldovei este invocată, autorul precizând că „legislația lingvistică a dat «naștere», în esență, la două republici noi – Găgăuzia și Transnistria, care s-au situat atât împotriva legii respective, cât și a conducerii republicii în ansamblu. Cu alte cuvinte, acordarea limbii „moldovenești” statutul de limbă de stat a servit drept începutul declanșării tensiunilor etnopolitice, a epuizantei și interminabilei confruntări dintre majoritatea națională și minoritățile naționale” (p. 196). Aceste constatări însă tind să eclipseze sau chiar să elimine alți factori, poate mai importanți, care au determinat aceste mișcări secesioniste, precum interesele unor elite locale împletite cu cele ale unor forțe imperiale, nostalgice de la centru. Cum altfel se explică susținerea guvernului nelegitim de la Moscova, instaurat prin puciul anti-Gorbaciov din august 1991, de către administrațiile de la Tiraspol, Comrat, dar și din alte regiuni separatiste din spațiul sovietic? Amănunt, care, de altfel, este trecut cu vederea de către Mihail Guboglo.

Teoria sa, *lingvisticismul mobilizat*, deși aruncă lumină asupra unor aspecte mai puțin cunoscute ale destrămării Uniunii Sovietice, tinde să elimine sau să marginalizeze – *volens nolens* – cauze nu mai puțin profunde ale colapsului din 1991, precum ar fi criza ideologiei comuniste, a sistemului economic sovietic, concurența dintre elitele indigene și cele ale

centrului, dintre elitele regionale în lupta pentru supremație în noile state independente, interesele economice ale unor segmente ale elitei, care au instrumentalizat etnicitatea pentru a-și atinge scopurile sale în termen mediu și lung etc.

Invocarea adoptării legislației lingvistice pentru a explica apariția tensiunilor interetnice este cu atât mai puțin convingătoare, cu cât implementarea acesteia nu era restrânsă la un termen record încât să trezească o reacție ostilă justificată, idee care se vehiculează, de regulă, de către reprezentanții minorităților rusofone. Astfel, în Moldova însăși trecerea la alfabetul latin și cunoașterea elementară a limbii române (numită „moldovenească” în continuare de către Guboglo) erau stipulate pentru cei din sferele politică, economică, socială și culturală, pentru o perioadă de trei ani și patru luni (1989-1993), până în 1995 era prevăzută introducerea limbii de stat, cu litere latine în instituțiile administrației locale și centrale, în timp ce pentru zonele compacte de populație găgăuză, ucraineană și bulgară, aceste termen putea fi prelungit cu câțiva ani la discreția parlamentului de la Chișinău (p. 396). Trecerea la limba de stat, nu brusc, ci în etape, era prevăzută și în legislația altor republici. În Ucraina, spre exemplu, prima etapă era fixată a fi încheiată între 3-5 ani, iar a doua – în 5-10 ani, pornind de la mai multe criterii și domenii (p. 397). Ucrainenii au luat drept exemplu experiența moldovenească, unele articole fiind preluate aproape integral (p. 220). Belarus a stipulat cele mai generoase termene de implementare a legislației lingvistice, de 3, 3-5, 5 și 5-10 ani (p. 397), probabil, tocmai din considerentul că această republică a fost cea mai rusificată dintre cele unionale și adoptarea limbii belaruse era necesară doar ca un element al justificării unei specificități etnolingvistice locale, prin extensie al legitimării statalității independente după 1991. Un argument în acest sens este faptul că Minskul a adoptat legea despre limbă abia în ianuarie 1990, fiind devansată de toate celelalte republici, în afară de Turkmenia.

Ce concluzii pot fi desprinse din aceste constatări? În primul rând, Guboglo apreciază conținutul legislației lingvistice moldovenești ca fiind unul dintre cele mai liberale dintre cele ale celorlalte republici ex-sovietice, atât la capitolul conținutului, cât și în ceea ce privește procesul de implementare. El evidențiază deosebiri de orientare în politica externă a Tiraspolului și în cea a Chișinăului, pornind de la situația lingvistică existentă, dar și de afinitățile etnice ale populației din cele două regiuni ale Republicii Moldova. Identitatea etnică comună a moldovenilor și a românilor nu este doar recunoscută, mai mult, unitatea celor două comunități este ridicată la rangul de „înrudire genetică”. Implicit, el apreciază eforturile sovietice de a crea o națiune moldovenească distinctă de cea românească ca un eșec al instrumentalizării etnicității. Se întrevede, astfel, teoria lui Guboglo, potrivit căreia comunitățile etnice sunt comunități de destin, ceea ce îl plasează în mod clar și univoc în curentul perenialist-primordialist. Cu alte cuvinte, el consideră că limba și cultura sunt două elemente definitorii și primordiale ale unei comunități etnice. Această convingere a lui Guboglo este conformă cu una din ideile sale centrale, menționate deseori și în această carte, potrivit căreia găgăuzii au o istorie milenară și sunt un popor autohton [*korennoj*] în Moldova. Dacă ar fi așa, atunci ar trebui să considerăm popor autohton toate triburile care au trecut cândva prin Moldova, precum maghiarii, tătarii etc., nu numai pecenegii, uzii sau cumanii, de la care se presupune că ar fi provenit găgăuzii de astăzi. Dar, dincolo de alte contradicții ale autorului, cartea recenzată merită a fi consultată de specialiștii în domeniu și de toți cei interesați de problema relațiilor interetnice, a naționalismului și a relației dintre națiunile dominante și minoritățile etnice și naționale din spațiul post-sovietic.

**Igor Cașu și Carter Johnson**

(University of Maryland, SUA)

## O NOUĂ EVOCARE A NUMELUI MARELUI DOMNITOR

Recent la Editura „Civitas” a văzut lumina tiparului o nouă lucrare dedicată lui Ștefan cel Mare – *Ștefan cel Mare în contextul epocii sale și al posterității*, Chișinău, 2004, 208 p., elaborată de un colectiv de autori de la Institutul de Istorie al A. Ș. a Moldovei și Universitatea de Stat din Moldova în frunte cu Demir Dragnev, membru corespondent al A. Ș. a Moldovei.

În primul capitol D. Dragnev elucidează succint situația politică internă și cea externă a Țării Moldovei pe timpul lui Petru Aron și în primii ani de domnie a lui Ștefan cel Mare, prezintă, de asemenea, diferite opinii referitoare la dinastia domnitoare în Moldova în primele secole de existență a statului românesc din spațiul carpato-nistrean, supune unei analize minuțioase controversele cu privire la originea lui Bogdan al II-lea, a Mariei-Oltea (părinții marelui domnitor), anul nașterii lui Ștefan cel Mare, locul lui de baștină etc. D. Dragnev respinge opinia, elaborată în baza unui hronograf din secolul al XVIII-lea, că Ștefan cel Mare în 1451 ar fi avut 22 de ani. Această versiune diferă prea mult de opiniile expuse anterior despre anul nașterii lui Ștefan cel Mare.

În paragrafele semnate de V. Pâslariuc este elucidată politica lui Ștefan cel Mare de consolidare a puterii domnești și a structurii sociale din țară. Autorul, mai întâi, abordează problema teoretică privind relațiile dintre cei doi factori de decizie politică în epoca medievală: domnia și marea boierime. Ca și predecesorii săi Ștefan cel Mare a utilizat procedeele și ideologia bizantină de sacralizare a puterii domnești. Apoi sunt stabilite aspectele principale ale întăririi puterii boierești în detrimentul celei domnești după moartea lui Alexandru cel Bun: trecerea unei părți importante a pământurilor domeniului domnesc în mâinile marilor proprietari funciari, sporirea puterii politice a unor familii boierești care luptau pentru a determina direcțiile principale de activitate internă și externă ale domniei, amestecul statelor străine în treburile interne ale țării etc. Venind la putere, Ștefan cel Mare a început să susțină material biserica și mica boierime, pe care se sprijinea în politica sa internă și externă, a sporit importanța marilor dregători în sfatul domnesc, iar înainte de trecerea sa în eternitate l-a lăsat ca moștenitor pe fiul său Bogdan, în pofida opoziției boierești. D. Dragnev lansează opinia că Ștefan cel Mare a creat un „brâu de apărare” la Nistru contra invaziilor turco-tătare.

Următorul capitol este dedicat relațiilor internaționale ale Țării Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare. D. Dragnev prezintă succint etapele principale ale politicii externe a marelui domnitor. În paragraful respectiv se evidențiază încercările lui Ștefan cel Mare de a crea un front comun al Moldovei și Țării Românești împotriva Imperiului otoman. E. Cernenchi conturează aparatul diplomatic de pe timpul marelui domnitor, activitatea lui în relațiile cu țările străine.

E. Dragnev face o prezentare a spiritualității în epoca lui Ștefan cel Mare. Reluând discuția problemei „ideii imperiale” a lui Ștefan cel Mare, el menționează că marele domnitor a fost un protector al ortodoxiei din țară și de peste hotarele ei. În acest context este analizată



și legenda despre eroii eponimi ai românilor – Roman și Vlahata. În capitolul respectiv sunt examinate unele picturi murale din perioada investigată, *Tetraevanghelul* din ultima perioadă a domniei lui Ștefan cel Mare etc.

I. Cașu supune unei analize succinte istoriografia sovietică, dedicată lui Ștefan cel Mare, demonstrând că aceasta a încercat să utilizeze personalitatea domnitorului pentru a justifica ideea despre existența unei identități moldovenești, apărute în evul mediu, deosebite de cea română. A fost arătată evoluția acestei idei în istoriografia de la Chișinău în perioada postbelică, sunt evidențiate anumite momente privind tratarea rolului lui Ștefan cel Mare în condițiile unor conjuncturi politice din fostul stat sovietic. Aceasta s-a făcut pentru a deforma conștiința istorică a tinerei generații, menite să construiască societatea comunistă, în care particularitățile naționale urmau să dispară. Pe de altă parte, istoriografia sovietică acorda o atenție deosebită relațiilor lui Ștefan cel Mare cu statul rus.

Demersul istoriografic întreprins de autori se înscrie perfect în suita manifestării dedicate lui Ștefan cel Mare în 2004. În anexe sunt prezentate listele solilor care au activat în perioada domniei lui Ștefan cel Mare (pregătită de E. Cernenchi), a așezărilor de la est de Prut, menționate în sursele istorice interne până la 1504 (S. Tabuncic).

**Ion Chirtoagă**

## PROBLEMELE POLITICII EXTERNE VĂZUTE PRIN PRISMA „DIPLOMAȚIEI DE MARIAJ”

Un rol primordial în politica externă a Statului moldovenesc l-au avut relațiile cu Polonia. Aceste relații sunt expuse reușit în lucrarea *Raporturile dinastice și rolul „diplomației de mariaj” în relațiile moldo-polone în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVII-lea*, elaborată de Lilia Zabolotnaia, doctor în istorie. Autoarea corelează evoluția politică a Țării Moldovei cu evoluția relațiilor matrimoniale în contextul raporturilor internaționale, despre ce se menționează în *Cuvânt înainte* (p. 5).

Lucrarea este alcătuită din Introducere, șapte capitole, concluzii și anexe.

În *Introducere* autoarea argumentează alegerea temei și face o prezentare detaliată a izvoarelor și istoriografiei problemei. Monografia cuprinde material ilustrativ, tabele și scheme însoțitoare, care prezintă linia genealogică a înrudirilor moldo-polone (p. 7-16).

Capitolul I, intitulat „Relațiile dinastice moldo-polone-lituaniene în a doua jumătate a secolului al XIV-lea”, este compus din două paragrafe, în care sunt analizate situația politică generală din regiunea Europei Centrale și de Sud-Est și criza dinastică din perioada sus-menționată (p. 17-23).

După apariția statului Țara Moldovei, două regate: Ungaria și Polonia s-au confruntat pentru dominație în acest spațiu (p. 23). Un rol însemnat l-au avut relațiile dinastice. Căsătoriile cunoscute ale principilor moldoveni din secolul al XIV-lea sunt alianțe cu dinastia marilor duci lituanieni (p. 35). Relațiile dinastice moldovenești din perioada respectivă se

\*Lilia Zabolotnaia, *Raporturile dinastice și rolul „diplomației de mariaj” în relațiile moldo-polone în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVII-lea*, Chișinău, 2004.

încadrează într-un proces amplu, caracteristic pentru toată regiunea central-europeană (p. 36).

În Capitolul II „Relațiile moldo-polone în prima jumătate a secolului al XV-lea”, alcătuit din două paragrafe, sunt prezentate relațiile dinastice din epoca lui Alexandru cel Bun și a urmașilor acestuia. O importanță deosebită are căsătoria lui Alexandru cel Bun cu principesa lituaniană Ryngalla – Ana, sora lui Witold și vara lui Wladyslav II, Jagiello, încheiată în scopul ameliorării situației politice existente (p. 51).

Relațiile dinastice moldo-polone în perioada domniei lui Ștefan cel Mare sunt prezentate în Capitolul III. Conform opiniei autoarei, Ștefan cel Mare urmează vechea tradiție de înrudire cu dinastia lituaniană prin căsătoria cu Eudochia de Kiev. Urmașii pe linie feminină au fost căsătorite cu cei mai de vază nobili polonezi, iar Elena s-a căsătorit cu Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan al III-lea, țarul rus. Ștefan cel Mare încearcă să rezolve unele probleme externe prin intermediul „diplomației de mariaj”. Schema nr. 3 prezintă ramura genealogică a lui Michał Korybut Wisniowiecki, rege al Republicii Nobiliare Polone (1669-1673), care avea legături genealogice cu Ștefan cel Mare (p. 86).

Capitolul al IV-lea cronologic se plasează în perioada domniei lui Petru Rareș și a succesorilor săi.

În anii primei domnii (1527-1538) relațiile dintre Moldova și Polonia au oscilat între buna vecinătate și ostilitate. Petru Rareș a inițiat un proces în legătură cu tezaurul surorii sale, Maria Cneajna, căsătorită cu ducele Teodor Wisniowiecki, dar cererea a fost respinsă categoric (p. 105). În a doua sa domnie Petru Rareș și-a schimbat viziunea cu privire la Polonia (p. 110). Tradițiile polonofile au rămas în continuare foarte puternice, însă Ștefan Rareș n-a stabilit relații de prietenie cu Polonia, deoarece aceasta îl susținea pe alt pretendent la domnie (p. 111).

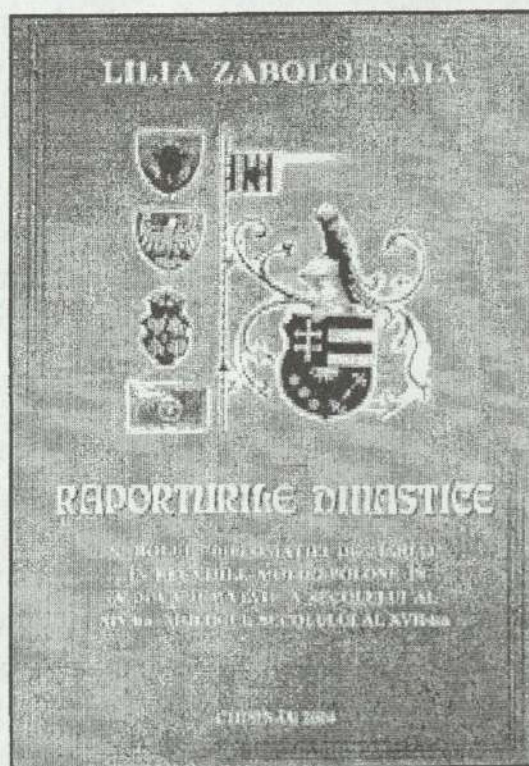
În Capitolul VI autoarea polemizează cu cercetătorii care și-au expus părerile vizavi de perioada domniei lui Alexandru Lăpușneanu. Epoca Moviștilor este prezentată în capitolul al VII-lea.

Prezentarea se încheie cu perioada domniei lui Vasile Lupu, a cărei fiică, Maria, s-a căsătorit cu marele hatman al Lituaniei Ianusz Radziwill, căsătorie care poate fi considerată crucială în reorientarea politicii externe a lui Vasile Lupu în tendința lui de a adera la coaliția antiotomană (p. 178-183).

Concluziile sunt formulate clar și expun părerea autoarei că toți domnitorii Moldovei au avut legături de rudenie cu elita politică poloneză (p. 186-188).

Scrisă într-un limbaj științific, accesibilă lecturii, monografia este predestinată nu numai istoricilor, profesorilor și studenților, dar și unui cerc larg de cititori.

**Alina Felea**



UN STUDIU ASUPRA ARHITECTURII ECLEZIASTICE  
DIN ȚARA MOLDOVEI ÎN SECOLELE XIV-XV,  
PÂNĂ LA EPOCA ȘTEFANIANĂ

Una din expresiile indispensabile ale vieții colectivităților umane de la răsărit de Carpații Orientali în epoca medievală, dar și în perioada următoare, a fost definită de manifestările religioase ale societății românești din acest străvechi teritoriu dacic și neolatin, prin care comunitatea locală își realiza relația cu Divinitatea. Dimensiunea religioasă a istoriei românilor din Moldova, la fel ca și a românilor de la sud de munții Carpați și din interiorul arcului carpatic, este complexă, conținând multiple componente, din a căror îmbinare rezulta modul de exprimare a credinței populației. Într-o altă ordine de idei, dar rămânând în același cadru tematic, trebuie menționat faptul că religia creștină a constituit fundamentul spiritualității românești, universul religios al neamului românesc aflându-se la temelia culturii sale.

Pentru înțelegerea corectă a fenomenului religios din arealul carpto-nistean în evul mediu este necesar a aborda variate aspecte ale comportamentului religios al maselor de credincioși și, pe de altă parte, ale manifestărilor concrete ale vieții religioase. Un subiect de un real interes pentru istoriografia națională îl prezintă, în acest context, studiul arhitecturii ecleziastice medievale, pentru principatul moldovenesc acest interes fiind cu atât mai reliefat, cu cât se are în vedere prima etapă de existență a statului românesc de la est de Carpați. Noul curent istoriografic de la Chișinău vine în întâmpinarea acestui deziderat al cercetării istorice românești, printr-un tânăr, dar cunoscut reprezentant al său – dr. Igor Cereteu, care semnează o exemplară monografie, intitulată *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)* (139 p. + 26 fig.), apărută la finele anului 2004 la Editura “Istros” din or. Brăila. Acest temeinic demers al cercetătorului chișinăuean este prefațat de marele istoric și arheolog ieșean Victor Spinei, volumul fiind prezentat inițial ca teză de doctorat, savantul român fiind conducătorul științific al tânărului său coleg de dincoace de Prut.

Așadar, lucrarea vine să încununeze eforturile de mai mulți ani ale lui Igor Cereteu, textul supus atenției noastre înscriindu-se printre contribuțiile istoriografice de înaltă ținută științifică în legătură cu subiectul abordat. Autorul a realizat un studiu de analiză și sinteză, reușind o încadrare pertinentă a informațiilor, datelor și materialelor documentare și arheologice în peisajul istoric cunoscut, datorită unei bibliografii bogate. Literatura de specialitate folosită, așa cum desprindem din note, atestă nu numai seriozitatea și anvergura investigației, ci și gradul de sistematizare și sintetizare realizat în cercetarea problematicii alese. Astfel, capitolele volumului acoperă toată tematica studiată și anume: Capitolul I – *Izvoarele și istoriografia problemei*; Capitolul II – *Organizarea bisericească din Moldova în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea*; Capitolul III – *Biserici de lemn și de piatră din Moldova 1. Biserici păstrate în elevație 2. Biserici în ruine cercetate arheologic 3. Construcții cu caracter ecleziastic conservate la nivel de fundație, depistate și cercetate arheologic 4. Construcții și biserici cu datare incertă 5. Biserici și mănăstiri menționate în documente databile în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea*; Capitolul IV – *Conexiuni între arhitectura bisericească din Moldova și cea din alte regiuni românești și străine*. Lucrarea conține, de asemenea, o *Introducere*, *Concluzii*, *Bibliografie selectivă* și *Anexe*, prezentând figuri cu planuri de biserici din epocă și o *Hartă* a localităților cu biserici și mănăstiri existente în Moldova în sec. XIV–prima jumătate a sec. XV. Observăm aici, pentru a nu mai reveni la hartă, că aceasta cuprinde doar o parte

din lăcașurile studiate în lucrare, astfel că autorul va trebui să cartografieze în viitor un număr mai mare de biserici și mănăstiri cunoscute în epoca dată.

În ansamblu, autorul realizează o exegeză complexă și completă a problemelor abordate, studiul său însumând date, demonstrații și considerații deja cunoscute în literatura mai veche de specialitate, dar și personale, despre arhitectura ecleziastică din Moldova preștefaniană. În context, în lucrare sunt examinate evoluția vieții religioase în regiune din perioada prestatală și în prima perioadă de existență a statului de sine stătător, etapele incipiente ale arhitecturii moldovenești bisericesti, rezultatele cercetărilor arheologice privind vechile lăcașuri de cult, planimetria acestor monumente; se stabilesc, de asemenea, conexiuni între arhitectura de cult a Moldovei cu cea din teritoriile învecinate românești și străine, autorul valorificând în mod creator opiniile mai vechi ale specialiștilor români și din afara țării, completându-le cu propriile argumente și raționamente, bazate pe analogiile cu lăcașuri similare, depistate în zone din vecinătatea Moldovei, nesesizate până în prezent de cercetători. Referințele consistente și documentate, observațiile critice și comentariile pertinente ale autorului facilitează cunoașterea mai profundă a istoriei celor mai vechi biserici din lemn și din piatră și mănăstiri din Moldova, stabilirea trăsăturilor lor comune, dar și a caracteristicilor proprii.

Igor Cereteu identifică, în general, pentru perioada ce-l preocupă peste 60 de lăcașuri de cult, referindu-se, în special, la biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, biserica Sfânta Treime din Siret, vechea biserică a mănăstirii Moldovița și Humor, biserica romano-catolică din Baia, bisericile Mirăuți, Sfânta Înviere și Sfântul Dumitru din Suceava, mănăstirea Ițcani, biserica de la Netezi, cea de la Tulova și Volovăț, biserica din Giulești, vechile biserici ale mănăstirilor Neamț și Probota, bisericile de la Cetatea Albă, biserica ortodoxă din vatra istorică a Iașilor, biserica din Târgu Trotuș, mănăstirile Bistrița, Căpriană, biserica de la Orheiul Vechi, mănăstirea Vărzărești, biserica de la Fântâna Mare și mănăstirea de la Horodnic, biserica mănăstirii Voroneț și cea a vechii mănăstiri de la Tazlău, biserica romano-catolică din Bacău, biserica de lemn de la Putna, Mănăstirea Doamnei de lângă Botoșani, biserica de la Dolheștii Mari, biserica episcopală a Romanului, biserica armenescă din Iași și cea din Botoșani, biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Siret ș.a.

În *Concluzii* autorul relevă rezultatele la care a ajuns pe parcursul investigațiilor, prezentând nuanțat și definind sintetic faptele istorice și fenomenele cultural-artistice specificate în lucrare. Vom aminti aici doar opinia sa referitoare la problema formării trăsăturilor distincte în arhitectura ecleziastică din teritoriul delimitat de Carpații Orientali și Nistru. Problema depășește cadrul cronologic al lucrării, dar autorul a ținut să-și rezumeze ideile expuse, reiterând că "Stilul moldovenesc constituit în a doua jumătate a secolului al XV-lea este rezultatul unei sinteze fin modelate dintre elementele de arhitectură de sorginte bizantină, care sunt și mai evidente, și cele romanice și gotice. Constituția acestui stil în arhitectura est-carpatică este datorată unor eforturi asidue ale meșterilor locali, care au reușit să preia cu iscusință și gust artistic din arhitectura regiunilor învecinate tehnica de construcție, manierele specifice acestor zone, elemente de arhitectură și, în special, a celor de plastică decorativă, grefându-le destul de articulat pe tradiția locală".

Apreciem și noi la finele acestor rânduri că, prezentând volumul colegului Igor Cereteu, recomandăm, cu siguranță, o carte care își va obține un loc aparte în istoriografia problemei investigate, fapt ce ne determină să adresăm autorului felicitări, dorindu-i noi succese editoriale. Credem că acestea nu se vor lăsa mult așteptate, de vreme ce s-ar putea reuni într-o culegere aparte publicațiile mai recente ale autorului, consacrate însemnărilor scrise pe vechile cărți descoperite în bibliotecile, muzeele și arhivele din Chișinău, domeniu extrem de interesant și important pentru cunoașterea diverselor aspecte ale istoriei noastre naționale.

Acest demers, după cum mărturisește autorul, este pentru el unul deja îndrăgit, pe motiv că-i oferă șansa de a-și valorifica cunoștințele de paleografie slavo-română și româno-chirilică, dobândite în perioada stagiului de doctorat petrecut la Facultatea de Istorie a Universității “Al. I. Cuza” din Iași. Aici a profitat din plin, alături de alți doctoranzi basarabeni, de generozitatea cu care-și împărtășea “secretele” profesionale de paleograf un alt istoric ieșean – Ioan Caproșu, nume de mare rezonanță în istoriografia românească și europeană. Dacă la Iași contribuția domnului Ioan Caproșu a fost și rămâne decisivă în formarea tinerilor paleografi, la Chișinău merite deosebite din acest punct de vedere le are Demir Dragnev – istoric medievist și paleograf român de marcă. Datorită străduinței acestor doi renumiți profesori – Ioan Caproșu și Demir Dragnev – cercetarea istorică de la Chișinău are, la ora actuală, o pleiadă de paleografi tineri și competenți, care contribuie, prin antrenarea lor în diferite proiecte științifice, la progresul general al medievisticii românești. Din această pleiadă face parte, așadar, și Igor Cereteu, aportul său la acest progres concretizându-se prin lucrarea recent publicată, recenzată în rândurile de față.

**Sergiu Tabuncic**



/ 25 lei /

Indice 76965

*Articles appearing in this journal  
are abstracted and indexed in  
HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA:  
HISTORY AND LIFE.*

